

36456

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI

10-13. YÜZYILLARDA BİZANS ANADOLUSU'NDA İKTİSADİ
VE SOSYAL ORTAM: KURUMLAR VE GELİŞMELER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

36456/7

MEHMET MURAT BASKICI

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

DANIŞMAN: Prof. Dr. YAHYA SEZAI TEZEL

ANKARA 1994

A.Ü.SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TUTANAĞI

A.Ü.Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat

Bilim Dalı yüksek lisans öğrencisi

Murat Başkıcı'nın "10-13 yüzyıllarda

zans.. Anadolu'unda.. İktisadi ve Sosyal Ortam: Kurumlar ve Gelişmeler

lıklı tezini değerlendirmek üzere görevlendirilen jürimiz, Prof. Dr.

Yaşar Terzi'nin başkanlığında, 16 Ocak 1995 günü saat

13.30'da Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü'nde toplandı.

Tezin;

- a) (90) Dersan puan ile başarılı sayılmasına,
- b) ~~düzeltilmek üzere tadeline,~~
- c) ~~raddına,~~

kararıyla ilgili ile karar verildi.

~~Oyçokluğu ile karar verildi.~~

~~Çoğunluk oyu~~

Üye
Yaşar Terzi
[Signature]

Üye

Üye
Elber Çiğdem
[Signature]

Üye
Dr. M. Ali Kızılcı
[Signature]

Karşı oy

Üye

16 OCAK 1995

17.1.1995
4/1

İÇİNDEKİLER

<i>GİRİŞ</i>	<i>Sayfa</i>
1. COĞRAFİ ORTAM	1
1.1. Giriş	1
1.2. Anadolu'nun Önemi	1
1.3. Coğrafya	2
1.4. Ulaşım-Yol Sistemi	4
1.5. Maden Kaynakları	8
2. NÜFUS	9
2.1. Giriş	9
2.2. Kaynaklar	9
2.3. Anadolu Halkı	9
2.4. Anadolu'daki Nüfus Yapısı	12
3. TARİHİ ARKA PLAN	20
3.1. Giriş	20
3.2. Hıristiyanlık Öncesi Hellen Kültürü	21
3.2.1. Aleksandros Öncesinde Ortadoğu ve Anadolu	22
3.2.2. Aleksandros'un Seferi ve İmparatorluğu	26
3.2.3. Bir Hellenistik Krallık: Selefkiler	29
3.2.3.1. Hükümdarlık-Saray	30
3.2.3.2. Devlet Yönetimi	33
3.2.3.3. Ordu	35
3.2.3.4. Ekonomi, Ticaret, Toplumsal-Dini ve Kültürel Hayat	37
3.2.3.5. Hellenistik Dönemin Özellikleri	40
3.3. Roma İmparatorluk Geleneği	45
3.3.1. Hükümdarlık-Saray	47
3.3.2. Devlet Yönetimi	49
3.3.3. Ordu	51
3.3.4. Ekonomi, Ticaret, Toplumsal-Dini ve Kültürel Hayat	53

3.4. Ortodoks Hıristiyanlık	58
3.5. Sasani Bağlantısı	62
4. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-I	67
4.1. Giriş	67
4.2. İmparatorluk Kurumu	67
4.3. Askeri Örgütlenme	72
4.3.1. <i>Thema</i> Sistemi	73
4.3.2. Kudretliler-Fakirler	82
4.3.3. "Pronoia" Kurumu	89
4.3.4. Paralı Askerler	92
4.3.5. Donanma	92
4.4. Kilise ve Din Adamları	95
4.4.1. Manastırlar	101
4.4.2. Sapkınlıklar (Heresies)	108
4.4.3. Kiliselerin Birliği	111
4.5. Sivil İdare ve Hukuk Düzeni	115
4.5.1. Diplomasi	123
4.5.2. Hukuk Düzeni ve Sivil Yargı	124
5. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-II: İKTİSADİ HAYAT	128
5.1. Giriş	128
5.2. Şehirlerdeki İktisadi Hayat	128
5.2.1. Ticaret	131
5.2.2. Artizanal Üretim	140
5.3. Kırsal Alanlardaki İktisadi Hayat	143
5.3.1. Küçük Köylülük	148
5.3.2. Büyük Arazililik	152
5.3.3. Kilise-Manastır Mülkleri	156

6. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-III: BİZANS DEVLETİ'NİN İKTİSADİ HAYATA MÜDAHALESİ	164
6.1. Giriş	164
6.2. Kıymetli Metal ve Para Sorunları	165
6.2.1. Kıymetli Metaller	165
6.2.2. Bizans Para Sistemi	166
6.2.3. Faiz Hadleri	171
6.3. Loncalar	171
6.4. Ticarete Müdahale	176
6.5. Vergiler	179
7. SONUÇ	183
<i>Summary</i>	186
<i>Kaynakça</i>	188

GİRİŞ

Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı Yüksek Lisans programında hazırladığım tezdır.

Çalışma, ortaçağlar Bizans Anadolu'sunun iktisadi ve sosyal ortamının genel bir çerçevesini vermeyi hedeflemektedir. Bu nedenle kronolojik bir Bizans tarihi çalışması değildir. Bizans tarihi ile ilgili yeni bilgi üretme çabası da taşımamaktadır. İngilizce ve Türkçe literatür mümkün olduğunca okunarak, Türklerin Anadolu'ya geldikleri ve ele geçirdikleri dönemde karşılaştıkları ortam ve etkilendikleri bazı kurumlar sergilenmeye çalışılmıştır. Çalışmanın adından anlaşılabilceği üzere incelemede, coğrafi alan ve dönem açısından iki sınırlama vardır:

i) Bizans İmparatorluğu'nun sadece Anadolu'daki toprakları ilgi alanındadır. Ancak "Anadolu" ifadesi ile bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin Trakya dışında kalan bölgeleri değil, yaklaşık olarak Trabzon-Kayseri-Silifke hattının batısında kalan bölgeleri belirtilmektedir. Türklerin sürekli ilerleyişi sonucu özellikle 12. ve 13. yüzyıllarda Bizans, "Anadolu"nun büyük bir kısmını kaybettiğinden, bu yüzyıllara ilişkin gelişmeler düşünülürken, bazı Bizans kurumlarının (*pronoia*, *kharistikia*) sadece Bizans'ın elinde kalan bölgeler ile sınırlı kaldığı unutulmamalıdır. Anlatımda da bu durum göz önünde tutulmuştur. Örneğin 13. yüzyıla ilişkin gelişmelerde sadece İznik İmparatorluğu ve onun batı Anadolu'daki toprakları ilgi alanındadır.

ii) Dönem olarak 10-13. yüzyıllar (900-1299) arası incelenmektedir. Ancak bazı kurum ve gelişmelerin rahat anlaşılmasını sağlamak için gereken durumlarda 10. yüzyıl öncesi gelişmelerden de bahsedilmiştir.

Türkiye'deki tarihçilik çalışmalarında, Anadolu'nun Türkler öncesindeki tarihine ve Türklerden sonraki tarihinin Türkler dışındaki nüfusların oluşturduğu bölgelerine fazla ilgi duyulmadığı, bunun bir önemli eksiklik oluşturduğu söylenebilir. Bizans İmparatorluğu tarihi de bu kapsama giriyor gibidir. Oysa Anadolu Selçuklu ve erken dönem Osmanlı tarihini anlamak için, bu devletlerin kendi tarihleri kadar Bizans İmparatorluğu tarihine de bakılması gerekmektedir. 11. yüzyılda Anadolu'ya gelmeye başlayan Müslüman-Türk nüfus, bir dereceye

kadar kendi kültürünü sürdürmüş bir dereceye kadar da Bizans kültürünü benimsemiştir. Aynı dönemde Anadolu'da bulunan yerli halkın ise bir kısmı dil ve dinlerini korumuş, bir kısmı Türkleşme ve Müslümanlaşmaya maruz kalmıştır. Bu süreç uzun bir zaman aralığına yayılmıştır. Türkler, sonradan Türkleşen ve Türkleşmeyen nüfus grupları 11-20. yüzyıllar arasında Anadolu'da sadece "karşı karşıya" değil aynı zamanda yan yana ve iç içe yaşamışlardır. Dolayısıyla Bizans tarihini ele almadan Anadolu ortaçağları ve Selçuklu-Osmanlı devletlerini düşünmek tarihçilik çalışmalarında bir eksiklik olmaktadır. Bu çalışma Anadolu'da, Türk kökenli hanedanların-yönetici kadroların tarihinin başladığı 11. yüzyılda ve Anadolu'nun Türkleşmesi döneminde, nasıl bir iktisadi-sosyal yapı bulunduğunu ve yerel nüfusun nasıl bir dünya görüşüne sahip olduğunu anlamaya yöneliktir. Aynı zamanda bir yüksek lisans tezi bağlamı ve düzeyinde Türk literatüründe bu konuda görülen boşluğa küçük bir katkı niteliğindedir.

10-13. yüzyıllardaki Bizans Anadolu'sunu ortaya koyabilmek için, ilgili dönem Anadolu'sunda hakim olan yapı devlet ağırlıklı bir iktisadi-sosyal yapı analizi ile incelenmektedir. Bu inceleme ile çalışmanın asıl yöneldiği alan olan "iktisadi tarihçilik"ten uzaklaşıldığı ve yoğun bir tarihçilik çalışmasına girildiği düşünülmemelidir. Çünkü toplumsal hayatın iktisadi ekseninin diğer eksenlerden ayrı olarak ele alınabilmesi ancak son iki yüz yıldan beri, yani piyasa ekonomileri için geçerli olan bir yöntemdir. Daha önceki dönemlerde ise toplum hayatının iktisadi eksenini ya da ekonomi, Karl Polanyi'nin ifadesi ile "iktisadi olmayan kurumlarda gömülüdür". Son iki yüz yıldan önceki dönemlerin "iktisadi olayları"nı inceleyebilmek için devlet yapısının her bir ögesi dikkate alınmalıdır. Bu da, ticaret, artizanal üretim, bir araziye tasarruf hakkı, vergi gibi bugünden bakılınca "iktisadi" olduğu düşünülen bazı kurumların yanısıra, imparator, ordu, kilise, hukuk sistemi, bürokrasi gibi devlet yapısının çeşitli öğelerine bakılmasını gerektirir. Bu nedenle çalışmada önce ilgili dönemin Bizans devlet yapısı verilmiş, sonra bu yapı içinde incelenen kurumlar yardımıyla izlenilebilecek olan "iktisadi hayat" bölümüne geçilmiştir.

İlk iki bölüm, belirli bir dönemin tarihini incelerken mutlaka bakılması gereken iki unsura ayrılmıştır: coğrafi ortam ve nüfus. Anadolu'nun coğrafi yapısının ortaçağlardan bu yana değişmediği ve tezin Türkiye'de bir jüriye sunulacağı göz önünde tutularak coğrafya konusunda çok ayrıntılı bilgi verilmemiştir. Bölümde coğrafya ile birlikte ilgili dönem Anadolu'sunun ulaşım sistemi ve maden kaynakları üzerinde durulmaktadır. Nüfus bölümü ise Anadolu'nun nüfus tahminleri, nüfus kompozisyonu ve yerli halkı nasıl adlandırmak gerektiği hakkındaki anlatımlara ayrılmıştır.

Üçüncü bölüm Bizans İmparatorluğu'nun dayandığı üç temel ekseni, Hellen kültürü, Hıristiyanlık ve Roma devlet geleneğini incelemektedir. Bölümde önce Hıristiyanlık öncesi Hellen kültüründen bahsedilmekte ve bunun, Hellenistik dönemde şekillenen ve doğu geleneğinden de izler taşıyan bir Hellen kültürü olduğu belirtilmektedir. Daha sonra, Roma devlet geleneğinin de özellikle 3. yüzyılda maruz kaldığı bir doğululaşma ile Bizans'ta devam ettiği sergilenmektedir. Hıristiyanlık hakkındaki anlatım ise hem bu bölümde hem de "Kilise ve Din Adamları" başlığı altında dördüncü bölümde verilmiştir. Bizans'ın "Orta Doğu geleneği"nden Hellenistik dönemle ya da bir ölçüde doğululaşmış Roma devlet geleneği ile devralmış olabileceği özellikler dışında bazı özelliklerden ise "Sasani Bağlantısı" bölümünde bahsedilmektedir.

Dördüncü bölüm Bizans devlet yapısını "İmparatorluk Kurumu", "Askeri Örgütlenme", "Kilise ve Din Adamları" ve "Sivil İdare ve Hukuk Düzeni" başlıkları altında incelemektedir. Bu alt bölümlerde devlet yapısının öğeleri ve bazı temel kurumlar anlatılmakta, bunlar beşinci ve altıncı bölümlerdeki anlatım için bir zemin teşkil etmektedir. "Askeri Örgütlenme" ve "Kilise-Manastır Mülkleri" bölümleri, iktisadi olarak nitelendirilebilecek bazı kurumlar ile devlet yapısının diğer bazı öğelerinin nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Benzer şekilde, sivil idare ve hukuk sistemi ile ticaret ve artizanal üretim meseleleri iç içedir. Dördüncü bölümde anlatılan çeşitli kurumların daha rahat anlaşılabilmesi için, çoğu kez bu kurumların Bizans'ta 10. yüzyıldan önceki gelişmelerine de yer verilmiştir.

Beşinci bölüm şehirlerdeki ve kırsal alanlardaki iktisadi hayat olmak üzere iki alt bölüme ayrılmıştır. Şehirlerdeki iktisadi hayata ilişkin meseleler, ticaret ve artizanal üretim etrafında yoğunlaşmaktadır. Kırsal alanlardaki iktisadi meseleler ise çeşitli sosyal grupların bir araziye tasarruf hakkı ile ilgilidir.

Altıncı bölümde Bizans devlet yapısı içinde iktisadi hayata müdahaleler ele alınmıştır. Merkeziyetçi bir "Orta Doğulu" devlet yapısının iktisadi faaliyetler ve ticarete getirdiği sınırlamalar özellikle "Loncalar" ve "Ticarete Müdahale" bölümlerinde sergilenmektedir.

Çalışma boyunca Bizans terimlerinin yazılışında Hellence okunuş biçimlerinin Türk alfabesi ile transkripsiyonu tercih edilmiş ve A.Ü. D.T.C.F. Yunanca Anabilim Dalı mensuplarınca hazırlanan bir transkripsiyon metni esas alınmıştır. Şehir adları da ilgili

dönemindeki Hellence okunuşları ile verilmiştir. Çalışma boyunca kullanılan "erken", "orta" ve "geç Bizans dönemi" ifadeleri ise 4-7, 7-11, 11-15. yüzyılları belirtmektedir.

Anadolu ortaçağlarının tarihini etkili bir biçimde incelemek bazı dil becerilerini gerektirmekte ve bir iktisadi tarihçi olarak lisanüstü eğitimimin bundan sonraki aşamalarında bu becerileri edinmeye yönelmiş bulunmaktayım. Bu nedenle, bu çalışmada sadece Türkçeye ya da İngilizceye çevrilmiş Bizans ve diğer ilgili dönem kaynaklarının kullanılmasından gelen kısıtlamanın, bir yüksek lisans tezinden çok bir doktora tezi için giderilmesi gerektiği söylenilebilir.

1. COĞRAFI ORTAM

1.1. Giriş

Bizans imparatorluğu'nun uzun ömrü içinde yayıldığı coğrafi alanı kesin sınırlarıyla çizmek biraz zor olmakla birlikte, Anadolu, Yunanistan, Batı Balkanlar, Sicilya ve Güney İtalya, Bizans hakimiyetinin uzunca bir süre sağlam şekilde tutunduğu başlıca bölgeler olarak gösterilebilir. Bunlar arasında Bizans imparatorluğu'nun hem parlak hem de zayıf günlerinde dayandığı en önemli bölge Anadolu idi. "Anadolu" ve "Bizans Anadolu" terimleri ile yaklaşık olarak Trabzon-Kayseri-Tarsus çizgisinden geçen ve Kilikya'yı içine almayan bir hattın batısında kalan alan ifade edilmektedir. 10-13. yüzyıllardaki Bizans siyasi hakimiyeti yaklaşık olarak bu bölgeyi kapsıyor, hattın doğusundaki topraklarda ise Hellen olmayan nüfus toplulukları ağırlık kazandığı için Bizans hakimiyeti bu bölgelere tam anlamıyla nüfuz etmiyordu. Bu bölümde "Anadolu"nun önemi, coğrafi özellikleri, iklim yapısı ve Bizans dönemindeki ulaşım-yol sistemi üzerinde durulmaktadır. Ancak, tezin Türkiye'de bir jüriye sunulacağı göz önünde tutularak coğrafya konusunda çok ayrıntılı bilgi verilmesi gerekli görülmemiştir.

1.2. Anadolu'nun Önemi

Bizans için Anadolu özellikle önemliydi. Bu bölge imparatorluğun bir parçası olmaya devam ettiği sürece Bizans güçlü ve refah içinde bir devlet olmuş, Anadolu kontrolünden çıktığında ise adeta zayıf bir Balkan prensliği konumuna düşmüştür.¹ Bizans 7. yüzyılda Kuzey Afrika, Mısır, Suriye gibi eyaletlerini Müslümanlara kaybettikten sonra Anadolu, imparatorluğun maddi ve manevi başlıca dayanağı haline geldi. Bizans'ın elinde kalan bölgeler içinde alan olarak en büyük, en fazla nüfusa sahip, temel ticaret yollarının geçtiği, bazı önemli maden yataklarının ve Konstantinopolis'in (İstanbul) dayandığı tahıl ve insangücü kaynaklarının bulunduğu bölge burasıydı. Ordu birliklerinin büyük kısmı ve en iyileri Anadolu'daki *thema*'larda bulunuyor², doğu ve batı dünyası arasındaki önemli kara ve deniz yolları mutlaka Anadolu şehirlerine uğruyor, kara

¹ Vryonis, S. (1971). " The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century ", s. 1.

² thema: 7. yüzyılın ortalarından itibaren Bizans eyaleti. *Thema*'lar askeri niteliği ağır basan eyaletler olup kendileriyle aynı adı taşıyan ordu birliklerinin iskan yerleriydi. *Thema*'lar konusunda ayrıntılı bilgi "Askeri Örgütlenme" bölümünde verilmektedir.

yolu ile Kutsal Topraklar'a gitmek isteyen Avrupalı Hıristiyanlar Anadolu'dan geçiyorlardı. İmparatorluğun Anadolu topraklarında bulunan *thema*'ların komutanları, Avrupa topraklarındaki komutanlara göre hem rütbe hem de maaş bakımından üstündü. Ordular için özgür köylülerden toplanan askerlerin en önemli kısmını Anadolu sağlıyor, büyük toprak sahiplerinin çoğu Anadolu'da yerleşmiş bulunuyordu. Ayrıca Anadolu'nun şehir merkezlerinin, bir zamanlar Roma'nın ve daha yakın dönemde de Bizans'ın Balkanlarda maruz kaldığı ve şehir hayatında önemli yaralar açan çeşitli kavimlerin göçlerinden nispeten korunmuş olarak kalması, bu şehirlerin iktisadi açıdan daha fazla değerli olmasını getiriyordu. Dini açıdan ise hem manastır sayısı ve faaliyetleri hem çok sayıda "aziz" kültü hem de imparatorluğun en fazla nüfusa sahip metropolitliklerini içerdiği için Anadolu yine önemliydi. Konstantinopolis patrikliğinin en önemli etki alanı olan Anadolu 11. yüzyılda yaklaşık 45 metropolitlik, 10 başpiskoposluk ve çok sayıda piskoposluğa sahipti.³

1.3. Coğrafya

Bir kültürün imkan aralığını ve hayat şeklini belirleyen temel unsurlar coğrafya ve o kültürün her türlü bilgi birikimini de içeren anlamıyla teknolojidir. İktisadi faaliyetleri etkileyen, tarımsal üretimin olabirliğini, ürün çeşidinin doğal sınırlarını, ulaştırma olanakları ve maliyetlerini belirleyen coğrafi şartlar içinde iklim koşulları (özellikle sıcaklık derecesi ve yağışlar) ve yer koşulları (bölgenin coğrafi konumu, büyüklüğü, arazi şekilleri ve yüksekliği, bitki örtüsü, yerüstü ve yeraltı zenginlikleri) ilk sıradadır. Özellikle son iki yüz yılda başarılan teknolojik gelişmelerden önce, insan ve dolayısıyla toplum hayatının büyük ölçüde doğa koşullarına bağlı olduğu, tarihçilik çalışmaları sırasında unutulmaması gereken bir noktadır. Anadolu için coğrafi şartların 10. yüzyıldan bu yana değişmediği varsayımı ile aşağıdaki inceleme sözkonusu dönem için de geçerli olarak alınabilir.

Anadolu toprakları dağlık bir görünüm sunmaktadır. Genellikle bir bozkır niteliğindeki içteki yüksek yaylalar ile hemen hemen kıyıya paralel olarak uzanan ve doğuda bir araya gelen güney ve kuzeydeki sıradağlar karakteristik özellikleridir. Kuzeyde Kafkas dağlarından İstanbul boğazına kadar Karadeniz boyunca uzanan dağlar doğudan batıya doğru ilerledikçe alçalır. Doğuda en yüksek zirve Kaçkar Dağı (3937 m.) iken batıda en yüksek zirve Ilgaz Dağı'dır (2550

³ Vryonis, S. (1971), s. 34.

m.). Kıyı dağları ile içerideki iç dağlar arasında, doğuda Çoruh ve Kelkit ırmaklarının, bu dağlara paralel oluk şekilli vadileri uzanır. Batıda ise dağ sıraları arasına Kızılırmak'ın kollarından Gökırmak ve Devrez çayı vadileri girmektedir. İç kesimdeki yüksek yaylalar ile bağlantıyı sağlayan ve ticaret yolları için önem arzeden başlıca dağ geçitleri ise Zigana ve Kop'tur. Güneyde Fethiye Körfezi ile Malatya arasında uzanan Toroslar üzerindeki en önemli geçit Külek'tir. Toros sıradağları ile orta kısımlardaki dar yaylalar orta Fırat havzasından ve Suriye-Mezopotamya'nın verimli topraklarından ayrılır. Bu dağlar Karasu, Fırat ve Murat vadileri ile bölünerek Ağrı Dağı'na kadar ulaşmaktadır. Toroslar üzerinde 3585 metrelik Bolkar Dağı ve 3734 metrelik Aladağ gibi yükseklikler mevcuttur.

Batı Anadolu'da ise iç kesimlerin yüksek yaylaları alçalarak Ege Denizi ve Akdeniz kıyılarına ulaşan vadiler şekline dönüşmektedir. İç Anadolu eşiği, yani Batı Torosların Sultan dağlarından Bursa'nın Uludağı'na kadar güneydoğu-kuzeybatı doğrultusunda aralıkla dizilmiş dağların (Murat Dağı 2312 m., Emir Dağı 2241 m.) batısında kalan alan, doğu-batı doğrultulu vadi oluklarını içerir. Bu vadiler içinde bölgenin başlıca ırmakları (Gediz, Küçük ve Büyük Menderesler) akmaktadır. İç Anadolu'da ise sıradağlardan çok, tek dağlar ve sönmüş volkanlar dikkat çeker. Bunlar arasında Köseadağı, Yıldızdağı, Akdağ, Erciyes, Hasandağı ve Karadağ sayılabilir. Kuzey Anadolu dağları ile Toroslar arasında yer alan İç Anadolu'da geniş yayla düzlükleri yer almaktadır.⁴

Anadolu'da görülen iklim tiplerinden biri Akdeniz tipi iklimdir. Yazların sıcak ve kurak, kışların ise ılık ve yağışlı geçtiği bu iklim tipi Akdeniz ve Ege bölgelerinde görülmektedir. Ancak Ege'de kışlar kendini daha fazla hissettirir. Akdeniz bölgesinde ortalama sıcaklık kışın 8-12, yazın 27-29 derece arasında, yıllık yağış miktarı ise 60 cm'nin üzerindedir. Ege bölgesinde ise ortalama sıcaklık kışın 7-9, yazın 25-28 derece olup yıllık yağış 50-100 cm. arasındadır. Marmara bölgesi iklimi bu iki bölgeden büyük farklılık göstermez. Yalnız yazlar biraz daha serin olduğu

⁴ Coğrafi bölge isimleriyle kastedilen alanlar bugünkü Türkiye Cumhuriyeti'nin yaklaşık olarak şu illerini kapsamaktadır :

Karadeniz Bölgesi : Artvin, Rize, Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Giresun, Ordu, Tokat, Samsun, Amasya, Çorum, Sinop, Kastamonu, Bolu, Zonguldak.

Marmara Bölgesi : Sakarya, Kocaeli, Çanakkale, Balıkesir, Bursa, Bilecik.

Ege Bölgesi : İzmir, Manisa, Aydın, Muğla, Denizli, Afyonkarahisar, Uşak, Kütahya.

Akdeniz Bölgesi : Antalya, Burdur, Isparta, Mersin, Adana, Kahramanmaraş.

İç Anadolu Bölgesi : Eskişehir, Ankara, Çankırı, Yozgat, Sivas, Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Niğde, Konya, Karaman, Aksaray.

gibi (yazın ortalama sıcaklık 22-25 derece) kışlar da kendini daha fazla belli eder (kış için ortalama sıcaklık 4-5 derecedir).

Karadeniz bölgesinde her mevsim yağışlı bir iklim hakimdir. Denize komşuluk nedeniyle yazlar çok sıcak olmayıp kışlar da çok soğuk değildir. Yaz için ortalama sıcaklık 22-23, kış için 6-7 derecedir. Yıllık ortalama yağış miktarı Rize'de 250 cm'yi bulmaktadır. İç kesimlerdeki dağlarda ise iklim sertleşerek İç Anadolu şartlarını hatırlatan bir görünüm alır. İç Anadolu'da kış ve yaz sıcaklık farklarının çok olduğu bozkırlar yer almakta olup yağış azdır. Doğuya doğru gidildikçe iklim sertleşir. Sıcaklık ortalamaları kış için -4-0, yaz için 20-23 derece arasındadır. Yıllık yağış ortalaması ise 25-50 cm. arasında değişmektedir.⁵ Bu coğrafi özellikleri ile Anadolu bütün tarihi boyunca tarım ve hayvancılık için elverişli bir ortam olmuş ve çok sayıda tarım temelli yerleşik kültüre ev sahipliği yapmıştır.

1.4. Ulaşım-Yol Sistemi

Coğrafi ortamla yakından ilgili olarak ortaya çıkan bir konu ulaşım ve yol sistemidir. Bizans Anadolu'su büyük ölçüde Roma İmparatorluğu döneminden miras kalan bir yollar sistemine sahipti. Bu nedenle aşağıda incelenecek olan yol sisteminin Roma döneminde de Anadolu için benzeri önem taşıdığını varsaymak yanlış olmaz. Ancak Diokletianos'un (284-305) Nikomedeia'yı (İzmit) Roma İmparatorluğu'nun doğu topraklarının başkenti yapması ve Büyük Konstantinos'un (324-337) Konstantinopolis'i (İstanbul) kurması gibi doğuyu öne çıkaran gelişmeler sonucu Anadolu'nun kuzey bölümü güney bölümüne göre önem kazanmıştı. Çünkü başkente yakın olmak ve başkentle kolayca haberleşebilmek önemli bir üstünlüktü.

Yol sisteminin, bir eyaleti merkezle sıkı ilişkiler içinde tutma, eyaletleri yöneten bürokratların yönetim etkinliğini sağlama, Bizans ordusunun hareketini ve eyalet-şehirlere arası mal ve yolcu akışını kolaylaştırma gibi işlevleri vardı. Orta Bizans dönemine ve bu dönemin askeri başarılarına damgasını vurmuş olan askeri eyaletler (*thema*) sistemi etkin bir yollar bağlantısını gerektiriyordu. 7. yüzyılda Anadolu topraklarında oluşturulan üç *thema* ile başlayan sistem 10. yüzyıl sonlarında Avrupa topraklarındakilerle birlikte yirmiyi geçmişti. Özellikle başkentten doğuya doğru yapılan seferlerde ön plana çıkan yollar *thema*'lardaki ordu birliklerinin

⁵ Burada verilen coğrafi bilgiler için bkz. Darkot, B. (1967), "Türkiye İktisadi Coğrafyası", 4. baskı.

yürüyüş halindeki asıl orduya katılmaları açısından önem taşıyordu. Başlıca yollar Anadolu'yu kuzeybatıdan güneydoğuya doğru katediyordu. Genellikle kuzeybatı Anadolu'da Sangarios (Sakarya) ırmağı yakınlarında başlayan bu yollar kendi içlerinde de kollara ayrılıyorlardı: biri kuzeyden Amaseia (Amasya) ve Koloneia'ya (Şebinkarahisar) ; diğeri orta Anadolu'dan Keskin yakınlarında Saniana (KöprükÖy) ve Sebasteia'ya (Sivas) ; bir diğeri de Ikonion (Konya) üzerinden Toroslar'a ulaşıyordu. Yollar içerisinde en önemlisi genelde askeri seferlerde kullanılan ve Nikaea'dan (İzmit) başlayıp Malagina (Osmaneli), Dorülaeon (Eskişehir), Sivrihisar yakınlarında Pessinos ve Ankara-Kırşehir arasındaki Gorbeaos (Beynam) üzerinden Saniana'ya (KöprükÖy) ulaşanıydı. Bu yol doğuya ulaşabilmek için en kısa değil fakat bir ordu için en ideal yoldu. Yol üzerinde çok sayıda askeri istasyon (*aplekta*) yer alıyor ve buralarda çeşitli *thema*'ların birlikleri toplanarak imparatorun hareket halindeki ordusuna katılıyorlardı.⁶

Bizans tarihinde önemli rolü olan bu askeri yol başkent Konstantinopolis'ten başlıyordu. İmparator İstanbul Boğazı'nı geçtikten sonra, Khalkedon (KadıkÖy) üzerinden Astakos'a (İzmit Körfezi) ulaşıyor ve körfezin güneyindeki Helenopolis ve Kibotos gibi kıyı merkezlerinden Nikaea'ya (İzmit) geçiyordu. Bundan sonra yol Leukai (Lefke), Malagina (Osmaneli), Dorülaeon (Eskişehir), Pessinos (Sivrihisar yakınında), Troknada (Kaymaz), Kaborkion (Çifteler), Palia (Sivrihisar), Gorbaios (Beynam), Sakarya ırmağı üzerindeki Zompos köprüsü, Gordion yakınlarında Eudokias, Ara (Bala-Kaman arasında) üzerinden Saniana'ya (KöprükÖy) ulaşıyor ve burada Halüs'ü (Kızılırmak) geçtikten sonra birkaç kola ayrılıyordu. Biri Mokissos (Kırşehir) üzerinden Kaesareia'ya (Kayseri), diğeri Zoropassos (Gülşehir), Soanda (Nevşehir), Tuana (Kemerhisar) ve Tarsus'a giderken, bir diğeri Agriane (Belcik), Sialos (Yıldızeli) üzerinden Sebasteia'ya (Sivas) gidiyordu. Sivas'ta tekrar ayrılan yollar kuzeyde Nikopolis (Suşehri) ve Koloneia'ya (Şebinkarahisar), doğuda Tefrike (Divriği) ve Theodosiopolis'e (Erzurum), güneyde Melitene'ye (Malatya) ulaşıyordu. Bu yol üzerinde Malagina, Dorülaeon, Kaborkion ve Saniana birer *aplekta* idi.⁷ Baharda Konstantinopolis'ten başlayan askeri yürüyüş, yaz aylarında doğu sınırındaki seferler ile sürüyor, sonbaharda aynı yoldan geri dönülüyor ve başkentte geçen birkaç aydan sonra, planda varsa, yeni askeri yürüyüş başlıyordu.

⁶ Vryonis, S. (1971), s. 31 ; Ramsay, W. M. (1890), "Historical Geography of Asia Minor", s. 75.

⁷ Ramsay, W. M. (1890), s. 198-221 ; Vryonis, S. (1971) s. 31.

Bir diğerk önemli yol ise Dorülaeon (Eskişehir), Polübotos (Bolvadin), Filomelion (Akşehir) ve Ikonion (Konya) üzerinden Kilikya geçitlerine ulaşıyordu. Bu yolun Konya'ya ulaşan birkaç değişik şekilde izlenmesi mümkündü: Kotüaeon (Kütahya), Akroenos (Afyonkarahisar), Filomelion (Akşehir), Konya; ya da Dorülaeon (Eskişehir), Laodikeia (Denizli), Konya. Ayrıca Eskişehir-Pessinos-Arkhelais (Aksaray) üzerinden de Konya'ya uğramadan Toroslar'a ulaşmak mümkündü. 11. yüzyıldaki Türk akınları ve 1071-81 arasındaki hızlı Türk ilerleyişi ile birlikte Türklerin hakimiyetindeki bölge Eskişehir'e kadar ulaşınca, İznik-Kütahya-Afyonkarahisar-Konya yolu önceki döneme göre Bizanslılar için alternatif bir yol haline geldi.⁸

Anadolu'yu kuzeyden kateden yol ise Nikomedeia (İzmit), Krateia (Gerede), Gangra (Çankırı), Eukhatia (Mecitözü), Amaseia (Amasya), Neokaesareia (Niksar), Koloneia (Şebinkarahisar) üzerinden kıyıda Trebizond (Trabzon), doğuda Theodosiopolis (Erzurum) ve Tebriz'e kadar uzanıyordu. Ticaret yolu olarak daha önceki dönemlerde de kullanılan Sebasteia (Sivas), Melitene (Malatya), Amid (Diyarbakır), Nisibis (Nusaybin) yolu ile de Orta Anadolu Mezopotamya'ya bağlanıyordu. Bu bağı sağlayan bir başka yol ise Nisibis (Nusaybin), Edessa (Şanlıurfa), Samosata (Samsat), Germanikaea (Kahramanmaraş) ve Kayseri yolu idi. Kuzey-güney doğrultusunda da bazı önemli yollar vardı. Kıyıda Amisos'dan (Samsun) başlayıp Amasya ve Kayseri'ye ulaşan yol gibi diğerk Karadeniz limanları olan Herakleia (Ereğli), Sinope (Sinop) ve Trabzon'dan da iç kesimlere doğru yollar uzanıyordu. Batı Anadolu'da ise yolların genelde kıyı şeridi ve nehir vadilerini izlediği görülüyordu.⁹

Anadolu'da Fırat (Euphrates), Dicle (Tigris), Yeşilırmak (İris), Kızılırmak (Halüs), Sakarya (Sangarios) ve Menderes (Maeander) gibi ırmaklar olmasına rağmen bunlar kıyıda içerilere doğru bir su taşımacılığı ve ticareti imkanı vermemektedir. Hitit çağından beri varlığı bilinen en eski karayolları da kervan ticareti dışında uzun mesafeli kara taşımacılığı için elverişli değildir. Özellikle kuzey-güney doğrultusundaki ulaşım, doğu-batı doğrultulu ulaşım göre daha güç bir nitelik taşımakta ve doğal engellerle karşılaşmaktadır. Deniz yolu ile ulaşımın daha kolay ve daha ucuz olması nedeniyle iç kesimlerdeki yollar mümkün olan noktalarda en yakın deniz kıyısına ulaşmaya çalışıyordu. Kıyılar üzerinde yerel şartları bakımından en elverişli olan limanlar

⁸ Ramsay, W. M. (1890), s. 199.

⁹ Vryonis, S. (1971), s. 32-33.

değil, belirli geçitlerden inen yolların bitiş noktalarına yakın olan iskeleler ticaret bakımından daha fazla önem kazandı. Gelişmesini doğu Karadeniz dağlarının geçitlerine borçlu olan Trabzon, ya da Samsun limanının Sinop'a göre kazandığı önem için durum böyledir. Anadolu'nun üç tarafı denizlerle çevrili olduğundan deniz yolu ile ulaşım ve ticaret Bizans için önem taşıyordu. Anadolu'daki önemli Bizans limanları arasında Attaleia (Antalya), Smürna (İzmir), Amastris (Amasra), Herakleia (Ereğli), Sinope (Sinop) ve Trebizond (Trabzon) sayılabilir. Orta ve Doğu Asya'dan gelen mallar için özellikle Tebriz-Trabzon-Kırım hattı önem taşıyor, ticaret yolları Kırım'dan Rusya içlerine ve Avrupa'ya devam ediyordu. Rusya üzerinden ticareti yapılan mallar da Karadeniz limanları yoluyla Anadolu'ya ulaşıyor ve Trabzon-Tebriz üzerinden Asya içlerine gidiyordu. Batıda ise Avrupa'nın çeşitli ticaret merkezleri ve özellikle İtalyan deniz şehirlerinin aracılık ettiği ticaret Akdeniz ve Ege Denizi üzerinden İstanbul ve Karadeniz'e ulaşıyordu. Ege kıyılarında hem başkent hem de Yunanistan ve Adalar'la süren ticaret, güneyde Antalya'da Mısır, Kıbrıs ve Antakya'ya yöneliyordu. 12. yüzyıldan itibaren Anadolu'da Selçuklu ilerleyişi iç kesimlerdeki karayollarının Bizans tarafından kullanılmasını ve dolayısıyla başkente Anadolu'dan gelen mal akışını kısıtlamaya başlayınca Bizans için deniz ticaretinin önemi arttı. Ancak 12. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Bizans'ın hem deniz ticareti hem de donanma ihtiyacı, Bizans'ın aleyhine olarak, İtalyan şehir devletlerince karşılanmaya başlandı.¹⁰

10-11. yüzyıllardaki güzergahları verilen çeşitli yollar, 12-13. yüzyıllarda da Akşehir, Konya, Beyşehir, Aksaray, Kayseri, Sivas, Kırşehir, Tokat, Ankara, Çankırı, Sinop, Antalya gibi Selçuklu Anadolu merkezlerini birbirine bağlayarak işlerliklerini sürdürüyordu. Selçuklular Batı Anadolu hariç ele geçirdikleri bölgelerde Bizans yol sistemini muhafaza etmiş ve kullanmışlardı. Selçuklu kervansaraylarının bulunduğu mevkiiler dikkatli bir şekilde incelendiğinde kendilerinden kısa bir süre önceki işlek Bizans yolları üzerinde kuruldukları görülebilir. Özellikle Konya, Aksaray, Sivas, Turhal gibi Selçuklu merkezlerinde çeşitli yönlerden gelen yollar birleşiyor ve Bizans yol sisteminden çok farklı bir görünüm arz etmiyordu.¹¹

¹⁰ Heyd, W., "Yakın-Doğu Ticaret Tarihi", (Çev: E. Z. Karal), 1975, s. 206-288.

¹¹ Vryonis, S. (1971), s. 222 ve Özergin, M. Kemal, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları ", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XV, Sayı 20, Mart 1965, s. 141-170.

1.5. Maden Kaynakları

10-13. yüzyıllarda Bizans Anadolusunun sahip olduğu maden yatakları hakkında kaynaklarda çok az bilgi vardır. Bunun sebebi olarak Bizans'ın önemli maden yataklarının bulunduğu bölgelerin 7. yüzyıldaki Arap istilaları ile kaybedilmiş olduğu ya da günlük hayatta sikke darbı, lüks mallar ve silah imali gibi işlerde kullanılan madenlerden bahsetmenin sıradan bir şey olup Bizanslılara gereksiz görüldüğü gibi iki açıklama getirilmektedir.¹² Anadolu'da dönemin önemli maden yatakları arasında Suspiritis (İspir) yakınlarında ve Artvini'de (Artvin) altın; Kerasos (Giresun), Neokaesareia (Niksar), Oinaion (Ünye), Kotyara (Ordu) ve Sinope'nin (Sinop) güneyinde demir; Paipert (Bayburt), Argüropolis (Gümüşhane), Ardasa (Torul) ve Loulon'da (Ulukışla yakınlarında) gümüş; Kastamon (Kastamonu), Amisos (Samsun), Mourgoule (Murgul), Toros dağları ve Sinop civarlarında bakır; Fokaea'da (Foça) şap madenleri sayılabilir. Bu merkezlerden farkedilebileceği gibi Kuzey Anadolu ya da Karadeniz bölgesi, Bizans Anadolusunun en önemli maden alanıydı. Bizans topraklarında bulunan madenler, özellikle altın ve gümüş, Bizans'ın maden açısından tamamen dışarıya bağımlı olmasını engelliyordu ama yine de Bizans maden ihtiyacının bir kısmı ithal yolu ile karşılanıyordu.¹³

¹² Vryonis, S. (1962), "The Question of the Byzantine Mines", *Speculum* XXXVII, s. 3-17; Bryer, A. (1988), "People and Settlement in Anatolia and the Caucasus", Ch.XI ; Talbot Rice, D. (1962), "The Byzantines", s. 42.

¹³ Vryonis, S. (1962), s. 3-17. Bkz. "Kıymetli Metal ve Para sorunları" bölümü.

2. NÜFUS

2.1. Giriş

Belirli bir ülke ve toplumun belirli bir dönemdeki tarihi ele alınırken, bu tarihin ilk önce bakılması gereken temel eksenlerinden birincisi ülkenin fiziki ortamı yani coğrafyası, ikincisi ise söz konusu toplumun nüfus özellikleridir. Bundan önceki bölümde ilgili dönem Anadolusunun coğrafyası incelenmişti. Bu bölümde ise aynı dönem Anadolusunun nüfusu ile ilgili bazı özellikler ve Anadolu halkını nasıl adlandırmak gerektiği konuları üzerinde durulmaktadır.

2.2. Kaynaklar

Makina gücü ile ikame edilinceye kadar toplum hayatındaki her türlü faaliyet "insangücü" ile yapılıyordu. Bu nedenle herhangi bir dönem ya da kültürün tarihinin anlaşılmasında nüfus konusu büyük önem taşımaktadır. Ancak ülke nüfusları hakkında tam sayıya yakın bir nüfus bilgisi üretimi nispeten yeni bir durum olup ilk defa 18. yüzyıl sonlarında İsveç'te yapılmıştır. Daha önceki dönem için ise ancak nüfus tahmini yapmaya yönelik anlamlı kayıtlar varsa bir tahminde bulunulabilmektedir. 18. yüzyıl öncesinde doğrudan nüfus sayımından çok merkezi iktidarların vergi ödeyicisi insanları kaydetmesi ya da dini örgütlerin (kilise gibi) cemaat sayısını belirlemek için tuttukları dini kayıtlar esas alınarak bir takım tahminler yapılabilmektedir. Ancak bu tip ikincil kaynaklar kullanılarak yapılan tahminlerin içerebileceği hata payları da dikkate alınmalıdır. Ortaçağlar Anadolu nüfusu hakkında yeterli kaynak bulunamaması önemli bir eksikliklerdir. Bizans kaynaklarının çoğu Konstantinopolis merkezli olup, eyaletlerdeki şartları ve olayları tam yansıtmamaktadır. Henüz kapsamlı Bizans nüfus araştırmaları yapılmaması da önemli bir eksikliklerdir. Bu nedenle 10-13. yüzyıllar Bizans Anadolu için yapılan nüfus tahminlerinde Bizans Ortodoks Kilisesi'nin kayıtları önemli bir kaynak oluşturmaktadır.

2.3. Anadolu Halkı

Bizans Anadolu'da hakim olan unsur Hellen kültürü olmakla birlikte herhangi bir "Hellen milleti" ya da "Hellenlik" fikri yoktu. Bugün Bizanslıları tanımlamak için serbestçe kullanılan "Yunan", "Grek" gibi terimler ilgili dönem Bizans kaynaklarında yer almıyordu. Eğer

bir kimse Konstantinopolis'in yerlisi ise kendini buranın eski küçük Hellen kolonisinin (Büzantion) adıyla "Büzantios" (Bizanslı) olarak tanımlıyordu.¹⁴ Bunun dışında Bizans halkı kendilerini "Romaioi" (Romalılar) ya da basitçe Hıristiyanlar, ülkelerini de "Romania" (Romalıların ülkesi) olarak adlandırıyorlardı. Roma İmparatorluğu'nun mirasçısı olma ve onu eski toprakları ile birlikte yeniden canlandırma fikri, İustinianos'tan (527-565) beri bütün Bizans tarihi boyunca, gerçekleşmesine imkan kalmayan anlarda bile, canlı olan bir fikirdi. Bu dönemle ilgili birincil kaynaklara bakıldığında "Romalılık" kimliği fikri daha açık bir şekilde görülmektedir. Mikhael Psellos "Khronografia"sında (11. yüzyıl), Anna Komnena "Aleksiad"ında (12. yüzyıl) kendilerinden "Romalılar", ülkelerinden ise "Roma Toprakları" olarak bahsetmektedir. Urfalı Mateos (11. yüzyıl sonu-12. yüzyıl başı) ve Abu'l Farac da (13. yüzyıl) eserlerinde "Romalılar" terimini çoğunlukla Bizans halkını ifade etmek için kullanmışlar, Anadolu'yu ise "Roma Ülkesi" olarak adlandırmışlardır.

Bizans İmparatorluğu halkını ifade etmek için hangi kelimenin kullanılması gerektiği konusu ise daha problemlidir. Örneğin "Grek" (Greek) kelimesi Türkçeye batı dillerinden geçmiş olup, Bizanslıların kendilerine değil, batı dünyasının (Slavlar, Latinler gibi) onlara verdiği isimdir. Aynı şekilde "Yunan" kelimesi de antik çağda Hellenlerin bulunduğu Ege bölgesi ve Batı Anadolu kıyılarına Perslerin verdiği ad olan "Ioanna" (Ionia) ifadesinden gelmektedir. Antik çağda (ve günümüzdeki) Yunanlıların kendilerine verdikleri ad olan "Hellen" kelimesinin ise Bizanslılar için tamamen farklı bir anlamı vardı. Bizanslılar kendilerini "Romalılar" olarak adlandırmalarına rağmen dilleri ve literatürleri Hellence idi, klasik Hellenenin edebi eserleri hala okutuluyordu. Hellen geçmişlerinin bütünüyle farkında idiler. Ancak bunlara rağmen, Hıristiyanlığın imparatorluğun resmi dini olmasından sonra yavaş bir anlam değişikliği olmuş ve Hellen kelimesi Bizanslılar için "pagan" (putperest) anlamını ifade eder hale gelmişti.¹⁵ 880 yılı dolaylarında yapılmış olan bir hukuki düzenlemede "Hellenler (paganlar), Yahudiler ve din sapkınlarıyla birlikte orduda ya da yönetimde görev alamazlar, bütün kamusal haklardan yoksundurlar" denmekteydi.¹⁶ Hellen kelimesi (Hıristiyan bir toplum içinde) kullanıldığında, küçük düşürücü bir anlam çağrıştırıyordu.

¹⁴ Mango, C. (1980), "Byzantium: The Empire of New Rome", s. 1.

¹⁵ Psellos, "Khronographia" (Çev: I. Demirkent), 1992, s. 189 ve 267 numaralı açıklayıcı not. Laiou, A. E. (1972), "Constantinople and the Latins", s. 78.

¹⁶ Barker, E. "Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü", (Çev: M. Tuncay), s. 124.

Hellenik mirasın farkında olma Latin istilası (1204-1261) ve "sürgündeki" İznik İmparatorluğu zamanında daha da arttı. "Romalı" kelimesi artık Bizanslıların yanısıra Latinleri de ifade eder hale gelmişti. Bizanslılar ise onlardan farklı idiler. Latinler Bizanslıları küçük görüyorlardı ama bir yandan da Hellen geleneğinin edebi zenginliğinin farkına varmaya başlamışlardı: Aristoteles, Platon ve daha niceleri Bizans'ta hala orjinal eserleriyle okutuluyordu. Bu durum Bizanslılar için bir gurur kaynağı haline gelmeye başladı: artık Bizanslılar "Hellen" olmakla, yani Latinlerden farklı olmakla övünüyorlardı. Böylece Hellen kelimesi çağrıştırdığı küçük düşürücü anlamı yavaş yavaş yitirdi. Demografik nedenler de bu anlam değişikliğini destekledi. Çünkü Anadolu'nun büyük kısmı ve Balkanlardaki toprakların kaybedilmesinden sonra Bizans İmparatorluğu, çok eskiden beri Hellenlerin yerleştiği Yunanistan, Adalar ve Ege kıyılarındaki topraklara indirgenmişti (12-13.yüzyıllar). Bizanslılar böylece tarihi Hellen topraklarında yoğunlaşmış oluyor ve kendilerini hem coğrafi hem de ırksal köken bakımından Hellen olarak tasarlıyorlardı. Ancak yine de Bizanslı yazarlar 14. yüzyıl ortalarına kadar kendilerini tasvir ederken Hellen kelimesini kullanmaktan çekinmişler¹⁷, bu anlam değişikliği iyice yaygınlaştıktan sonra kendilerini "Romalı" değil "Hellen" olarak ifade etmeye başlamışlardır. Anlam değişikliğine yardımcı olan bir unsur da Latinlerin Bizanslıların hafızalarında bıraktıkları kötü izler (Konstantinopolis'in 1204'teki yağmalanışı gibi) ve halkın istememesine rağmen bazı imparatorların, Bizans'ın devamını sağlamak amacıyla Batı'dan yardım alabilmek için "Kiliselerin Birliği" (union) politikasını savunmalarıydı. Bizanslılar kendilerini Hellen olarak adlandırmaya başladıktan sonra, Hellen olmayan unsurlara karşı tutumlarını sertleştirmişlerdi. 1205' te Truva'daki Ermeniler, Latinlere yardım ettikleri gerekçesiyle öldürülmüş, 1254'te ölümünden az önce imparator Ioannes Vatatzes imparatorluktaki bütün Yahudilerin Hıristiyanlığa geçmesini emretmişti; ekonomik politikaları da ülke insanların servetinin yabancıların eline geçmesini engellemeye yönelik arzusundan kaynaklanıyordu. Oğlu II. Theodore Laskarid ise yabancı askerlerden tamamen arınmış bir ordu kurmayı düşünüyordu.¹⁸ Bizanslıların kendilerini "Hellen" olarak adlandırmaları dönem itibariyle bu çalışmanın kapsadığı dönemin dışında kaldığından, belirli bir etnik gruba ait olmayan Bizans Anadolu halkını ifade etmek için bütün çalışma boyunca "Bizanslılar" terimi kullanılmaktadır.

¹⁷ Runciman, S. (1970), "The Last Byzantine Renaissance", s. 14-23 ; Angold, M. (1975), "A Byzantine Government in Exile" s. 29-33.

¹⁸ Angold, M. (1975), s. 32.

2.4. Anadolu'daki Nüfus Yapısı

Bizans Anadolusunun herhangi bir dönemindeki nüfus büyüklüğünü sağlıklı bir şekilde tahmin edebilmek için günümüze, ikincil kaynaklardan derlenebilenlerin dışında bilgi ulaşmamıştır. Ancak bu bölümde ele alınacak bazı dolaylı göstergelere göre 10-11. yüzyıllarda Anadolu'da bir nüfus artışı yaşandığı anlaşılmaktadır.

Bazı tahminlere göre 10-13. yüzyıllar arası Anadolu nüfusu 8 milyon¹⁹ civarında, başka bazı tahminlere göre ise alt ve üst sınırları 5-7 milyon²⁰ olan bir aralık içindeydi. Ancak nüfus tahminleri ne olursa olsun önemli olan nokta Anadolu'nun antik dönem şehirlerinin devamlılığından kaynaklanan bir nüfus istikrarının olmasıydı. Çünkü Anadolu, 4-5. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nun Balkan topraklarının maruz kaldığı ve şehir hayatında önemli boşluklara yol açan bir "kavimler göçü" ya da "barbar istilası"na tanık olmamıştı.²¹ 441-447 yılları arasında Attila'nın Hunları, 479'da Theodoric'in Ostrogotları Balkanlardaki şehir hayatını oldukça yıpratmıştı.²² Böyle bir istilaya maruz kalmamış olan Anadolu'da ise şehir hayatı, antik dönemdeki parlaklığını kaybetmekle birlikte, önemli bir kesintiye uğramamış, bu nedenle antik dönem şehirlerinin çoğu varlığını devam ettirmişti.²³ Ancak burada önemli bir soru ortaya çıkmaktadır: bütün Anadolu'ya yayılmış olan Hellen-Roma antik çağının "polis"i varlığını devam ettirmiş midir? Ya da antik çağın *polis*'i ile Bizans *polis*'i (ya da "*kastron*"u) ne ölçüde benzerdir?

Antik çağın "polis"i varlığını devam ettirdi mi sorusu, yıllık olarak seçilen yöneticileri (magistra) olan, kendi adına para bastıran, iç ve dış bağımsızlığa sahip ve pagan tiyatrosu, tapınaklar ve kùltler etrafında merkezileşen kültürel bir hayata sahip bir şehir yapısını gündeme getirir. Bir kurum olarak böyle bir *polis* Bizans çağında ortadan kalkmış, şehirdeki her unsur Konstantinopolis merkezli bir hal almaya başlamıştı. Bu durum yine de organize edilmiş ekonomik hayatı, altın ve bronz sikkeyi kullanan para ekonomisi ile Bizans *polis*'i ya da

¹⁹ Russell, J. C. "Recent Advances in Medieval Demography", *Speculum* XL, 1965, s. 84-101.

²⁰ McEvedy, C. and Jones, R. (1978), "Atlas of World Population History" s. 133.

²¹ 7. yüzyıldaki İslam istilaları özellikle güney Anadolu sahillerinde şehir hayatını geriletmiş; Efes, Milet gibi şehirler ekolojik değişiklikler (alüvyon birikintilerinin limanları doldurması sonucu denizle bağlantının kesilmesi) sonucu nüfus kaybına uğramıştı. Ancak bu gibi istisnaların yanısıra pek çok şehir devamlılığını sürdürmüştü. Efes limanının deniz ile bağlantısının kesilmesi konusunda bkz. Foss, C. (1979), "Ephesus After Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City", s. 185-187.

²² Mango, C. (1980), s. 65.

²³ Bizans şehirlerinin erken orta çağlardaki durumunun bir incelemesi için bkz. Ostrogorsky, G., "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.13, 1959, pp. 47-66.

kastron'unun varlığının göz ardı edilmesine yol açmamalıdır. Antik çağ *polis*inde yerine getirilen fonksiyonların bir çoğunu, Bizans'ta Hıristiyan kilisesi üstlendi ve pagan kökenli olan unsurlar dışlandı. Tiyatro sanatı dini karaktere büründü ve kilisede icra edilir hale geldi. Hipodrom şehir hayatındaki yerini devam ettirdi ancak pagan kökenli olduğu için kilisenin takibatına uğradı. Bizans şehrinin özü şehir surları, agora (pazar) ve şehrin en yüksek dini görevlisi olan piskoposun ikametgahı olarak hizmet gören kiliseden ibaretti. Ayrıca tahıl, silah ve ticari mal depoları ve hamamlar da vardı. 11. yüzyıl Bizans *polis*'lerinin özelliği, kurumlarının Konstantinopolis merkezli *thema* ve dini kurumlar olmasındaydı. *Thema*'nın en önemli şehrinde *thema* komutanı *strategos* ve askeri ve sivil maiyeti oturuyordu. Onun yanısıra dini hiyerarşi ve mensupları da mevcuttu. Erken Bizans dönemindeki düzenlemeler sonucu şehir ile piskoposluk makamı özdeşleşti. Şehirlerdeki kilise yönetimi de bir bakıma antik çağdaki bağımsız şehir yönetiminin yerini aldı. Bugün genelde devlet hizmeti olarak görülen eğitim, hasta, yaşlı, yetim ve ihtiyacı olanlara bakma, hastane ve yetimhane gibi kuruluşları işletme hizmetlerini kilise ve din adamları sağlıyordu.²⁴

Şehir nüfuslarını oluşturan gruplar içinde yerli ve paralı yabancı askerler, din adamları, çevre kırsal alanın büyük toprak sahipleri, köylüler, zanaatkarlar, yerli ya da yabancı asıllı tüccarlar ve varsa Yahudi kolonileri bulunuyordu.²⁵ Şehrin en önemli fonksiyonu, çevre kırsal alanı için dış dünyaya açılmayı sağlayan bir kapı ve koruma vazifesi görmesiydi. Merkezden gönderilen emirler de gene şehirler aracılığıyla kırsal alanlara ulaşıyordu. 11. yüzyılda Bizans Anadoluşunda bazı şehirlerin nüfusu 10.000 kişi civarında iken, bazılarının ki 35.000 kişiye ulaşıyordu. Bu nüfuslar antik çağın çoğu şehrinin merkezi nüfusundan daha küçük değildi.²⁶ 10-13. yüzyıllarda Bizans Anadoluşundaki önemli yerleşim merkezleri arasında Efesos (Efes), Smürna (İzmir), Fokaea (Foça), Pergamon (Bergama), Adramüttion (Edremit), Kuzikos (Erdek-Bandırma arasında), Lampsakos (Lapseki), Puthia (Yalova), Prusa (Bursa), Nikomedeia (İzmit), Nikaea (İzmit), Khalkedon (Kadıköy), Herakleia (Ereğli), Amastris (Amasra), Sinope (Sinop), Oinaion (Ünye), Trebizond (Trabzon), Koloneia (Şebinkarahisar), Argüropolis (Gümüşhane),

²⁴ Vryonis, S. (1963), "Problems in the History of Byzantine Anatolia", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, 1963, s. 113-132 ve idem. (1971), s. 6-10.

²⁵ Bu gruplar hakkında daha geniş bilgi "İktisadi Hayat" bölümünde ve diğer ilgili alt bölümlerde verilmektedir.

²⁶ Vryonis, S. (1971), s. 29 ; Charanis, P. (1975), "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.2 s. 3-20. Bu rakamları modern çağlardan çok geç antik dönemdeki şehir nüfusları ile karşılaştırarak düşünmek gerekir. Günümüzdeki gibi hızlı nüfus artışı ve büyük ölçekli yerleşim merkezleri tecrübesi son iki yüz yıldan beri görülen bir durumdur. Bu konu için bkz. Coale, A. J. "İnsan Nüfusunun Tarihi", Çev: Y. S. Tezel, 1990.

Neokaesareia (Niksar), Artze* (Erzurum yakınlarında), Theodosiopolis* (Erzurum), Manzikert* (Malazgirt), Melitene* (Malatya), Nisibis* (Nusaybin), Edessa* (Şanlıurfa), Podandos (Pozanti), Tzamandos (Samantı), Adana*, Tarsus*, Seleukeia (Silifke), Arkhelais (Aksaray), Kaesareia (Kayseri), Sebasteia (Sivas), Saniana (Köprüköy), Ankura (Ankara), Mokissos (Kırşehir), Eukhatia (Mecitözü), Gangra (Çankırı), Kastamon (Kastamonu), Dorülaeon (Eskişehir), Kotüaeon (Kütahya), Sünnada (Şuhut), Polübotos (Bolvadin), Laodikeia (Denizli), Khonae (Honaz), Filomelion (Akşehir), Ikonion (Konya), Attaleia (Antalya) sayılabilir.²⁷

Anadolu'nun 10. ve 11. yüzyıllarda bir nüfus artışı yaşadığını ima eden bazı bulgular vardır. Bunlar arasında Anadolu'ya nüfus aktarılması konusundaki aktif politikalar, eski vergi sisteminin gevşekleşmesi ve dini yönetim yapısındaki gelişmeler gösterilebilir.

Nüfus aktarımının nedenleri devlet politikası ile ilgiliydi ve en önemli neden siyasi merkezin Anadolu'ya yaptığı, asayişini sağlama ve askeri ihtiyaçlardan kaynaklanan "yeniden iskan" hareketiydi. Kendi bölgelerinde problemlere yol açan ve orada kalmaları devlet için tehlike oluşturan "uyumsuz" gruplar diğer bölgelere aktarılıyordu. Örneğin 9. ve 10. yüzyıllarda Sivas-Divriği bölgesinde yoğunlaşan, çoğunluğu Ermeni sapkın (heretic)²⁸ Paulikan mezhebine ve 11. yüzyılda özel olarak Ermenilere bu politika uygulanmış; Paulikanlar Trakya'ya, Ermeniler ise merkezi Ani olan krallıklarından alınarak Kapadokya, Kilikya ve Kuzey Suriye'ye yerleştirilmişlerdi. Askeri amaçlı nüfus aktarımlarında iki komşu devlet arasında bir tampon nüfus grubu bulundurma ve yeni ele geçirilen bölgelerin Bizanslılaştırılmasını kolaylaştırma gibi hedefler de vardı. Bir diğer önemli sebep ise ekonomik amaçlı idi. Yeni ele geçirilen bölgelerdeki ya da çeşitli nedenlerle boş kalmış bir bölgedeki toprakların işlenebilmesi için bölge dışından nüfus getirilmesi Bizans tarihinde sık görülen bir durumdu.²⁹ Devletin sınırlarına çok yakın bulunan ve potansiyel birer tehlike oluşturan gruplar da devletin düşmanı yerine savunucusu yapılmak üzere Bizans arazisinde iskan ediliyordu. Özellikle Slavlar bu konuda Bizans Devleti için tükenmez bir kaynak sağlıyordu. 7-10. yüzyıllar arasında çeşitli kereler, sayıları kesin olarak bilinmemekle birlikte, Balkanlardan Anadolu'ya aktarılan ve özellikle Bitinya'da yerleştirilen

²⁷ Vryonis, S. (1971), s. 6-22. (*) işaretli olan şehirler birinci bölümde tanımlanan "Bizans Anadolu" sınırları dışında kalan ama Bizans Anadolu merkezleri ile sıkı ilişkide olan şehirlerdir.

²⁸ heresy: Kilise'nin resmi olarak tanımladığı Hıristiyan doktrininden ayrılma. Dictionary of Religions, (1984). Bizans Ortodoksluğunu tanımlayan Kilise Genel Konsilleri'nin kararlarını kabul etmeyen herkes Bizans Devleti gözünde "sapkın" (heretic) idi.

²⁹ Charanis, P. (1961), "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", Comparative Studies in Society and History, Vol.3, s. 140-154.

Slav kitleleri 10-11. yüzyıllar öncesi Anadolu nüfus miktarını arttırarak sözkonusu yüzyıllardaki artışa temel sağladı.³⁰ Nüfus aktarımı politikalarında ilk sıralarda yer alan Slavlar ve Ermeniler 10 ve 11. yüzyıllara gelindiğinde önemli devlet mevkilerinde dahi görülebiliyorlardı.

451 yılındaki Khalkedon (Kadıköy) Konsili'nden beri birbirlerinden hoşlanmayan Bizanslılar ve onlara göre sapkın olan Ermeniler arasındaki gerginlik, 10. yüzyılda Bizans'ın gücünün zirvesinde olduğu dönemde Ermenistan'ı ilhak etmeye başlamasıyla birlikte iyice arttı. Ermeniler, özellikle 10. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans'ın Araplardan geri aldığı ve Müslüman ahalinin çekilmesi sonucu büyük ölçüde boşalan Malatya, Tarsus, Antakya gibi şehirlerin yeniden canlandırılması için buralara yerleştirilmişti. 10. ve 11. yüzyıllarda Bizans'ın doğu Anadolu'daki Ermeni topraklarında sürdürdüğü askeri ilerleyiş³¹ ile, Doğu Anadolu'daki Ermeni krallığı Bizans'a katıldı ve bölgenin Ermeni prens ve soylularına Kapadokya ve Kilikya'da geniş araziler mülk olarak verildi. Prens ve soyluların yer değiştirmesinin, bunların bir hayli kalabalık olan maiyetlerinin de yer değiştirmesi sonucunu verdiğine dikkat edilmelidir. Sadece bir prens'e ait maiyet Charanis'e göre 16.000³², Vryonis'e göre 14.000³³ kişi gibi büyük gruplar oluşturabiliyordu. 11. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren görülmeye başlayan Oğuz Türklerinin akınları da bölgeden ayrılarak daha batıya gelen Ermeni sayısını arttırıcı bir rol oynadı. Yeni yerleştirildikleri bölgelerde Ermeni nüfusun giderek artması sonucu 11. yüzyıl ortalarında Sivas, Malatya ve Divriği'de sadece Ermenilerden oluşan üç askeri birlik bulunur hale geldi.³⁴ 12. yüzyıldan itibaren ise Kilikya'da, daha çok Ortadoğu'nun küçük Haçlı devletleriyle ilişkide bulunan bir Ermeni krallığı ortaya çıktı.

Bizans İmparatorluğu'nun doğu topraklarında yer alan ve Bizans Ortodoksluğu'na göre "sapkın" bir diğer nüfus grubu ise Süryanilerdi. Süryaniler siyasi bir birliğe sahip bulunmadıklarından Bizans için potansiyel bir tehlike oluşturmuyorlardı. Ancak bu durum Süryanilerin 11. yüzyıl ortalarında bugünkü kuzey Suriye'den alınarak Zapetra (Doğanşehir),

³⁰ Bu Slav kitesinin etnik kökeni ve dilini 14. yüzyıla kadar koruduğu ve Osmanlıların, bu bölgenin "Hellenleşmeye" maruz kalmamış Slavlarını asimile ettikleri yönünde görüşler vardır. Mango, C. (1980), s. 29.

³¹ Bu ilerleyiş ve 10-11. yüzyıllardaki Bizans-Ermeni ilişkileri hakkında ayrıntılı bilgi için Urfalı Mateos'un Vekayi-namesi takip edilebilir.

³² Charanis, P. (1961), s. 147.

³³ Vryonis, S. (1971), s. 54.

³⁴ ibid., s. 55.

Germanikaea (Kahramanmaraş), Arabissos (Afşin), Tarsus ve Edessa (Şanlıurfa) bölgelerine yerleştirilmelerine engel olmamıştı.³⁵

Bizans'ın erken dönem vergi sisteminde, işgücü yetersizliğinden ötürü araziyi işleyen kişi (*caput*) toprağa (*iugum*) bağlı idi. Yani kendisini işleyecek bir *caput*'u olmayan bir toprak parçası vergilendirilemeyeceği gibi, bir kimse de ancak kendisine düşen bir *iugum* mevcutsa vergi ile yükümlü kılınıbiliyordu. Böylece devlet, toprakları için birer *caput* bulmak zorunda kalıyordu. Ancak daha sonraki dönemlerde baş vergisi ve toprak vergisi ayrılmış, 10. yüzyıla gelindiğinde ayrı vergi uygulaması yaygınlaşmıştı. Bu durum kırsal alanlardaki nüfus kıtlığının kalktığı yönünde bir göstergeydi.³⁶

Ayrıca Bizans uygulamasında bir piskoposluk makamı oluşması için, bir kasaba sayılabilecek kadar nüfusa sahip bir yerleşilmiş bölge gerekmekte, çok küçük yerleşim birimleri piskoposluklar listesine ya da piskoposlukların dini dokümanlarına (*notitiae episcopatum*) alınmamaktaydı. 10. ve 11. yüzyıllar boyunca yeni piskoposluklar oluşturulmuş ve daha önceki piskoposluklar, başpiskoposluk ya da metropolitlik olmuşlardı. Bu gelişme kısmen nüfus artışı kısmen de Bizans Anadolu'sunun 10-11. yüzyıllardaki refahı ve doğu bölgesindeki yeni fetihleri ile ilişkiliydi.³⁷

Anadolu'daki nüfus yapısının unsurlarından biri de, haklarında çok fazla şey bilinmeyen ama ticari önemlerinin şüphe götürmez olduğu Yahudilerdi. Yahudiler ticaret ve el sanatlarıyla uğraşıyor, önemli ticaret yollarının geçtiği merkezlerde ayrı mahalleler halinde kümeleşiyor, ama hiç bir zaman kalabalık ve önemli bir nüfus grubu oluşturmuyorlardı.³⁸ 10-13. yüzyıllar arasında, içinde Yahudi bir nüfus grubu olduğu bilinen bazı yerleşim birimleri arasında İznik, Efes, Sardes (Salihli yakınlarında), Honaz, Silifke, Trabzon, Çankırı, Antalya, Emirdağ ve Şuhut sayılabilir.³⁹ Kaynakların Yahudiler hakkındaki sesizliği muhtemelen Bizanslıların (genel olarak Hıristiyanların) onlara karşı olan dini⁴⁰ ve ekonomik hoşnutsuzluklardan kaynaklanmaktaydı.

³⁵ Vryonis, S. (1981), "Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans", Ch. VI, s. 4.

³⁶ Ostrogorsky, G. "History of the Byzantine State" (trans: J. Hussey), 1956, s. 37 ; Vryonis, S. (1971), s. 26.

³⁷ Vryonis, S. (1971), s. 25-7.

³⁸ İmparatorluktaki toplam Yahudi nüfusunun 15.000 kişiyi geçmediği konusunda Starr, J., "The Jews in the Byzantine Empire 641-1204", Athens, 1939'dan aktaran Charanis, P. (1975), s. 8, dipnot 30.

³⁹ Vryonis, S. (1971), s. 52 ; Charanis, P. (1975), s. 8.

⁴⁰ Dini hoşnutsuzluk, Yahudilerin (İsa peygamberi öldürdükleri için) "Allah Katili" olmalarından ileri geliyordu. Bkz. Urfalı Mateos Vekayi-namesi (1987), s. 244 ve 70 numaralı açıklayıcı dipnot.

Yahudilerin ek vergilemeye ve zaman zaman çeşitli baskılara maruz kaldıkları da anlaşılmaktadır.⁴¹

Anadolu'daki nüfus mozağini biraz daha renklendirenler, sayıları, yerleştirildikleri bölgeler ve kalıcı yoksa geçici olarak mı yerleştirildikleri tam olarak bilinemeyen çeşitli yabancı asıllı paralı askerlerdi. *Thema* birliklerinde ve başkentteki muhafız kıtalarında görevlendirilen gruplar arasında Rus, İngiliz, Norman, Germen, Bulgar, Arap, Gürcü, Arnavut, Ermeni, İskandinav ve (11. yüzyıldan sonra) Kuman, Peçenek, Oğuz gibi Türk kökenliler vardı.⁴² Paralı askerlerin yerleştirildikleri bölgelerde evlenerek yerli halk ile karışmaları da Anadolu halkının ırk çeşitliliğini zenginleştiriyordu. Anadolu'daki nüfus heterojenliğine yabancı asıllı tacirler de katkıda bulunuyordu. Orta Bizans döneminde Arap, geç Bizans döneminde de Latin asıllı tacirler, Bizans şehirlerinde kent sakinleri kadar bulunması olağan gruplardandı.

Bu açıklamalardan sonra Ortaçağlar Anadolu'sunun sadece "Hellen" unsurlar içeren bir ülke olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Batı, Orta ve Kapadokya sınırlarına kadar olan Doğu Anadolu'nun hakim dili ve aynı zamanda devletle ilişkilerin sürdürüldüğü resmi dil olan Hellen, hakim dini ise Ortodoks⁴³ Hıristiyanlıktı. Anadolu'nun Hellenleşmesi Aleksandros'un (İskender) istilaları ile başladı. Ancak Anadolu'nun yerel dillerinin direnişi ve kırsal alanların çok yavaş Hellenleşmesi sonucunda Hellen ancak 6. yüzyıldan itibaren hakim bir karakter kazanabildi. Bizans siyasi olayları da bu dilin öne çıkmasında rol oynadı. Ancak Kapadokya'nın doğusundaki bölgelerde, Hellen kültürü hakimiyeti Hellen olmayan unsurlarla (Kürtler, Gürcüler, Lazlar, Süryaniler, Ermeniler gibi) karşılaştırıldığında oldukça zayıftı. Kürtler Amid (Diyarbakır), Martüropolis (Silvan), Khliat (Ahlat), Manzikert (Malazgirt) ve Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yoğunken, Gürcüler ve Lazlar Doğu Karadeniz bölgesi sahil kesimi ve Kafkaslar'da bulunuyorlardı. 11. yüzyıl Anadolu'sunun en önemli doğu halkları ise Kahramanmaraş, Malatya, Diyarbakır, Samsat, Nusaybin gibi merkezlerde bulunan Süryaniler ve Erzincan, Sivas, Divriği ve Malatya'da yoğunlukta olan Ermenilerdi.⁴⁴

⁴¹ Runciman, S. (1975), "Byzantine Civilisation" , s. 183; Charanis, P. (1947) "The Jews in the Byzantine Empire", *Speculum*, Vol.22, s. 75-7. Farklı dinden olanlardan alınan "özel" vergiler Sasani devleti ve İslam geleneğinde de vardı.

⁴² Vryonis, S. (1971), s. 53.

⁴³ Hellence "*orthodoksos*"; *ortho*: right (doğru) ; *doksa* : belief (inanç, görüş). Webster's Third New International Dictionary, Merriam-Webster Inc. U.S.A., 1981.

⁴⁴ Vryonis, S. (1971), s. 42-54; Doğu Anadolu'daki halkların yerleşim bölgeleri ile birinci bölümde tanımlanan "Bizans Anadolu'su" coğrafi sınırının çakıştığına dikkat edilmelidir.

Çok uluslu bir imparatorluğun sakinlerini birbirine bağlayan bağları tanımlamak biraz zordur. Ancak Bizans Anadolu'sunda ortodoks inanca sahip ve Hellence konuşan herkes vatandaş olarak kabul ediliyordu. Bir kimsenin hangi bölgeden geldiği de önemliydi. Çünkü kendi bölgesinden uzakta iken bir yabancı gibi şüphe ile karşılanıyordu. Dini ve bölgesel aidiyet insanlar için pasaport niteliğindedi. Bizanslılar başka ülkelerden olan yabancıları, Ortodoks inanca sahip olmadıkları için "sapkın" ve "imparatorluk medeniyetinin inceliklerinden mahrum kaba insanlar" olarak düşündüklerinden küçük görüyorlardı. Ancak kökeni ne olursa olsun Ortodoksluğu kabul eden ve vatandaşlığa kabul edilen her yabancı bir Bizanslı ile evlenebilirdi.⁴⁵ Özellikle 11. yüzyıldan sonra Bizans-Türk ve Bizans-Latin'ler arası evlilikler oldukça yaygın olarak görülmektedir. Bu durumda evliliğin bir diplomatik araç olarak kullanılmasının da rolü vardı.

10-13. yüzyıllarda Bizans Anadolu'sunda nüfusla ilgili bir diğer gelişme de, Türklerin sürekli ilerleyişine karşı Bizans'ın yeniden inşa ve nüfuslandırma çabalarıdır. Malazgirt savaşından önceki Türk akınları sonucu özellikle Kızılırmak'ın doğusundaki topraklarda şehir duvarlarının yeniden inşası veya sağlamlaştırılması çabaları görülmüyordu. Malazgirt savaşını izleyen anarşi ve sivil çekişme döneminde ise hem Anadolu'daki yerleşim birimlerinin savunmalarının güçlendirilmesi ihmal edilmiş hem de düzenli bir Bizans ordusu kalmadığından, Türkler 1071'den sadece dokuz yıl sonra İznik'e ulaşmışlardı. Komnenos hanedanı döneminde (12.yüzyıl) girilen şehirlerin yeniden canlandırılması çabaları ile aslında 13. yüzyılda Laskarid hanedanının Batı Anadolu'da sağlayacağı birlik ve refahın temelleri atılmış oldu. Komnenos'lar döneminde Bitinya'da Kibotos (İzmit Körfezinde bir kıyı köyü) ve Sidera (Simav yakınında) kaleleri yapıldı. Türkler Anadolu kıyılarından uzaklaştırıldıktan sonra Adramuttion (Edremit), Attaleia (Antalya) ve İzmir-Antalya arasındaki pek çok kıyı kasabası yeniden inşa edildi. Korükos (Silifke yakınında), Silifke ve Dorülaeon (Eskişehir) onarıldı. Laodikeia (Denizli) duvarlarla çevrildi, Malagina (Osmaneli) ve Pülae (Yalova yakınında) kaleleri yeniden inşa edildi, Pergamon (Bergama)-Khliara (Kırkağaç)-Edremit bölgesi kuvvetlendirildi. Yıkılmış ya da terkedilmiş kasabaların yeniden inşası aynı zamanda buraların nüfus bakımından yeniden canlandırılması anlamına geliyordu. Eskişehir, Osmaneli, Edremit ve İzmir-Antalya arası kıyı kasabaları Türk istilası sonucu Bizanslılarca büyük ölçüde terkedilmiş ve Ege adaları ve Trakya'ya bir nüfus akışı olmuştu. Ayrıca kırsal nüfusun güvenli bir yer bulmak için duvarlarla çevrili şehirlere ya da

⁴⁵ Mango, C. (1980), s. 1-31 ; Runciman, S. (1975), s. 182.

mağara, orman, dağ gibi doğal sığınaklara çekilmiş olabileceklerini unutmamak gerekir. Çoğu kırsal alan ve tarla işlenemez hale gelebiliyor ve bazı kasaba ve köyler uzunca süreler harabe halinde kalabiliyordu. Ege kıyılarında Aleksios Komnenos (1081-1118) bu bölgenin eski sakinlerini tekrar orada yerleştirmeye muvaffak oldu. Daha çok, Akşehir, Konya, Niksar gibi Türklerin ellerindeki topraklarda bulunan Bizanslı "sığınmacılar", yeniden nüfuslandırma hareketinde kullanılıyordu. Bu harekette kullanılan yabancı gruplar da vardı: İzmit yakınlarında çiftçi ve asker olarak yerleştirilen Sırplar, Truva'da Ermeniler, Biga'da Latinler gibi. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu döneminde "pronoia" sahibi veya asker olarak iskan edilen Giritli "Hellenler", Latinler ve Kumanlar da vardı. Bu yeniden yerleştirme hareketi dini sahaya da yansdı ve piskopos ve metropolitler Batı Anadolu'daki kiliselerine geri döndüler. Komnenos'ların bu politikasını İznik İmparatorluğu zamanında Balkanlar ve Ege adalarından yeni nüfus getirerek Laskarid'ler de devam ettirdi.⁴⁶ İlgili dönem içinde (11-12. yüzyıllar) meydana gelen ters yönlü bir nüfus hareketi ise, Bizans'ın Avrupa'daki topraklarını koruyabilmek için Balkanlar ve İtalya'ya asker göndermesiydi. Ancak gönderilen asker miktarının, yukarıda incelenen çeşitli sebeplerle Anadolu'ya getirilen nüfustan çok daha az olduğu ve Anadolu'da bir nüfus azalışına yol açmadığı rahatlıkla varsayılabilir.

⁴⁶ Vryonis, S. (1971), s. 216-220 ; Türkler tarafından tahribata uğratılan Bizans yerleşim birimlerinin ayrıntılı bir listesi için de aynı eserin 166 ve 167. sayfalarına bakılabilir.

3. TARİHİ ARKA PLAN

3.1. Giriş

Bizans İmparatorluğu'nun temelinde üç gelenek bulunuyordu: Hellen kültürü, Roma devlet geleneği ve Hıristiyanlık. Bizans bu üç geleneğin uyumlu bir birleşmesi olarak düşünülebilir. Bizans'ın dili ve yazılı üst kültürünün önemli bir kısmı Helleneydi ve imparatorluğun son yüzyıllarında Bizanslılar kendilerini "Hellenler" olarak ifade etmeye başlamışlardı.⁴⁷ Ancak bu "Hellenlilik" antik çağdaki Yunanistan uygarlığı olmayıp, Aleksandros'un (İskender) seferleri sonrasında ortaya çıkan ve içinde ilk defa doğu ve batı kültürlerini birleştiren, bütün Eski Dünya'da bir üst kültür oluşturan yeni bir "Hellenlilik"ti.

Bu yeni kültür dönemi İ.Ö. 4. yüzyılda başladı. Aleksandros'un İ.Ö. 334-324 yılları arasında Yunanistan'dan Hindistan'a kadar uzanan seferi sırasında, Yunanistan'daki saf Hellen gelenekleri ile doğu dünyasına ait çeşitli kültürler ilk defa ticaret, diplomatik ilişkiler ve savaş gibi tekil olaylar dışında, geniş anlamda karşılaşılıyordu. Üstelik Aleksandros bilinçli olarak kültürlerin karışması yönünde politikalar izliyordu. Böylece insanlığın o güne kadar hiç karşılaşmamış kültürleri biliniyor ve kozmopolit bir kültür her yerde hakim hale geldi. Aleksandros'un ölümünden sonra Anadolu, İran, Mezopotamya, Suriye ve Mısır gibi bölgelerde ortaya çıkan Hellenistik krallıklar hem Yunanistan'ın Hellen kültürünü hem Ortadoğu'nun İmparatorlukçu devlet geleneğini hem de kuruldukları bölgenin önceki kültür geleneğini içinde birleştiriyordu. Üstelik Anadolu, Hellenistik dönemden önce bir süre Pers egemenliğinde kalmış ve bir dereceye kadar İranlaşmıştı. Hellenistik krallıklardan sonra İ.S. 4. yüzyıla kadar olan dönemde ise Anadolu'da Roma egemenliği vardı. Bizans İmparatorluğu Anadolu topraklarında hayat kazanmadan önce aynı topraklar "doğululaşmış" bir Hellenlilik tecrübesi geçirmiş, hatta Roma devlet geleneği bile Bizans'a, Hellenistik dönem sırasında doğu dünyasından devraldığı bazı unsurlarla birlikte geçmişti. Böylece Bizans'ın İ.S. 4. yüzyıldan itibaren devralacağı "doğululaşmış" Hellen kültürünün şekillendiği dönem Hellenistik dönem olmuş, Anadolu ve Roma İmparatorluğu aracılığıyla bu kültür Bizans'a geçmişti. Bu nedenle 3.bölümün ilk alt bölümünde Hellenistik dönemde oluşan ve doğulu unsurlar taşıyan "yeni" kültür ve özellikleri üzerinde durulmakta, daha sonraki alt bölümlerde ise Bizans'ı oluşturan diğer iki temel unsur incelenmektedir.

⁴⁷ Bkz. 2. bölüm.

3.2. Hıristiyanlık Öncesi Hellen Kültürü

Aleksandros'un Asya seferi sonunda kurduğu imparatorluk onun genç yaşta ölümü yüzünden çok kısa sürdü. Ölümünden sonra henüz çok küçük olan oğlu tahta çıkarılmak istendiyse de, naiplik konusunda anlaşma sağlanamayınca imparatorluğun üst düzey yöneticileri ve komutanları arasında bir haleflik mücadelesi başladı ve Aleksandros'un kurduğu imparatorluğun çeşitli parçalara ayrılmasıyla Hellenistik Krallıklar oluştu. Bunlar arasında Attalid Krallığı (İ.Ö. 283-133) Bergama ve çevresinde; Kommagene Krallığı (İ.Ö. 162-İ.S. 17) Adıyaman, Gaziantep ve Kahramanmaraş bölgesinde; Ptoleme Krallığı (İ.Ö. 305-30) Mısır'da; Selefki Krallığı ise (İ.Ö. 305-64) Suriye, Mezopotamya, İran ve Anadolu'nun bir bölümünde hüküm sürdü. Mısır'daki hanedanın kurucusu olan I. Ptolemaios Soter Aleksandros'un özel muhafızı, Selefki hanedanının kurucusu I. Seleukos Nikator da Aleksandros İmparatorluğu'nun Babil eyaleti valisi idi. Bu Hellenistik krallıklar içinde Attalidler ve Kommageneler diğerlerine göre çok küçük coğrafi alanlara hakim oldukları ve bağımsızlıkları çok kısa sürdüğünden, dönemlerinin önemli askeri ya da siyasi güçleri sayılamazlardı. Son Attalid hükümdarı III. Attalos (İ.Ö. 138-133) ölürken devletini Roma'ya miras olarak bıraktığı, Ptolemeler ise Mısır'da hüküm sürdükleri ve Mısır geleneği sonuç olarak Bizans uygarlığı üzerinde belirleyici olmadığı için, bu tezde ele alınan konu açısından sadece Selefki Hellenistik Krallığı özel bir önem taşımaktadır.

Aleksandros'un ölümünden sonra imparatorluğunun en geniş kısmını ve bir zamanlar Hakhamaniş Pers İmparatorluğu'nun merkezi alanlarını oluşturan toprakları Selefkiler devraldı. Bu topraklar içinde Anadolu'nun önemli bir kısmı, Suriye, Mezopotamya ve Hindistan sınırına kadar olan bütün İran vardı. Bunlar içinde ise Suriye ve Mezopotamya Selefki topraklarının ağırlık merkezini oluşturuyordu. Selefkiler Aleksandros'un başlattığı kültürlerin karışması politikasını sürdürdüler. Hakhamaniş İmparatorluğu'ndan devraldıkları eyalet yönetim sistemi, kalabalık saray kadrosu, harem, gösterişli saray törenleri, ordu birlikleri ve savaş araçları gibi özellikleri benimseyip devam ettirdiler. Ortadoğu'da doğu ve batı kültürlerinin birbiriyle etkileşmeye devam ettiği dönem Selefkilerin uzun hakimiyet dönemi oldu ve doğu geleneğinin bazı özellikleri Selefkiler aracılığıyla önce Roma'ya oradan da Bizans'a geçti. Bu nedenle Hellenistik dönem incelenirken bir tez çalışmasının gerektirdiği sınırlar da dikkate alınarak Hellenistik krallıklardan sadece Selefkiler incelenmektedir.

3.2.1. Aleksandros Öncesinde Ortadoğu ve Anadolu

Aleksandros'un ünlü fetihleri ile oluşturduğu imparatorluk, büyük ölçüde kendisinin son verdiği Hakhamaniş Pers İmparatorluğunun yönetim yapısına dayanıyor ve hemen hemen aynı toprakları içeriyordu. Bu nedenle Aleksandros'un seferinden hemen önce İran, Anadolu, Mısır, Suriye, Filistin, Mezopotamya olmak üzere tüm Ortadoğu'ya hakim olan Hakhamaniş İmparatorluğu'nun organizasyonundan bahsetmek yararlı ve uygun olacaktır.

İran'da İ.Ö. 559-529 yılları arasında hüküm süren II. Kuru, çeşitli küçük krallıklar arasında yükselerek kısa süre içinde Çanakkale boğazından Hindistan sınırlarına ve Ceyhun ırmağı ötelere uzanan, o zamana kadar benzeri görülmemiş büyüklükte bir imparatorluk kurdu. Bu hanedanın ceddinin Hakhamaniş adlı bir kişi olduğuna inanıldığı için imparatorluk ta bu adla anılıyordu. Anadolu ve Mezopotamya'yı ele geçirdiği zaman Kuru, hoşgörü göstererek yerel tanrılara tapınılmaya devam edilmesine izin verdi. Oysa o dönemde yaygın olan davranış, herhangi bir ülkeyi fetheden hükümdarın yerel tanrıları yasaklayarak kendi tanrılarına ibadeti zorunlu kılmasıydı. Kuru'nun davranışı ise, çok sayıda ayrı halktan oluşan Ortadoğu'yu tek yönetim altında toplamasını kolaylaştıran bir yönetim yeniliği oldu. Daha sonra II. Kambujiya (İ.Ö. 529-522) döneminde Mısır'ı da fetheden Persler, eski dünyayı ilk defa olarak tek yönetim altında topluyorlardı. Daha önce Mezopotamya tanrılarında inanışın serbest bırakılması gibi bu kez Kambujiya Mısır'da yeni tebasına kendini meşru göstermek için firavunların protokolünü benimseyip onlar gibi giyinmeye ve davranmaya başladı. Hakhamaniş İmparatorluğu eski Asur İmparatorluğu gibi fetih ve fatih kavmin sömürsü siyaseti yerine hoşgörülü ve büyük bir konfederasyon ikame etti. Hakhamaniş İran'ı Perslerce önderlik edilen ama çok sayıda halkın mali, askeri ve teknik kaynaklarıyla sürdürülen bir nevi "süper güç"tü. Ancak Persler, Hellenler, Mısırlılar, Sami kavimler, göçebeler ve daha bir çok küçük etnik grubu aynı merkezin siyasi yönetimi altında tutmak çok zordu. İmparatorluk neredeyse yarı-bağımsız valilerce yönetilen eyaletler, tabii krallıklar, tamamen itaat altına alınamayan göçebe kabileler ve merkeze çok zayıf bağlarla bağlı olan 'site'lerden oluşuyor ve her fırsatta dağılmaya hazır bir görüntü sunuyordu. Çok farklı dil ve dinleri kapsayan böyle bir imparatorluğu sürekli olarak zora dayanmadan yönetmenin tek yolu ise hoşgörülü bir mutlak hükümdarlıktı.⁴⁸ İşte Hakhamaniş Pers

⁴⁸ "Mutlak" ifadesi ile, Avrupa'da feodaliteden çıkış ile iktidarın parlamentolar ile paylaşıldığı dönem arasında kalan yüzyıllara ait yönetim şekli değil, teokratik bir iktidar temeli kastedilmektedir. Yönetme erki insanlar tarafından değil, tanrı(lar) tarafından belirlenen bir kişiye "yukarıdan" başlıyan bir görevdir.

İmparatorluğu bu mutlak hükümdarlık özelliğini Darayavahu (İ.Ö. 521-486) döneminde kazandı: Pers kralı kudretini artık tanrıların idare ve korumasından alıyordu. Darayavahu İran'da Ahuramazda'nın, Anadolu'da Kibele'nin, Mezopotamya'da Marduk'un temsilcisi idi. Buna göre Pers kralı zorla saltanat kuran bir fatih değil tanrılara ait hükümdarlığın meşru bir varisiydi. Böylece İran'da da Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde olduğu gibi iktidarın yukarıdan bağışlandığı fikri işleyişe geçmiş oluyordu. Hem peygamberleri hem de kralları tanrı seçiyordu ve böylece insanların bu konudaki tercihleri önemsizdi. Yunanistan ise klasik çağında ne bir peygamber ne de bir büyük kral çıkarmıştı. Batı geleneğine yabancı olan bu iki unsur Asya'da sosyal ve siyasi hayatı düzenlemenin uzun zamandır bilinen araçlarındandı. İnsanların tanrının isteklerine ve temsilcisinin iktidarına boyun eğmeleri ve devlet yönetimine katılma bakımından pasif kalmaları şeklinde özetlenebilecek olan doğu dünyasının bir yönetim özelliği bu suretle Hakhamanişlerde ortaya çıkmış oluyordu.⁴⁹

Darayavahu döneminde Hakhamaniş İmparatorluğu'nda yirmi üç "satraplık" (eyalet) vardı. Bu eyaletler Pers kralını temsil eden ve doğrudan krala karşı sorumlu olan "satraplar" (valiler) tarafından idare ediliyordu. Her *satraplıkta* birbirinden bağımsız ve her biri kral tarafından tayin edilip sadece saraydan emir alan üç önemli görevli bulunuyordu: satrap, genel katip ve komutan. *Satraplar* soylulardan olduğu kadar sadakati takdir edilen fakir sınıflardan hatta Pers olmayan yerel güçlü ailelerin bulunduğu bölgelerde bunlar arasından bile seçilebiliyordu. *Satraplar* hükümdarın hoşuna gittikleri sürece bu mevkide kalıyorlar, eyaletlerde başkentteki saray hayatının küçük ölçekte bir kopyasını oluşturmaya ve sürdürmeye çalışıyorlardı. Kendilerine bağlı kalabalık maiyetleri, muhafızları ve sarayları olup, vergi toplama, adalet hizmetleri ve genel asayişini sağlama, eyaletten geçen yolların bakımını yapma gibi görevleri vardı. Eyaletteki bir diğer görevli olan genel katip kral temsilcisi olarak *satrapın* baş yardımcısı idi. Gerçekte ise onun hareketlerini gözetleyerek krala haber vermekle görevliydi. Komutan ise eyaletteki askeri kuvvetlere kumanda ediyordu. Darayavahu sivil ve askeri otoritenin aynı kişide olmamasına özen göstererek *satrapların* zamanla bağımsızlık iddiasına kalkışmaları ihtimalini önlemek istedi. Bununla da yetinmeyerek her yıl eyaletleri denetleyerek rapor vermek üzere "kralın gözü" ya da "kralın kulağı" adı verilen görevliler istihdam etti. Bunlar bir nevi kraliyet istihbarat servisi niteliğinde görevlilerdi.⁵⁰

⁴⁹ The Cambridge Ancient History (1974), Vol.4, s. 184-200.

⁵⁰ Lewis, D. M. (1977), Sparta and Persia, s. 25.

Hakhamaniş İmparatorluğu Ortadoğu'nun çok farklı kökenli halklarını tek yönetim altında toplamayı başardı; özellikle eski Asur ve Babil krallıklarının şiddete dayanan rejimlerinin yerine hoşgörölü bir yönetim ikame etti. İmparatorluğun Pers nüfusundan, başında Perslerin bilgi ve ışık tanrısı olan Ahuramazda'nın temsilcisi olarak "Krallar Kralı"nın yer aldığı hanedana sadakat bekleniyordu. Pers kralı Mısır firavunları gibi yeryüzünde bir tanrı değildi. Ancak sıradan bir insan da değildi: Ahuramazda'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak ismen ve şahsen seçmiş olduğu kişiydi. İktidarı doğrudan Ahuramazda'nın isteğine dayanıyordu. Bu nedenle hiç bir kuvvetle sınırlandırılmamıştı. Başta *satraplar* ve komutanlar olmak üzere imparatorluğun bütün halkı kralın kulu (bandaka) idiler. Krallar Kralı'nı gördükleri zaman bütün halk yere kapanarak secde etmekle yükümlüydü. Ancak Hakhamaniş kralları Mısır firavunları gibi "tanrı" oldukları iddiasında bulunmadıklarından, tebalarının secdeye kapanması tapınma değil bir saygı gösterisi idi. İmparatorluğun diğer halkları için ise kral, onların tanrılarının temsilcisi ya da Mısır örneğinde olduğu gibi yönetici-tanrı idi.

Krallar kralının yetkileri sınırsız olmakla birlikte, Hakhamaniş İmparatorluğu'nun kuruluşunda katkısı bulunan yedi büyük Pers ailesi devlet işlerinde söz sahibi bulunuyor, bu ailelerin reisleri kralın danışma heyetini oluşturuyordu. Pers kralı ilahi adaleti yeryüzünde yayan bir temsilci niteliğinde olduğundan özellikle hukuki konularda karar vermekle yükümlüydü. En yüksek hakim oydu. Şahsına ya da devlete karşı işlenen suçları o değerlendiriyor, bazı durumlarda ise hukuk işlerini tayin ettiği hakimlere bırakıyordu. Yönetim ve adalet teşkilatının başı olan kral aynı zamanda ordu komutanı idi. Savaşlarda ordunun merkezinde bulunuyordu. Para bastırmak, taç ve eflatun kumaştan elbise giyme hakları da sadece "krallar kralı"na aitti. Hakhamaniş sarayında kalabalık bir saray erkanı bulunuyordu. Kralın hizmetlerini gören çok sayıda görevli arasında saray muhafız kıtaları komutanı, haremde sorumlu haremağası, katipler, saray kahyaları, kapıcılar, kılıç taşıyıcılar, kadeh taşıyıcılar, avcılar, şarkıcılar, şairler, kraliyet sofrası ve mutfaktan sorumlu görevliler vardı. Hakhamanişler kendi kızları ve kızkardeşleri ile evlenebildiklerinden harem kurumu devlet işlerine hanedanın kadın üyelerinin de karıştığı önemli bir konumdaydı. Hakhamanişler hadımlık ve harem kurumlarını Babil geleneğinden almışlardı. Krallar Kralı'nın oda hizmetini gören köleler ve haremde sorumlu haremağası hadımdı. Hadımların önemli devlet görevlerine ve *satraplıklara* getirildiği görülüyor, böylece yönetim yapısına girerek devlet işlerinde önemli roller oynuyorlardı. Haremde cariyelerinden başka kralın yasal eşi olan karıları da vardı. Çok eşlilik ve cariyelerle dolu bir harem hayatı, bir yanda Hakhamaniş sülalesine mensup insan sayısını arttırarak imparatorluk idaresinde ve askerlik

işlerinde görevlendirilebilecek nüfus sağlarken, diğer yanda tahtı elde etmeye yönelik girişimler için elverişli bir ortam oluşturuyordu.⁵¹ Hakhamaniş hanedanında krallık babadan büyük oğula geçiyor fakat büyük oğulun annesinin asil olması ve babasının krallığı zamanında doğmuş olması gibi özellikler dikkate alınıyordu.⁵²

Hakhamaniş İmparatorluğu'nun yönetimindeki topraklar içinde Anadolu ve Anadolu'da önemli bir İran nüfus ve kültür varlığı bulunuyordu. Özellikle I. Darayavahu'nun (İ.Ö. 521-486) yaptırdığı ve Hakhamaniş başkenti olan Sus'u Anadolu'daki en önemli Pers satraplığı olan Lidya'nın başkenti Sardes'e bağlayan "kral yolu", Uzakdoğu'yu karadan Akdeniz'e bağlamak suretiyle Anadolu'yu Persler için çok önemli hale getiriyordu. Herodotos'a göre Sus ile Sardes arasında yüz on bir konak yeri vardı ve yol üç ayda alınıyordu.⁵³ Anadolu'daki önemli Pers merkezleri arasında Sardes, Hierokaesareia (Akhisar yakınlarında), Dasküleion (Manyas gölü güneyinde), Komana (Tufanbeyli yakınlarında), Komana (Tokat yakınlarında), Tuana (Kemerhisar) ve Mazaka (Kayseri) vardı.⁵⁴ Hakhamanişlerden önce Anadolu'da özellikle kıyı bölgelerde Hellen şehirleri, kültürü ve tapınakları yaygındı. İ.Ö. 5. yüzyılda Persler hakkında bilgi veren Herodotos Perslerin tapınakları ve tanrıların kült imajlarının olmadığını söylemekteydi.⁵⁵ Gerçekten de Perslerin Ahuramazda tasvirleri tapınma için değil belirli olayların anlatımı içindi. Ancak İ.Ö. 5. yüzyılda Anadolu'yu ele geçiren Persler bu dönemden sonra özellikle Anadolu'daki Hellen kültüründen etkilenerek bazı değişiklikler geçirmişler, kült amacıyla tasvir edilen ilk ve tek Pers "tanrıçası" Anahita, Anadolu'da kendine özgü tapınak ve rahipleriyle birlikte ortaya çıkmıştı. Bunun Anadolu'da yaygın olan Hellen tanrıçası Artemis ve tapınaklarından bir etkilenme olduğu düşünülmektedir.⁵⁶

⁵¹ Tezel, Y. S., "Orta Doğu'nun 'İmparatorlukçu Devlet' Geleneğinin Ardındaki Klasik Tecrübe olarak Hakhamaniş Devletine Bir Bakış: Pers İmparatorluğu'nda Askeri-İdari-Siyasi Örgütlenme, Kurum ve Yapılar", *Türkiye Günlüğü* 14, Bahar 1991, s. 19-20.

⁵² *The Cambridge Ancient History* (1974), Vol.4, s.184-190.

⁵³ *Herodot Tarihi* (Çev: Müntekim Ökmen, 1983), s. 274.

⁵⁴ *The Cambridge History of Iran* (1983), Vol.3-Part I, s. 102-3; Umar, Bilge (1993), "Türkiye'deki Tarihsel Adlar".

⁵⁵ *Herodot Tarihi*, s. 64.

⁵⁶ *ibid.*, s. 100-1.

3.2.2. Aleksandros'un Seferi ve İmparatorluğu

Aleksandros'un İ.Ö. 334'te başladığı Asya seferi insanlığın o güne kadar gördüğü en büyük askeri projeydi. Aleksandros hem daha önce Anadolu'yu işgal eden ve Hellenlerle uzunca bir süredir savaş halinde olan Perslerden intikam almak istiyor hem de tanrı tarafından kendisine bütün insanlığı kaynaştırmak gibi bir ilahi görev verildiğine inandığından⁵⁷ bunu gerçekleştirmek istiyordu. Önce Anadolu'yu sonra Suriye, Mısır ve Mezopotamya'yı alan Aleksandros daha sonra Hamadan ve Hazar denizi kıyılarından Semerkant ve Taşkent'e ulaştı. Oradan güneye Kaşmir'e doğru devam ederek Ganj nehrini geçti. Ancak birliklerinin daha ileriye gitmeyi reddetmesi üzerine geri dönmek zorunda kaldı. Karaçi üzerinden İ.Ö. 324'te Sus'a döndü ve Asya imparatoru olarak hüküm sürmeye başladı.

Aleksandros'un imparatorluğu kendisinden önce Hakhamanişlere ait olan topraklar üzerinde kurulmuş olup büyük ölçüde Hakhamanişlerin devlet organizasyonuna dayanıyordu. İmparatorluk aslında bağımsız bir takım devletlerin bir topluluk halinde birleştirilmesinden meydana gelmişti ve bu devletlerin hiç biri diğerine herhangi bir şekilde tabi değildi. Birleşme bir anlaşma ile sağlanmış olmayıp Aleksandros'un şahsında ortaya çıkıyordu. Aleksandros da Hakhamanişlerin karşılaştığı sorunla yüz yüze idi: birbirinden çok farklı özelliklere sahip halkları aynı yönetim altında toplamak oldukça zor bir işti. Üstelik kendisi ve hizmetindeki askeri ve sivil görevliler doğu halklarından birisine mensup olmayıp tamamen ayrı bir gelenekten geliyorlardı. Ancak Aleksandros üstün şahsiyeti sayesinde bu halklar için çeşitli hükümdarlık vazifelerini "aynı anda" yerine getirmeyi başardı. Persler için krallar kralı, Makedonyalıları için milli kral, (Yunanistan'daki) Hellenler için Korinthos birliğinin reisi, Mısırlılar için firavun ve tanrı, Babilliler için ise Babil şehri kralı idi. Özellikle Persler açısından Aleksandros Hakhamaniş Pers İmparatorluğu'nun meşru varisiydi. Son Hakhamaniş imparatoru III. Darayavahu'nun (İ.Ö. 336-330) kızı ile evlenmesi, Asya devletlerine ait olan bütün emir ve mektupların III. Darayavahu'nun mührü ile mühürlenmesi, Asya topraklarında sık sık Pers krallarının resmi elbisesini giymesi, Asyalı elçiler kabul edildiğinde kabul töreninin Pers geleneklerine uygun ve kalabalık bir saray maiyeti ile birlikte yapılması, İranlılarla Hellenler arasında kaynaşmayı sağlamak için İran tarzı

⁵⁷ Ferguson, J. (1973), "The Heritage of Hellenism", s. 8; Eliade, M. (1982), Vol.2, s. 204.

selamlama (krala saygı) töreninin benimsenmesi gibi unsurlar, Perslerin gözünde onun meşruluğu kanaatini devam ettiriyordu.⁵⁸

Aleksandros Asya imparatoru olarak hüküm sürdüğünden doğu devletlerine ait pek çok özelliği benimsedi. Sarayında harem ve hadımağaları teşkilatı, şahsi hizmetlerini gören çok sayıda köle ve saray memurları vardı. Saray memuriyetleri aslında yüksek rütbeli devlet görevlileri tarafından taşınan birer şeref ünvanı idi. Bu memuriyetler arasında yedi kişiden oluşan "somatofülakes" mevkii kralın şahsi muhafızlarını oluşturuyordu. Daha sonra Mısır kralı olan Ptolemaios ve Aleksandros'un ölümünden sonra imparatorluk naibi olan Perdikkas bunlar arasındaydı. Muhafızlardan sonra kralın "arkadaşları" ya da "dostları" (filoi) denen görevliler geliyordu ve bu gruba Makedonya asilzadeleri dahildi. Başlangıçta bunlar Aleksandros'un isteğine bağlı olmaksızın kökenleri gereği bu mevkiyi işgal ediyorlardı. Ancak daha sonra sayıları azaltıldı. Yalnızca bu grup kralın huzuruna her zaman serbestçe çıkabiliyordu.

Aleksandros'un Perslerden devraldığı anlaşılan en önemli kurumlardan biri "khiliarkhos" mevkii idi. Bu görevli saraydaki olayların kontrolünü sağlıyordu. İslami devletlerdeki "vezir" kurumunu hatırlatan bu mevki sıradan işlerle ilgili pek çok küçük ayrıntının krala ulaşmasını engelleyen bir filtre vazifesi görüyordu.⁵⁹ Bu gibi saray özellikleri Aleksandros'un giderek doğu geleneğinin etkisinde kalmaya başladığını göstermekteydi. Çünkü harem, hadımlık, vezirlik gibi kurumlar ve krala bir haber ya da bir istek iletilmek istendiği zaman usule uygun bir tören düzenlenmesi, herkese kralı serbestçe görme izni verilmemesi, başlangıçta Makedonyalı soyluların çocukları tarafından görülen saray hizmetlerinin zamanla kölelere verilmesi gibi unsurlar Hellen (batı) geleneğinde olmayan ve Aleksandros'un çevresini saran "doğulu" unsurlardan etkilenerек giriştiği uygulamalardı.

Aleksandros'un imparatorluğu hiç bir zaman yerleşik bir kurumsal yapısı olan bir devlete dönüşmemiş, çünkü kral yerleşmiş bir yönetim yapısını tamamlayamadan ölmüştü (İ.Ö. 323). 323 yılında imparatorluğun özellikle uzak eyaletlerinde savaş hali devam ediyor, bazı eyaletleri ise Aleksandros'un generalleri yönetiyordu. Asya topraklarında ise Perslerden devralınan *satraplık*

⁵⁸ Rostovtzeff, M. (1964), "The Social and Economic History of the Hellenistic World", s. 126-130; Lerner, R. E., Meacham, S. and McNall Burns, E. eds., (1988), "Western Civilizations", s. 154; Eliade, M. (1982), Vol.2, s. 204. İran'da birbirini selamlama geleneği farklı sosyal sınıflar için farklılıklar gösteriyordu. Bkz. Eliade, M., s. 204.

⁵⁹ Grainger, J.D. (1990), "Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom", s. 18.

sistemi devam ettiriliyordu.⁶⁰ Bunlar içinde Frigya, Karya, Lidya, Kapadokya, Kilikya Suriye, Mısır ve Mezopotamya *satraplıkları* vardı. Perslerin eyalet valilerine verdikleri ünvan olan "satrap" aynen muhafaza edildi. Hellenler bunun yanısıra vali için "strategos" ünvanını da kullanıyorlardı. Aleksandros ve Hellenistik krallıkların Perslerin merkez ve eyalet arşivlerinden geniş ölçüde yararlanmış olmaları da muhtemeldir. Eyalet yönetim sisteminin sürdürülmesi ve Aleksandros'un da büyük bir devlet arşivi ve genel yazmanlık kadrosu oluşturması böyle bir etkileşmeyi göstermektedir. Saraydan uzakta görevli olan yüksek rütbeli subay, memur ve *satraplar* her an Aleksandros ile yazılı haberleşmeleri sürdürüyor ve raporlarını gönderiyorlardı. Aleksandros *satrapları* kısmen soylu Makedonyalılardan ya da sarayındaki Hellenlerden, kısmen de nüfuz sahibi Asyalılardan seçiyordu. Perslerin sadakatine tam olarak güvenemediği için *satrapı* Asyalı olan eyaletlerde yüksek rütbeli bir Makedonyalı subay bulunduruyordu. Bir nevi müfettiş niteliğinde olan bu subay Hakhamaniş İmparatorluğu'nda eyaletlerde bulunan ve *satrapların* ne türden faaliyetler içinde bulunduğunu krala haber veren kralın gözü ya da kralın kulağı ünvanlı görevlileri hatırlatmaktaydı. *Satrapların* görevleri arasında eyaletin genel güvenliğini, vassal şehir ve küçük devletlerin denetimini, yol, liman ve tapınakların yapılmasını ve onarımını sağlamak yer alıyordu.⁶¹

Aleksandros on yıl süren seferleri sırasında temelde Hellen ve Makedon unsurlardan oluşan bir orduya dayanıyordu. Savaşlar ve salgın hastalıklar sonucu uğranılan kayıplar ve ele geçirilen şehirlerde bırakılan birlikler nedeniyle azalan ordu mevcudu önceleri Yunanistan'dan getirilen takviye birlikler ve paralı askerler ile telafi edilmeye çalışıldı ancak zamanla orduda yerel nüfustan da yararlanılmaya başlandı. Doğu topraklarının genişliği ve hızlı askeri seferlere olan ihtiyaç yerel halktan da hafif donanımlı piyade ve süvariler toplanmasını gerektiriyordu. Böylece eskiler yanında yeni askeri birlikler oluşturuldu. 323 yılında Aleksandros'un ordusu artık bir Hellen-Makedon ordusu olmaktan çıkıp çok halklı bir imparatorluk ordusu haline gelmişti. İçinde Makedon, Hellen, Pers unsurlar, İranlı göçebe kabile mensupları, paralı askerler, Karya, Likya ve diğer Anadolu *satraplıklarından* gelen Anadolu destek birlikleri vardı. Makedonya piyadesi ve Pers süvarileri "arkadaşlar" (etairoi), Pers piyadesi ise "maiyet adamları" (pedzetairoi) şeref ünvanlarını taşıyorlardı. Orduda "bematistai" adıyla bilinen bir birlik olup, ordunun katettiği

⁶⁰ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 166.

⁶¹ ibid., s. 167.

yolları ve istasyonlar ve şehirler arasındaki mesafeleri ölçmek, yolların durumunu, iklim, bitki ve hayvan cinslerini kayıt etmekle görevliydi.⁶²

Aleksandros imparatorluğun ulaşım sisteminde de Perslerin sisteminden yararlandı. Kral yolu ve diğer yollar ticaret ve haberleşmeyi oldukça kolaylaştırıyordu. Öte yandan Aleksandros tarafından kurulan ve uygun coğrafi yerlerde kuruldukları için hızla gelişen şehirler bu yol sistemini güçlendiriyordu. Bu şehirler arasında İskenderiye, İskenderun, Herat, Kandahar gibi şehirler bugün de önemlerini sürdürmektedir. Aleksandros Hellen olanlara dost olmayanlara düşman gibi davranmak yerine tüm tebasının refahını yükseltmeye ve kültürlerin kaynaşmasına çalışıyordu. Bu amaçla Mezopotamya'nın sulanmasını sağlayan eski Babil kanal sistemini onarmış, Mısır'ı Basra Körfezi üstünden Mezopotamya'ya denizden bağlamak için Arabistan kıyılarını keşfettirmişti. Ayrıca subay ve askerlerini fethedilen şehirleri yağmalamaktan kesinlikle menetmesi, Hellen ve Makedonların yerli kadınlarla evlenmelerini teşvik etmesi ve Hellen olanlarla olmayanlar arasında ayırım yapmamasından dolayı Aleksandros bütün tabası tarafından iyi bir şöhetle anılıyordu.⁶³

3.2.3. Bir Hellenistik Krallık: Selefkiler

Aleksandros'un ölümünden sonra imparatorluğunun önde gelen üst düzey yöneticileri ve komutanları imparatorluktan pay kapma yarışına giriştiklerinden yaklaşık on yıl süren bir mücadele dönemi başladı. Bu mücadeleler sırasında, Aleksandros'un ölümünden önce Babilonya *satrabı* olan Seleukos bu bölgeyi ele geçirerek İ.Ö. 305 yılında kendi adına bir devlet kurmayı başardı. Uzun süren hükümdarlığının sonunda ise (İ.Ö. 305-281) devleti Suriye, Mezopotamya, İran ve Anadolu'nun büyük bölümünü içeriyordu. Önce Hakhamanişlerin sonra Aleksandros'un hükmettiği toprakların çoğunu şimdi Selefki hanedanı yönetiyordu. Dolayısıyla Seleukos'un imparatorluğu da çok sayıda ve değişik kökenli nüfus gruplarını bir arada tutuyordu. İran ve Mezopotamya'da eski Sümer ve Elam kültürleri, Babil ve Asur unsurları vardı. Ayrıca doğuda Hint uygarlığı, kuzeybatıda Kafkas kabileleri ve Ermeniler olmak üzere İran'ın etkileşim alanı çok genişti. Anadolu'da ise Hellen kültürü ve şehirlerinin hakim olduğu batı kıyıları dışında, iç bölgelerde yaşam tarzları ve gelenekleri bugün bile az bilinen ve Anadolu'nun bilinen dil gruplarıyla ilişkilendirilemeyen halkları, ayrıca Kapadokya ve Pontos bölgesinde Aleksandros

⁶² The Cambridge Ancient History (1975), Vol.6, s. 348-350.

⁶³ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 155-196; Ferguson, J. (1973), s. 8.

döneminde bile bağımsızlıklarını iddiada devam etmiş olan Pers nüfus grupları bulunuyordu. Bu kadar çeşitli ve bir arada bulunan unsurları aynı yönetim altında tutmayı, temelde İranlı halklara dayanan ve hoşgörülü politikalar izleyen Persler ve arkasında kendi halkı Makedonyalıların bulunmasına güvenen Aleksandros başarmıştı. Ancak Seleukos ve haleflerinin işi daha zordu. Çünkü imparatorluk sınırları içindeki Makedonyalı ve Hellen sayısı, Aleksandros'un nüfus transferi politikalarına rağmen, yerli unsurlara göre hala çok küçüktü. Aslında Aleksandros hem Yunanistan'dan nüfus getirerek mevcut ve yeni kurulan şehirlere yerleştirmiş hem de askerlerini ve diğer Hellenleri yerli kadınlarla evlenmeye teşvik etmişti. Bu nedenle Hellen nüfus beklenildiği ölçüde artmamış, aksine doğululaşmaya maruz kalan yeni bir nesil ortaya çıkmıştı. Oysa Selekiler Hellen kültürü ile diğer kültürleri karıştırmak değil Hellen kültürünün hakim olmasını ve imparatorluğu Hellen şehirleri ile kaplayıp bir Hellen eyaletler sistemi oluşturmak istiyorlardı.⁶⁴ Bu amaçla Ege kıyılarından Hindistan sınırlarına kadar olan bölgelerde çok sayıda şehir kuruldu ve Yunanistan'dan nüfus getirildi. Hellenler imparatorlukta baskın unsur olmadıkça Selekilerin yönetim güçleri kurumsal değil ancak kişisel olarak kalmaya mahkumdu.⁶⁵

3.2.3.1. Hükümdarlık-Saray

Tıpkı eski ortadoğu devletleri gibi Selekli krallığı da teokratik temelli bir hükümdarlıktı. Selekilerin ilk hükümdarı Seleukos Nikator'un gücünün, tebasının iki ayrı unsuruna göre iki ayrı yönü vardı: imparatorluğun Hellen ve Makedon unsurları ve ordusunun gözünde kralın gücü kişiseldi, kişisel üstünlük ve yeteneklerine dayanıyordu. Bu durum ona kendisinin ve haleflerinin Aleksandros'un meşru varisleri olduğunu talep etme hakkı veriyordu. Hellenlerin gözünde kral, ailesi ve ordusu ayrılmaz bir bütün olup imparatorluk gücünün sahipleriydi. Ancak gerçekte kralın gücü askeri ve sivil hizmetleri gören üst düzey yöneticiler olan "arkadaşlarının" ve ordunun kendisine bağlılığına dayanıyordu. Bu nedenle Selekiler kendilerini ordu ve saray erkanının iyi niyetine bağlı olmaktan kurtaracak bir yaptırım aramış ve bunu Pers geleneğindeki teokratik temelli hükümdarlık ile bulmuşlardı.⁶⁶ Çok çeşitli halkları bir arada barındıran bu bölgeyi yönetmenin tek yolu, bu halklara yukarıdan barış ve adalet dağıtan ve hoşgörü gösteren bir hükümdarlıktı.⁶⁷ Sadece eski doğu imparatorlukları ile karşılaştırılabilecek ve batı dünyasına

⁶⁴ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 158.

⁶⁵ ibid., s. 155-170; The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, s. 7.

⁶⁶ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 162.

⁶⁷ Tezel, Y. S. (1990), "Türkiye'nin İktisadi ve Sosyal Tarihine Bir Yaklaşma Denemesi", s. 30.

yabancı olan bu kendine özgü teokratik temelli hükümdarlık, kral ile tebası arasında bir uçurum yaratıyor ve kralı sıradan insanlardan ayırıyordu. Bu ayrılma Seleukos'un gücünün tebasının diğer unsurunu oluşturan doğulu halkların gözündeki yönünü oluşturuyordu. Tanrı-hükümdar fikri Hellen geleneğinde olmayıp, Hellenistik krallıkların doğu dünyasından aldıkları bir fikirdi. Bu açıdan doğu geleneğinde farklı yaklaşımlar görülüyordu: Mısır'da firavunlar aynı zamanda "tanrı" iken, Mezopotamya'da kral tanrı olmayıp sadece onun temsilcisi ama diğer insanlardan farklı olan bir "insan"dı.⁶⁸ Seleukos doğulu tebasının gözünde ilahi bir kişiliğe sahipti. Her ne kadar hayatta iken Seleukos kendisine bir tanrı gibi ibadet edilmesini istememişse de oğlu I. Antiokhos onu, Apollon'un ilahi soyundan geldiği fikri ile birlikte tanrılığa yükseltip adına bir tapınak yaptırmıştı. Bu "tanrılaştırma" fikri özellikle Mısır'daki firavunların "tanrı kültü"nden kaynaklanıyordu. Firavunlar yeryüzünde bir tanrı olduklarından onlara ibadet edilmesi gerekiyordu. I. Ptolemaios Mısır'da firavunların yerini aldığından yerel halkın gözünde tanrı idi. Ölümünden sonra adına bir tapınak ve kral kültü oluşturuldu. Bunun üzerine I. Antiokhos ta benzeri bir girişimi babası için yaptı. Yaşayan bir kimsenin diğer insanlardan farklılaştırılması ve insan-tanrı karışımı bir konuma yükseltilmesi, doğu geleneğinin tanrı-hükümdar fikrinden oldukça farklı olmakla birlikte, Yunanistan'da da yabancı olunmayan bir unsurdur. Hellen geleneğinde, bir şehir ya da bir devlet kuran, olağanüstü başarılar gösteren bir kimseye kahramanlık kültü izafe ediliyor ve o kişi sıradan insanlardan farklı hale geliyordu. Seleukos da kurduğu şehirlerde böyle kültlere sahip oldu ve bu kültürler kısa sürede büyük öneme sahip hale geldi. Kral kültürleri, kendi rahipleri ve belirli aralıklarla tekrarlanan törenleriyle birlikte bir devlet kurumu oldu. Kral iktidara geldiğinde ilahi bir ünvan alıyor ve tahta çıktığı ilk günden itibaren devletin her tarafında bu ünvan altında bir tanrı gibi ibadet görüyordu. Kralın doğum günü ve tahta çıktığı gün milli bayram olarak kutlanıyordu. Makedonya'da herkese verilen kralı serbestçe görebilme hakkı Selekiler zamanında Perslerinkine benzeyen sert bir saray töreni ile güçleştirildi. Eflatun kumaştan elbise, bir asa ve başa bağlanan beyaz renkli bir band kralı diğer insanlardan ayırıyordu.⁶⁹

Selekilerde kralın ailesi, yüksek rütbeli görevlileri, sarayı ve ordusu bir bütün oluşturuyor, kralın yanında danışma heyeti niteliğinde bir konsil (sünedrion) bulunuyordu. Fikir alışverişinde bulunmak için önemli devlet meseleleri burada konuşuluyordu. Bu konsil kralın etrafında bulunan en itibarlı kimselerden (filoi-arkadaşlar) oluşuyordu.⁷⁰ Bunlar kralın selefi zamanında

⁶⁸ Frankfort, H. (1978), "Kingship and Gods", s. 3-6.

⁶⁹ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 161-168.

⁷⁰ Anderson, P. (1977), "Passages from Antiquity to Feudalism", s. 50.

yüksek mevkilerde hizmet etmiş ve devlet işleri hakkında büyük tecrübesi olan kimseler ya da veliahd ile birlikte terbiye edilmiş olan aynı yaşlardaki asil kimselerdi. Ayrıca varsa kralın vasisi, erkek akrabaları ve muhafızları da konsile katılabiliyordu. Kraldan sonra gelen ve en önemli yardımcısı olan "khiliarkhos" büyük vezir niteliğindedi. Kral emirlerinin yerine getirilmesi, devlet idaresine nezaret etme ve dış ilişkilerin sürdürülmesi ona aitti ve kral sefere gittiği zaman kral vekili oluyordu. Zayıf nitelikli bir kral zamanında *khiliarkhos*'un önemi büyüktü. Daha sonra "arkhigrammateus" yani kral katibi geliyordu. Bu görevli kral emirlerini düzenlemek, bunları devlet mührü ile mühürlemek ve ilgili yerlere göndermek ile yükümlüydü. Yüksek rütbeli devlet görevlileri arasında günlük işlerin yürütülmesinden, kraliyet hazinesinden, genel olarak maliyenin yönetiminden sorumlu olanlar vardı. Kralın özel hazinesi ve arşivi ile de özel bir görevli ilgileniyordu.⁷¹

Selefkiler kalabalık saray kadrosu yanında harem kurumunu da doğudan devralmışlardı. Veliahd annesi olan kraliçenin (basilissa) kralın ilahi şahsiyetine eşit olarak doğmuş olması gerekiyordu; bu nedenle kraliçe aynı aileden ya da bir başka kral ailesinden seçiliyordu. Seleukos'un karısı kuzeydoğu İranlı bir yönetici ailenin kızı idi. Kraliçenin, kocasına gösterilen bütün itibar, hürmet ve kral kültüründe payı vardı. Kral karısından ayrılarak başka bir eş seçmekte serbestti ancak her zaman tek bir kraliçe bulunuyordu. Kraliçenin aynı hanedana mensup bir kişi olabilmesi ona devlet işlerinde bazen önemli bir rol veriyordu. Meşru kraliçenin en büyük oğlu veliahd oluyordu. Kraliçenin oğlu yoksa kralın gayrimeşru oğullarından biri veliahdlığa seçilebilirdi. Ortada hiç erkek çocuk bulunmadığı takdirde taht kız evlada geçiyor ve onun kocası kral oluyordu. Ancak veliahdlığın bu normal geçişliliği kral tarafından kendi arzusuna göre de düzenlenebileceğinden bazı durumlarda ihlal edilebiliyordu. Tahta çıkamayacak olan küçük kardeşler genellikle baba mirasının çocuklar arasında paylaştırılmasını talep ediyorlardı. Bu durumun karışıklıklara yol açmasını engellemek için krallar hayatta iken, veliahdlığı kararlaştırılmış olan oğullarını yönetime ortak yapıyorlardı. Bu oğullar da kral ünvanı alabiliyordu ancak bağımsız olmayıp babalarına bağlı idiler. Eğer kral ölmüş ve veliahd küçük ise ona bir vasi tayin edilmesi gerekiyordu. Vasi, ölen kralın kardeşi, karısı ya da yetişkin bir diğer akraba olabilirdi. Uygun bir akraba bulunamazsa devlet büyüklerinden bir vesayet meclisi oluşturuluyordu.⁷²

⁷¹ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 165.

⁷² ibid., s. 1-39, 161-168.

3.2.3.2. Devlet Yönetimi

Selefkilerin devlet organizasyonu da, Aleksandros'unki gibi, Hakhamanişlerin organizasyonunu yansıtıyordu. İmparatorluk büyük *satraplıklara* ayrılmıştı. *Satraplık* mevkileri özel olarak yetiştirilen, görevinde sürekli olarak kalan ve bu nedenle büyük tecrübe ve iktidar sahibi olan meslekten yetişme kişilerin elindeydi. Bu durum halk meclisinin vatandaşlar arasından her yıl seçtiği şehir yöneticileri kurumunun tam tersi idi. *Satraplar*, yüksek memurlar ve subaylar soylu kişilerin oğulları arasından seçilerek sarayda eğitiliyor ve gelecekteki görevleri için hazırlanıyorlardı. Selefki devleti başlangıçta yaklaşık yirmibeş *satraplığa* ayrılmıştı. *Satraplar* eyaletteki sivil ve askeri otoriteyi ellerinde tutuyor, konuşma dilinde *satrap* olarak anılırken Hellencede askeri yetkilerini de belirtecek şekilde "strategos" (general-komutan) adı ile biliniyorlardı. *Satraplar* eyaletlerinde kralın temsilcisi olup doğrudan ona karşı sorumluydular. Ancak eyaletteki önemli kale ya da garnizonların komutanları *satraba* değil krala bağlı idi. Her *satraplığın* bir başkenti vardı ve *satraplık* kendi içinde daha küçük bölgelere (hüparkhiai) ayrılarak bunların yöneticileri de *satrabin* emrine verilmişti. Bu küçük bölgeler bir Hellen şehri, bir askeri garnizonu ya da bir grup "yerel" köyü içerebiliyordu.⁷³ Seleukos imparatorluğun sınırların da büyük *satraplıklara* izin verirken iç kesimlerde daha küçük *satraplıkları* tercih ediyordu. Pers tipi büyük *satraplıklar* genç ve şansını denemek isteyen kişiler için büyük çekiciliğe sahipti. Seleukos da eski bir *satrap* olarak bunu gayet iyi biliyordu. *Satraplar* eyaletlerindeki vergileri toplamak genel asayişi sağlamak, tapınak ve kral kültlerini korumakla yükümlüydüler. Böylece zaman içinde kral kültürünün baş rahipleri haline geldiler.⁷⁴

Selefki İmparatorluğu'nda şehir hayatında baskın olan unsur Hellenler, kırsal alanda ise yerli halktı. İmparatorlukta resmi dil Hellence olmakla birlikte bu dili bilmeyenlerin sayısı bilenlerden çok daha fazla idi. Ancak Hellenler tutucu bir düşünce ile davranmadıklarından diğer insanları "Hellenliliğe" zorlamıyorlar, Hellence konuşanların sayısını Yunanistan'dan nüfus getirerek arttırmaya çalışıyorlardı. Yerli halk Hellen tarzı hayatı seçip seçmemekte tamamen serbestti. Bir yabancı Pers olamıyordu ama bir Pers Hellence ve Hellen geleneğini benimsediğinde bir "polis"in vatandaşı olabiliyordu. "Hellenleşmek" yerli unsurlar için bu nedenle çekiciydi. Orduda ve sivil hizmetlerde görev alma ve çeşitli konularda fırsatlar yakalayabilme ancak "Hellenleştikten" sonra mümkün oluyordu. Daha fazla para kazanmak, krala ait araziyi

⁷³ Bar-Kochva, B. (1976), "The Seleucid Army", s. 93.

⁷⁴ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 167.

3.2.3.3. Ordu

Hellenistik krallıkların orduları Aleksandros'un ordusundan türemişler, başlangıçta bu ordu tarzında silahlanmış ve düzenlenmişlerdi. Ancak özellikle Selefki ordusunda Pers askeri geleneğinin izleri görülüyordu. Hellenistik orduların büyük bir kısmı Aleksandros'un, askeri hizmetlerini bitirdikten sonra doğu topraklarında iskan etmiş olduğu askerlerin soyundan geliyordu ve yeni getirilen Hellen ve mevcut yerli askerlerle tamamlanıyordu. Makedonya tarzında teşkilatlandırılmış orduların yanında yerli askerlerden teşkil edilmiş özel birlikler de orduda önemli bir yer tutuyordu. Krallık ordusu yeterli bulunmadığı zamanlarda paralı askerlere de başvuruluyordu.

Doğudaki ilk Hellenistik krallar büyük bir siyasi-askeri problemle karşılaşmışlardı. Çünkü çok büyük boyutlardaki Asya topraklarına ve insanlarına birer yabancıydılar. Yerli nüfusu ülke topraklarını savunmak için harekete geçirebilecekleri yerel güç dayanakları yoktu. Bu sorunun çözümü için Avrupa kökenli askerler getirip Asya'ya yerleştirmiş ve bunlara belirli askeri hizmetler karşılığında arazi tahsis etmişlerdi. Askeri yerleşmeler iki avantaj sağlıyordu: doğulu unsurlar arasında Hellen-Makedon nüfus adacıkları oluşturmak ve istenildiği an göreve hazır disiplinli ve sadık insangücü sağlamak.

Selefkilerin askeri yerleşim birimleri dört gruba ayrılıyordu: i) "katoikia" denen Lidya ve Frigya'daki kırsal yerleşimler; ii) "komai" denen batı Medya'daki İran süvari köyleri; iii) büyük arazi bağışları yapılan aktif hizmetteki askerlerin oluşturduğu garnizonlar; iv) kuzey Suriye, Mezopotamya ve doğu Medya'da yoğunlaşan ve Hellen şehirleri şeklinde düzenlenen şehirler. Askeri hizmet, askerlere toprak bağışlanması karşılığında yerine getiriliyor, ölen bir askerın oğlu hizmet yükümlülüğüyle birlikte toprağı devralarak orduya hizmeti sürdürüyordu.⁷⁷

Diğer Hellenistik krallıkların ordularında olduğu gibi Selefki ordusunun da en büyük kısmı, savaşlarda ordunun merkezinde yer alan ağır silahlı piyadelerden (falanks) oluşuyordu. Hafif ve ağır silahlı olarak ikiye ayrılan piyadelerden başka gene hafif ve ağır silahlı süvariler bulunuyordu. Ağır silahlı ve zırhlı süvariler "katafrakt" olarak adlandırılıyordu. Süvarilerin içinde İran kökenli olanların oranı yüksekti. Özellikle İran'da, Hakhamaniş İmparatorluğu dönemindeki feodal benzeri yapı sonucu, Selefkiler büyük mülkleri müsadere etmekte zorlanmış ve bu arazileri

⁷⁷ ibid., s. 37.

askeri hizmet ve bağılıklarını sağlamak amacıyla İranlı süvarilere tahsis etmişlerdi. İran'da süvariler için kırsal askeri yerleşim birimleri bulunuyor ve Medler eski süvari gelenekleri ile birlikte Selefki kraliyet ahırlarında hizmet görüyorlardı. Ayrıca Hakhamaniş ordularında da görülen yerel yarı-barbar ve göçebe kabilelerin hizmeti de bulunuyordu. Piyadeler içinde "argüraspides" (gümüş kalkanlar) adlı birlik, kendilerine toprak tahsis edilmiş olan Makedonyalı göçmenlerin çocuklarından seçiliyordu. Aileye tahsis edilen araziye işleyen baba ölünce ya da herhangi bir sebeple yer değiştirince, piyade eve dönerek babasının yerini alıyordu. Aynı sistem süvariler için de geçerliydi. Böylece hem piyade ve süvari birliklerinde her zaman göreve hazır askerler bulunuyor hem de toprak devamlı işlenir durumda tutuluyordu.⁷⁸

Heterojenlik Selefki ordusunun önemli özelliklerinden biriydi. İ.Ö. 217'de Ptolemelerle Selefkiler arasındaki Rafia savaşında Selefki ordusundaki paralı asker ve müttefik sayısı Hellen piyadelerinin yaklaşık iki katı idi.⁷⁹ Selefki ordusu nitelik ve sayı bakımından diğer Hellenistik krallık ordularından üstündü. Ordu mevcudu 70-80 bin kişi arasında değişiyordu. Ancak bu ordunun bir başka özelliği Roma ordularına karşı başarılı olamamasıydı. Bunda Roma ordusunun en az onlar kadar disiplinli, profesyonel ve savaş taktiklerini biliyor ve sayı bakımından üstün olmasının yanısıra, Selefkilerin bütün çabalarına rağmen ordularının büyük kısmının Hellen-Makedonlardan değil mecburen yerli unsurlardan oluşması da rol oynuyordu.⁸⁰

Hellenistik dönem kara ve denizdeki askeri araçların aşırı ölçüleri ile de dikkat çekmekteydi. Topçuluk aletleri ve kuşatma makinaları eşi görülmemiş boyutlara ulaşıyordu. Bunlar arasında boyu otuz metreyi geçen "helepoleis" adlı kuşatma kuleleri vardı. Tahtadan yapılan ve madeni bir tabaka ile zırhlanan bu kuleleri itmek çok sayıda asker gerektiriyordu. Ayrıca bu kuleleri ve benzeri savaş araçlarını imal etmesini, kullanmasını ve tamir etmesini bilen uzman ve mühendislerden oluşan bir birliğe de ihtiyaç duyuluyordu. Gemi inşasında ise Aleksandros dönemindeki en büyük savaş gemisi olan üç güverteli "trieres"ler yerine şimdi beş güverteli "penteres" ve yedi güverteli "hepteres"ler vardı. Bunların imali ve kullanılması konusunda Selefki donanması büyük ölçüde Fenikelilere dayanıyordu. Bir başka etkili savaş aracı ise bütün Hellenistik ordular için karakteristik olan fillerd. Selefki ordusunda Hindistan'dan getirilen 200-500 arasında fil vardı ve bunlar düşmanın savaş düzenini bozmak için

⁷⁸ ibid., s. 46.

⁷⁹ ibid., s. 49.

⁸⁰ ibid., s 48-53, 201.

kullanılıyordu. Filler aslında doğu dünyasında eskiden beri kullanılıyordu ama batı dünyası için yeniydi. Selekiler ayrıca Perslerden devraldıkları savaş arabalarını da kullanıyorlardı. Ancak bu tip araçlara ve özel yetenekli insanlara (fil kullanıcısı, askeri mühendis gibi) ihtiyaç duyan ordular çok pahalıya mal oluyordu. Bu nedenle Selekli ordusu zaman içinde bu savaş araçlarının bir kısmından özellikle fillerden vazgeçti. Büyük seferlerde ordunun en üst komutanı kral idi. Ancak normalde en üst komutan, başka bazı görevlilere de ait olan bir ünvanı taşıyan, "strategos"tu.⁸¹

3.2.3.4. Ekonomi, Ticaret, Toplumsal-Dini ve Kültürel Hayat

Hellenistik krallıkların ekonomilerinde ilk sırayı ordu ve kalabalık-gösterişli saray hayatı için yapılan harcamalar alıyordu ve bu Selekiler için de geçerliydi. Bu harcamalar üreticilerin kendi tüketimleri için kullanımları dışında kalan miktar ve doğrudan üreticiler dışındaki insangücü üzerinde önemli bir baskı yaratıyordu. Ayrıca kral kültleri ve bayramları için yapılan masraflar, genel yönetim ve bayındırlık işleri, memur maaşları, bilim, sanat ve dış ülkelere gönderilen hediyeler için de kaynak bulmak gerekiyordu.

Selekilerde ve diğer Hellenistik krallıklarda "Hellen şehirleri" adını alan şehirlerin özel bir mevkileri vardı. Bunların hepsi eski Hellen şehri olan "polis" tarzında organize edilmişti. İç yönetiminde geniş bir bağımsızlığa sahip olup kendi kanunları, bir idare meclisleri ve bir de halk meclisleri vardı. Bu şehirler bağımsız olarak görünseler de bir krallık denetçisi (epistates) tarafından kontrol ediliyorlar ve devlet hazinesine "foros" adı ile bilinen bir tür vergi ödüyorlardı.⁸² Bu vergi bir krala tabi ya da onun koruması altında olmanın en açık göstergesiydi. Şehirlerin az ya da çok kendilerine yeterli olmalarını sağlayan toprakları vardı. Böylece Hellen polis'inin klasik gelenekleri doğuda da sürüyordu. Şehirlere verilen özgürlük ve otonomi siyasi durum tarafından belirleniyordu. Kral zayıfsa Hellen şehirlerinden daha çok destek ve sempati bekliyor, şehrin iç işleri ve bağımsızlığına çok fazla karışmaktan kaçınıyor, şehirlerden olan taleplerini azaltıyordu. Ancak yine de kralın istekleri en yüksek kanundu ve insanların kararlarını bir kenara itebiliyordu. Hellen şehirlerinde ana ve babaları Helleneyi bilen "yerliler" Hellen kökenli sayılıyor ve tam vatandaşlık hakkına sahip oluyorlardı. Hellen şehri olmayan yerel şehirlere ise, bu şehirlerin halkı istenilen şartları kabul ettiği ve Helleneyi kullandığı takdirde Hellen şehri statüsü verilebiliyordu. Bütün şehirler krala vergi vermek ve kralın muhafız

⁸¹ ibid., s. 75-93. Eyalet yönetiminde bu ünvanın *satrap* (vali) ile eş anlamlı olduğuna daha önce değinilmişti.

⁸² ibid., s. 178.

ordusunu şehir surları içine almakla yükümlüydü. Ancak bir anlaşma ya da bir imtiyaz ile bunlardan hariç tutulma (müttefik şehirler için) mümkündü.⁸³ Bu şehirlerin halkı Hellenizm kültürünün, ticaretinin ve sanatının temsilcileri olup krallığın önemli bir desteğini oluşturuyorlardı. Bu nedenle şehirlerdeki Hellen-Makedon unsurların mümkün olduğunca çoğaltılması Selefkiler ve diğer Hellenistik krallıklar için oldukça önemliydi. Bunun için hizmetleri bitmiş olan askerler özellikle eski şehirlerde iskan ettirilerek buralara da Hellen şehri statüsü veriliyordu. Ayrıca Yunanistan'dan yeni nüfus getiriliyor ve tamamı bu nüfusa bağlı yeni şehirler kuruluyordu. Yerli halktan Hellen eğitimi ve hayat tarzından hoşlananlar buna adapte oluyor ve yeni bir kültür yaratılmasında adeta başrol oynuyorlardı. Ancak şehirler için geçerli olan bu durum kırsal alanlar için geçersiz kaldı ve Hellenizm etkisi son derece yüzeysel oldu. Selefkilerin son dönemlerinde nüfusun çoğunluğu çabucak Aramiceye geri dönmüştü. Hellen unsurlar varlıklarını, dillerini ve şehir organizasyonlarını sürdürüyorlar ama giderek doğululaşıyorlardı.⁸⁴

Hellen kolonizasyonunun önem taşıdığı şehirlerin toplum hayatında Hellen kültürü ön plandaydı. Bir kimse nereli olursa olsun eğer Hellen tebiyesi ile yetişmişse her topluluğa kabul ediliyordu. Önemli olan Hellen edebiyat ve felsefesine aşina olmak, Hellen sanatından anlamak ve özellikle Hellenceyi bilmektir. Klasik çağın Hellencesi olan Attika lehçesi Hellenistik dönemde içine bir çok yabancı kelime girmesi ile değişmiş ve "koine" ismi verilen yeni bir Hellence oluşmuştur. Bu şartlar altında çeşitli kökenden gelen halklar fikri yerine üst sınıflar arasında bir birlik hissi doğdu. Şehirler ve eğitim biçimi hep birbirine benzediğinden, herkes kendini her yerde evinde gibi hissediyordu. Bir kimse artık bir şehir ya da devletin değil bütün dünyanın vatandaşı (kosmopolites) olmuş, böylece Hellenler ile "Barbarlar" arasındaki ayrılık da azalmıştı. Yeni kültür, Selefkilerin saray ve toplum hayatında ters bir etki yarattı. Önceleri çeşitli sınıflar arasındaki ilişkilerde görülen eşitlik kayboldu ve bir sınıf fikri doğmaya başladı. Bu da toplumsal çatışmalara yol açıyordu. Yüksek ve orta sınıfların hayat seviyesi yükseldi ve sarayın topluma karşı aldığı ondan uzak ve kopuk rolü, toplum içinde yüksek sınıflar alt sınıflara karşı almaya başladı. Bu durum özellikle alt sınıflarda Hellenizmin yüzeysel kalmasında etkili oldu. Yüksek sınıflar içinde sürekli meslek grupları oluşmaya başladı. Özellikle devamlı ordular subaylığı bir meslek haline getirdi. Bu mesleği elde etmek için uzun ve masraflı bir hazırlık devresi geçirmek gerekiyordu. Devlet yönetim kadroları da benzeri şekilde bir memur sınıfının doğmasına yol açtı.

⁸³ ibid., s. 22-32; Kuhrt, A. and Sherwin-White, S. (1987), "Hellenism in the East", s. 57-74.

⁸⁴ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 177.

Selefkiler için birincil gelir kaynağı Hakhamaniş İmparatorluğu döneminden kalan büyük miktarlardaki krallık arazileri ve toprak mülkiyetinden alınan yüzde on oranındaki emlak vergisiydi. Daha sonra ticaretten alınan vergiler, kral adına işletilen maden ocaklarının ve tuz gibi devlet tekellerinin geliri, sulama kanalları, ordu ihtiyaçları ve ibadet masraflarını karşılamak için alınan vergiler ve vassal devletlerin verdiği haraçlar geliyordu. Devlet topraklarının büyük kısmı krala aitti⁸⁵ ve bu toprakları işleyen "kralın kiracıları" ya da "kralın halkı" bunun karşılığında kira ödüyordu. Özellikle orduya nakit maaş ödemesi gerektiğinde Selefkiler, büyük miktardaki kraliyet arazilerinin bir kısmını Hellen şehirlerine, kraliyet ailesinin üyelerine ya da önemli miktarda serveti olan başka kişilere satmayı bir mali araç olarak kullanıyorlardı.⁸⁶

Hindistan'dan Akdeniz'e kadar olan kara ve deniz ticaret yollarının Selefkî İmparatorluğu'nun topraklarından geçmesi de ticaretten alınan vergiler sonucu önemli bir gelir kaynağı oluşturuyordu. Hindistan'dan İran'a oradan Mezopotamya'ya ve Suriye'ye geçerek Akdeniz'e ulaşan mallar, Anadolu üzerinden kral yolu vasıtasıyla Ege kıyıları ve Yunanistan'a da gidiyordu. Asya içlerine kadar olan bölgelerde ticari ilişkilerde bulunulması önemli bir iktisadi canlılık kaynağıydı. Nadir ya da tanınmamış mallar büyük miktarlarda batıya akıyor, iktisadi canlılık özellikle Batı Anadolu'da göze çarpıyordu. Önceki dönemlerin küçük ve önemsiz bazı şehirleri Selefkiler döneminde beklenmedik bir gelişme gösterdiler. Bunlar arasında Magnesia (Söke yakınlarında), Smürna (İzmir), Pergamon (Bergama), Sardes, Laodikeia (Denizli yakınlarında), Apameia Kibotos (Dinar) vardı. Anadolu'nun en önemli ticaret şehri ise Efesos (Efes) idi. Laodikeia'da özellikle kumaş ve halı dokuma faaliyeti gelişmişti. Selefkiler döneminde doğu ve batı dünyası arasında ticarete konu olan mallar arasında tahıl, balık, zeytinyağı, şarap, yün, keten, kereste, bakır, demir, kurşun, kalay, çeşitli giyecekler, halı, cam, baharat, fildişi, kaplumbağa kabuğu, çeşitli kokular, kıymetli taşlar, süs eşyası, altın ve gümüş bulunuyordu.⁸⁷

Aleksandros'un seferleri sonucu Hakhamaniş Pers İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra, Anadolu'daki İranlılar arasından Kapadokya ve Pontos'da iki bağımsız hanedan ortaya çıktı (İ.Ö. 305 civarı). Bu hanedanlar ve tebaları kendilerinin Hakhamanişlerin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. Bu hanedanların varlığı Hakhamanişler zamanında bu bölgelerdeki

⁸⁵ Bu aitliği modern kapitalist toprak hukukuna göre düşünmemek gerekir. Devlet toprakları kralın satabileceği ya da miras bırakabileceği "özel mülkü" anlamında ona ait değildir. Kral sözkonusu topraklar üzerinde, satma ve miras bırakma haklarını da içermek üzere, her türlü tasarruf hakkına sahiptir.

⁸⁶ The Cambridge Ancient History (1975), Vol.7, s. 181.

⁸⁷ ibid., s. 175-190.

aristokrasinin İranlılaşmasını göstermektedir. Halüs'ün (Kızılırmak) doğusunda kalan bölgelerdeki İranlılar bağımsızlığı seçmişler ve Hellen-Makedonlara karşı direnmişlerdi. Kızılırmak'ın batısındaki bölgelerde (Lidya, Karya) ise İranlı büyük toprak sahipleri değişen koşullara ayak uydurdu ve Hellenistik krallıkların oluşumuyla birlikte yavaş yavaş silindi. Pontos ve Kapadokya'nın İranlılaşması büyük tapınaklar ve tapınak arazilerinin korunması anlamına geliyordu. Kapadokya'da hala Pers tanrılarının tapınakları ve "ateş rahipleri" vardı. Komana (Tufanbeyli yakınlarında)'daki tapınakta altı binden fazla "kutsal hizmetçi" (hieroduloi) bulunuyordu. Başrahip, hanedan reisi kraldan sonra ikinci sıradaydı ve genellikle hanedandan biriydi. Kapadokya'da, Aleksandros henüz sağken hüküm süren İran hanedanının dili, Hakhamanişlerin dili olan Aramice idi. Kapadokya ve Pontos'daki devlet organizasyonları, Hellenistik krallıklardan esinlenmişti. Devlet elçileri Helleneyi çok iyi biliyorlar ama kral ve aristokrasi muhtemelen yerel dilleri ya da Aramiceyi konuşuyordu.⁸⁸

3.2.3.5. Hellenistik Dönemin Özellikleri

Klasik çağda Yunanistan'da "polis" (şehir devleti) yönetimi vardı. *Polis*'lerde, yönetim işini gerçekleştirecek olan memurlar, şehir halkı arasından halk meclisince birer yıllık süreler için seçiliyordu. Hellenistik krallıklarda ise yönetim şekli teokratik temelli hükümdarlıktı. Bu durum onları eski Hellen devletlerinden kesin bir şekilde ayırıyordu. Bu tip hükümdarlık doğu dünyasına özgü bir yönetim şekli idi. Mısır firavunları, Mezopotamya hükümdarları ve Pers krallarının hükümranlıkları, krallık kurumunun asli bir parçasını oluşturduğu, dini bir "kozmoji"den kaynaklanıyordu.

Yunanistan'daki *polis*'ler birer şehir devleti olup kendilerine ait arazi miktarları görece olarak 'küçük'tü. Oysa Hellenistik krallıklar çok geniş araziler üzerine yayılıyor ve değişik ülkeleri içeriyorlardı. Aleksandros'un fethedip kısa bir süre için hükmettiği alanlar Hakhamaniş İmparatorluğu'ndan bile büyüktü. İşte bu çok çeşitli ülkeleri ve bunların halklarını içermesi, doğu imparatorlukları ve onların yerine kurulan devletler için teokratik temelli iktidardan başka bir yönetimi geçersiz kılıyordu. Önceleri Aleksandros'un da üyesi olduğu Makedonya monarşisinde yönetim babadan oğula geçiyor, tartışmalı durumlarda ise ordunun desteklediği kimse yönetici oluyordu. Kral ülkenin önde gelen soylularına (kralın arakadaşları ve muhafızları) dayanıyor ve soyluların çocuklarını sarayında toplayarak eğitiyordu. Sivil, askeri ve diplomatik

⁸⁸ The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, s. 107-113.

görevlileri atamak ya da görevden almak krala ait bir haktı. Ancak ordunun izni olmaksızın onları öldüremiyordu. Savaş ve barış dönemlerinde politika konularında karar verme hakkı da krala aitti ama kralın bunu önce "arkadaşları" ile birlikte bir konsilde tartışması gerekiyordu. Aleksandros'un seferi sonucu çok eski ve değişik doğulu unsurların etkisinde kalan bu yönetim şekli kendini yerel koşullara uydurdu. Aleksandros'unki gibi bir imparatorlukta sahip olunan topraklar Makedonya tarzı bir yönetim için çok büyüktü ve çok farklı nüfus grupları içeriyordu. Gücünü sadece tanrı(lar)dan alan bir iktidar fikri karşılaştığı güçlüğü çözmeye yardımcı oldu. Tek bir merkezi bile bir hayli zorlayan bu topraklarda Aleksandros'un ölümünden sonra Hellenistik krallıklar ortaya çıktı. Yunanistan gibi bir hayli homojen nüfusu barındıran bölgelerde, küçük şehir devletlerinin bir konsil ile yönetilmesi mümkündü. Ancak doğuda bu şartlar mevcut olmadığından, bu toprakları ele geçiren kimse bir kral ya da tanrı temsilcisi bir yönetici olmasa bile, bölgenin şartları onu doğu tipi bir yönetim yapısını sürdürmeye zorluyordu.

Doğu dünyasında "millet" bilinmeyen bir kavramdı.⁸⁹ Eski doğu devletlerinin hakimiyetleri, istila edenlerin hakim tabakayı oluşturmasıyla belirli bir kavmin diğerlerine üstünlük sağlaması şeklinde görülüyordu. Fakat kralın iradesi, yönetimi altındaki kavimlere mensup olan değişik kökenli kimseleri de bu hakim tabaka içine alıyor ve bu şekilde hakim tabakanın varsa belirli bir etnik kökene bağlı kültürel birlikleri bozuluyordu. Oysa Yunanistan'da bütün siyasi ayrılıklara rağmen aynı kökenden gelmiş ve aynı geçmişe sahip olma hissi, adeta bir milli his her zaman canlı kalmıştı. Aleksandros İmparatorluğu ve Hellenistik krallıklarda ise bu tip bir birlik-ortak geçmiş hissi yoktu. Bir Selefki devleti vardı ama milli karakterde bir Suriyeliler ya da Hellenler devleti yoktu. Selefkiler ortak etnik-kültürel kimliğin bir devlet yaratmak ya da ayakta tutmak konusunda nasıl büyük bir güç oluşturabileceğini Anadolu'yu kaybetmelerine yol açan Bitinya, Pontos ve Kapadokya gibi ortak etnik-kültürel kökenli krallıkların kurulmasıyla gördüler.

Hellenistik krallıklarda milli birlik ya da hislerin yerini tutan şey Hellence konuşmak suretiyle paylaşılan bir dünya idi. Hellen adetlerine aşina olanlar hiç bir yerde yabancılaşmıyorlardı. Ancak bu kimseler toplam nüfus içinde azınlıktaydı. Bütün nüfusu birbirine bağlayacak olan şey ise kendisine ilahi bir nitelik verilen ve tanrılara bağlanan bir soyağacı içine

⁸⁹ "Millet" (nation) kavramı 18. yüzyıldan itibaren kullanıldığı anlamı ile daha önceki uygarlık geleneklerinde yoktu.

yerleştirilen kraldı. Selefikilerin soy tanrısı Apollon, Ptolemelerin Zeus, Attalidlerin Athena idi.⁹⁰ Böylece tüm nüfus dini bir cemaat olarak birleştirilmiş oluyordu. Hellenistik dönem fikirlerine göre çeşitli insan kültürleri aslında bütün insanlığa ait olan tek ve aynı gerçeğin değişik şekillerde ifadesiydi. "Tanrı-yönetici"ye bağlılık imparatorluğu birleştirmek için kullanılacak mükemmel bir politik araçtı ve hem Aleksandros hem de Hellenistik krallar bunu Hellen gelenekleri ile birleştirerek kullanmışlardı. Tanrı-yönetici kavramı kozmopolitleşen bir otorite için gereken yeni bir evrensel tanrı ihtiyacını karşılıyordu.

Tek ve evrensel tanrı fikri Hellenizmin siyasi alanda başarmak istediği tek bir imparatorluk ve tek bir siyasi otorite fikri ile paralellik oluşturuyordu. Anadolu'da Kibele, Mezopotamya'da İştâr, Suriye'de Astarte, Mısır'da İsis, Yunanistan'da Demeter isimleri altında ibadet edilen doğunun eski ana tanrıçası, şimdi "tükhe" ("kader", Latince "fortuna") adı altında ortaya çıkmış ve Seleukos onu Suriye'de Astarte ile özdeş göstermişti. Öte yandan Hellenistik krallar da tanrılaştırılmış ve birer kült konusu olmuşlardı. Her biri belirli bir tanrının soyundan geldiğini ileri sürüyor ve yerli halkın gözünde de Ortadoğu tanrılarının ya da onların görevlendirdiği kişi rolünü oynuyordu. Böylece kral kültürleri, Hellen tanrıları ve Ortadoğu tanrıları her yerde tanınır ve bilinir hale gelmeye başladı. Her bir tanrıya inanan, diğer tanrılara onun varlığının başka bir cephesi gözüyle bakıyor, dolayısıyla bütün dinler diğerlerini kendinde toplamaya çalışıyordu. Zaman içinde Zeus-Helios-Serapis, İsis-Tükhe-Selene gibi farklı kültürlerden gelen ama aynı şeyi ifade eden kültürler meydana gelmiş oldu. Genel eğilim bir Hellen tanrısına birden fazla isim vererek onu yerel unsurların da kabul edebileceği hale getirmek yönündeydi. Böylece Zeus-Ammon-Yehova-Ahuramazda-Marduk hep en yüksek tanrıyı ya da Hellen dili "lingua franca" oldukça, Zeus'u ifade ediyordu. Bu durum tek tanrılı dinler için bir temel oluşturuyordu.⁹¹ Tanrı-kral'ın sıradan bir vatandaşın gözündeki kutsallığı üç özelliğinden kaynaklanıyordu: birincisi "doğu" tipi ilahi yönetici fikri, ikincisi bir Hellen fikri olan kahramanlık onuru (büyük bir kahramanlık yapan kişinin daha yaşarken tanrılaştırılması), üçüncüsü ise kahramanın bir tanrının oğlu olduğu ve kutsallığı, insanlığa yaptığı bir hizmet karşılığında almış olduğu fikri idi. Burada Hellenedeki tanrı (theos) ve ölümsüz (athanatos) kelimelerinin çağrıştırdığı anlamlar ve ikisi arasındaki yakın ilişki de önem taşıyordu.⁹²

⁹⁰ Eliade, M. (1982), Vol.2, s. 277.

⁹¹ Hıristiyanlık Hellenistik dönemin (İ.Ö.4.yy-İ.S.4.yy.) hemen hemen tam ortasında ortaya çıkmıştı.

⁹² Ferguson, J. (1973), s. 134-5. Hellenistik dönemdeki dini fikirler hakkında bkz. Eliade, M. (1982), Vol.2, s. 277-305.

Hellenistik dönemin sonunda Hıristiyanlıkla da ifade edilecek olan bir diğer özellik te insana verilen değer ve insan sevgisiydi (filantropia). Hellenistik kralların tebarları için üç özellik göstermeleri gerekiyordu ki, bunlar *filantropia* (insan sevgisi), *euergesia* (hayırseverlik) ve *pronoia* (öngörü) idi.⁹³ Üç özellik de halkın refahı ve mutluluğu ile ilgiliydi. Gene Hıristiyanlığın dışı vurduğu ve Hellenistik dönemdeki kozmopolitleşmenin bir sonucu olan bir özellik ise insanlar arasında ayırım gözetilmemesi idi. Hellenice bilen herkes dünya vatandaşı (kozmpolites) olup saygı ve kabul görüyordu. Bilmeyenler de öğrendikleri takdirde kozmopolitliğe katılabiliyorlardı.⁹⁴

Bu dönemin bir başka özelliği klasik Hellen şehirleri olan *polis*'lerin bütün Ortadoğu'ya yayılmasıydı. Ancak bunlar artık Yunanistan'daki gibi bağımsız şehir devletleri değil, Hellenistik kültürün oluştuğu ve Hellenistik krallıkların başlıca dayanağı olan yaşam merkezleriydi. Eski şehir devletlerinin homojenliği yerine şimdi heterojenlik hakimdi. Bu şehirlerde yaşayanların büyük ölçekli toplumsal hareketlere katılma ve onun ayrılmaz bir parçası olan siyaset ile ilgilenme gibi özellikleri de yoktu. Şehirler bir dereceye kadar bağımsız olsalar bile kralın nezareti ve koruması altındaydılar. Her bölgede ortak bir şehir kültürü oluşmuştu. Her yerde aynı tarzda tiyatro, tapınak ve pazar yerleri vardı. Eskiden hiç bir zaman görülmemiş şekilde yaşama tarzlarında ve maddi kültürde bir benzerlik meydana gelmişti. Aleksandros'un doğu ve batı arasındaki tezatları kaldırarak tek bir dünya devleti kurma yönündeki fikri ve askeri çabaları sonucu klasik çağın dar şehir devletleri ve vatandaşlık (*polites*) fikri ortadan kalkmış, yerine dünya vatandaşlığı (*kosmopolites*) fikri geçmişti. Eski sınıf, aile, ırk ve cinsiyet ayrımlarının anlamları değişmiş ve şehirlerde yeni bir sosyal düzen anlayışı ortaya çıkmıştı.⁹⁵ Artık bu dünyanın vatandaşı olabilecek ve olamayacak, yani Hellenice ve Hellen kültürünü bilenlerle bilmeyenler arasında bir ayırım vardı. Eski "polis"te bir kimsenin annesi ve babası vatandaş ise çocukları da vatandaş sayılıyordu. Yabancılar ve köleler vatandaş olamıyordu. Doğuda kurulan şehirlerde ise Hellenice ve Hellen kültürünü benimseyen yerliler ve çocukları vatandaşlık statüsünden yararlandı. Böylece Yunanistan'da görülmeyen bir şekilde Hellen olmayanlar da vatandaşlığa alındı. Hellen kültürünü doğuda yaymak için Aleksandros ve Hellenistik krallar

⁹³ Ferguson, J. (1973), s. 120.

⁹⁴ Hıristiyanlıkta da evrensel bir dünya vatandaşlığı gibi evrensel bir din kavramı vardı. Yahudi ve Hellenler, köleler ve özgürler ya da kadın ve erkekler arasında bir ayırım yoktu.

⁹⁵ *ibid.*, s. 32 ; Anderson, P. (1977), s. 50-1.

oldukça yoğun bir şehir inşa programı yürüttüler. Sadece Seleukos kendisi, babası, annesi ve karısı adına 16 Antiokh, 9 Seleukeia, 6 Laodikeia, 3 Apamea ve 1 Stratonikea kurmuştu.⁹⁶

Hellenizm kültürü, Aleksandros'un seferleri ve daha sonraki Hellenistik krallıklar aracılığıyla Yunanistan'dan doğuda Hindistan ve Orta Asya'ya, Roma İmparatorluğu vasıtasıyla da batıda bugünkü Fransa ve İspanya'ya kadar yayıldı. İ.Ö. 1. yüzyılda Mısır, Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'yı ele geçirerek Hellenistik kültürün ana bölgelerini devralan Roma, bundan sonra imparatorluk haline dönüşmeye başladı ve bunu kendi kültürü ile birleştirerek İ.S. 4. yüzyıl başlarına kadar sürdürdü. Böylece doğu gelenekleri ve devlet şeklinin bazı özellikleri batıya geçmiş oluyordu. İspanya'dan Hindistan'a kadar yayılmış olan Hellenizmin etkisi de bölgeden bölgeye değişiyordu. Başlangıçta Hellenizm doğu ve Hellen kültürlerinin karışması ile oluşmuştu. Doğuda ağırlık doğu kültüründe, Yunanistan'da ise Hellen kültüründe idi. Ancak daha sonraki dönemlerde doğululaşma Yunanistan'da ve diğer batı ülkelerinde arttı, Asya'daki Hellen etkisi sanat dışında giderek azalmaya başladı. Doğunun tamamen kendi damgasını vurduğu şey ise din oldu. Hellenistik dönemdeki çeşitli dini fikir ve yorumlardan etkilenen değişik Hıristiyanlık yorumları ise (Nasturilik gibi) Orta Asya ve Çin'e kadar ulaştı. Asya'da tutunabilen Hellen kültürü bilim ve sanat alanında kendini gösteriyordu. Özellikle Part devleti ve Hindistan ve Türkistan sanatında Hellenizm etkisi belirgin şekilde görülüyordu. Buda resim sanatı belirgin bir şekilde Hellen heykelciliğinden etkilendi ve bu etki Çin'e kadar ulaştı. Bilimde ise daha sonraki yüzyıllarda Arapların bir yükselme basamağı olarak kullanacakları şeylerin temelleri atılıyordu. Hellenizm felsefesi, tıp ve matematik Avrupa'da ilk defa Araplar aracılığıyla tanındı.⁹⁷

İ.Ö. 2. yüzyıldan yani Akdeniz'de Roma egemenliğinin kurulduğu tarihten itibaren Hellenizm yeni bir gelişme yönü kazandı. Bu da Roma kültürü idi. Roma kültürü Hellenizm sayesinde gelişmiş olmasına rağmen Romalılar kendi kültürlerini muhafaza ettiler. Bu, özellikle en azından Romalı aydınların Helleneyi bildikleri halde bu dili kabul etmeyip Latinceyi kültür dili olarak korumalarında görülüyordu. Böylece Hellenizmin ikinci dönemi başladı; bu dönemde Roma kültürü de Hellen ve doğu kültürlerinin karışması olgusuna katıldı. Önceleri Hellen genel anlaşma dili iken şimdi Latince de ortaya çıktı. Doğuda Hellen devam ederken Latince batının genel anlaşma dili oldu. Hellenizmin siyasi tarihi İ.Ö. 1. yüzyılda Hellenistik krallıkların

⁹⁶ Ferguson, J. (1973), s. 32. Hellenistik dönem polis'leri hakkında bkz. Ferguson, J. (1973), s. 31-43; The Cambridge Ancient History, Vol.7 (1975), s. 33-8.

⁹⁷ Tarihin bir döneminde bütün dünyayı karşılaştırmış olan bu tip etkileşimlerin günümüzden bakıldığında hiç olmamış gibi görünmesi dünya tarihine bakışı etkilemektedir.

Roma İmparatorluğu'nca ele geçirilmelerinden sonra sona erdi, ancak Hellenizmin kültürel etkileri bu dönemde de devam etti. İmparatorluk devri Roma kültürü, doğunun Roma'da yavaş yavaş ağırlığının arttığı bir döneme aitti. Böylece doğu kültürünün aşağıda bahsedilecek olan bazı özellikleri Avrupa kültürüne geçmiş oldu.

3.3. Roma İmparatorluk Geleneği

Bizans İmparatorluğu coğrafyası ile "Ortadoğu"da olan bir devlet olsa ve siyasi kültürünün bir kısmı doğu geleneğiyle ifade edilse de, aynı zamanda batı kültürüne ait olan Roma İmparatorluğu'nun devlet geleneğiyle de ilgiliydi. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Bizans'ın devraldığı Roma geleneğinin özellikle İ.S. 3. ve 4. yüzyıllardaki değişmelerle doğu geleneğinden de önemli ölçüde etkilenmeye başlayan bir batı geleneği olduğudur. Bu devlet geleneğinin Bizans dönemindeki izlerini takip edebilmek için bu bölümde Diokletianus (284-305) ve Konstantinos (306-337) döneminde yapılan düzenlemelerle yeni bir şekil alan Roma devlet organizasyonu üzerinde durulmaktadır.

Roma İmparatorluğu İ.S. 2. yüzyılda gücünün zirvesindeydi. Coğrafi olarak çok geniş bir alanı kapsıyor, dünyanın o güne kadar gördüğü en büyük devlet ordusuna sahip bulunuyor, temelde köle emeğine dayalı ekonomisi ile ihtiyaçlarını karşılayabiliyor ve bütün Akdeniz ticaretine hakim bulunuyordu. Nüfus açısından da imparatorluğun merkezi alanları 2. yüzyılda, önceki dönemlere göre daha kalabalıktı. Nüfus artışının, modern çağlardan önce, tarımsal hasıladaki bir artışın fonksiyonu olduğu düşünülebilir. İ.S. 3. ve 4. yüzyıllarda ise Roma İmparatorluğu bu alanlardaki üstünlüklerini kaybetmeye başladı. Barbarlar imparatorluk arazisine sızıyor, devlet arazi kayıplarına uğruyor, köle arzı azaldığı için ekonomi krizle karşılaşılıyor ve para değer kaybediyordu. İtalya, İspanya, Yunanistan, Mısır gibi imparatorluk alanlarında belirgin nüfus azalışları görülüyordu.⁹⁸ Nüfus azalışı bir iktisadi kriz göstergesi olarak alınabilir. Çünkü, ilerleyen sayfalarda da inceleneceği gibi, köylüler yeni vergi sistemi ile işledikleri toprağa, ticaret ve artizanal üretimde ise kişiler mesleklerine "bağlanmıştı". Oğullar babalarının mesleğini izlemek zorundaydı. Böylece devlet nüfus azalışı ile gerileyebilecek bazı faaliyetlerin sürdürülmesini garantilemiş oluyordu. Aşağıda 3. yüzyılın sorunları ve buna karşı getirilen Diokletianus reformları kısaca incelenmektedir.

⁹⁸ Bkz. McEvedy, C. and Jones, R. eds., (1978), "Atlas of World Population History".

Diokletianus'un başlattığı ve Konstantinos'un sürdürdüğü reformları, Roma İmparatorluğu'nun 3. yüzyıldaki sorunları zorladı. Bunlar arasında imparatorluğun Avrupa topraklarında yaşanan barbar kavimlerin göçleri ve istilaları ilk sıradaydı. Bu sorun imparatorluğu kurtarmak amacıyla tahta sık sık el koyan subayları kışkırtmakta ve bu da siyasi istikrarsızlıklara yol açmaktaydı. İtalya'nın barbarlar tarafından işgal tehlikesine maruz kalması ve yeni fetihler sonucu devletin ağırlık merkezi doğuya doğru kaymaya başladı. Doğu'da ise bir başka "dünya" devleti olan Sasaniler vardı. Sasaniler ve Romalılar birbirlerini dünyanın geri kalan halklarından üstün ve birbirlerine eşit iki güç olarak görüyorlardı. 260 yılında Urfa yakınlarındaki bir savaşta imparator Valerianus'un Sasaniler tarafından esir alınışı Romalılar tarafından ilk defa yaşanan bir durumdur. Bu yönetim ve kendine eşit güçte bir başka devlet ile karşılaşılması sorunları yanında 3. yüzyılda imparatorluğun para sistemi de önemli ölçüde bozuldu. Sikke darbının işleyişi, bir sikkenin değerinin kapsadığı madene eşit olduğu varsayımına dayanıyordu. Ancak değerli madenlerin kıt olduğu zamanlarda görünür değerini düşürmeyi hiç akla getirmeden sikkelerin değerinin değersiz maddeler karıştırarak düşürülmesi mümkündür. İmparator Nero (54-68) zamanında, ağırlığının içindeki gümüş oranı olarak % 90 saflıkta olan gümüş "denarius", Marcus Aurelius (161-180) zamanında % 75, Septimius Severus (193-211) zamanında % 50 saflığa düşmüştü. Gallienus (253-260) döneminde ise % 5 saflıkta idi.⁹⁹ Aradan çok geçmeden ortaya gümüş kaplama bakır sikkeler çıktı. Halk, sikkelerin kıymetli metal içeriğinin azaldığını anlayınca bunların para olarak değeri düştü ve fiyatlar yükseldi. Sonuçta sikkelerin değeri giderek daha çok düştü, bu da yüksek fiyatlara yol açan bir enflasyon ortamı yarattı. Bu süreç maden değeri yüksek olan sikkelerin dolaşımdan çıkmasına ve devlete geri dönmemesine yol açıyordu. Devletin değerli madenlere ulaşma olanakları azaldıkça da sikkelerin değeri daha çok düşürülüyordu.

Enflasyondan etkilenen başlıca grup, devletten maaş alan kalabalık asker ve memur kadrolarıydı. Devlet bunlara ücret olarak giderek daha yüksek meblağlar ödemek zorunda kalıyordu. Bunun çözümü için devlet yiyecek ve maddi geçim maddelerini zorla alıyor, ulaşım ise halkın elindeki araçlarla bedavaya yaptırılıyordu. Özellikle ordunun işine yarayabilecek mallar zorla alınıyordu. Bu el koymalar geç dönem Roma vergi sisteminin bir özelliği oldu.¹⁰⁰ Para sisteminin çöküşünden etkilenen alanlar arasında savunma harcamaları da vardı. Öte yandan

⁹⁹ Cornell, T.-Matthews, J., "Roma Dünyası", Çev: Ş. Karadeniz, 1988, s. 169; Anderson, P. (1977), s. 83.

¹⁰⁰ Kagan, D. (1966), "Problems in Ancient History, Volume Two: The Roman World", s. 399-413 ; The Cambridge Ancient History (1971), Vol.12, s. 232-270.

sınırların daha fazla genişleyemez hale gelmesiyle köle arzının azalması, ekonomisi büyük ölçüde köle emeğine dayanan Roma ekonomisi için özel bir krize yol açıyordu.¹⁰¹

Roma İmparatorluğu'nu bu buhran döneminden Diokletianus çıkardı ve devlete yeni bir şekil verdi. Diokletianus'un başarısı, iktidarı birlikte çalıştığı kişilerle paylaşması gerektiğinin farkına varmasında yatıyordu. Aksi takdirde ordunun elinde bir kukla imparator durumuna düşmesi mümkündü. 284'te imparator olan İllirya kökenli subay Diokletianus, 287'de bir başka İlliryalı subay Maximianus'u ikinci imparator ilan etti ve imparatorluğun batı kesiminin yönetimini ona devretti. Kendisi de doğu kısmını yönetiyordu. 293'te ise Diokletianus ve Maximianus tarafından evlat edinilen iki İlliryalı subay daha, Galerius ve Constantius, yardımcı imparator ilan edilince "tetrarşi" ya da "Dörtler Yönetimi" dönemi başladı. Bu dörtlünün başarısı büyük ölçüde İlliryalı subaylar arasındaki kültürel ve mesleki bağlılıktan kaynaklanıyordu. Yaklaşık yirmi yıl süren Diokletianus dönemi sırasında devlet ve eyalet yönetimi, askerlik ve ekonomi alanlarında önemli reformlar yapılmıştı. Aşağıdaki alt bölümlerde bu reformlar kısaca gözden geçirilmektedir.

3.3.1. Hükümdarlık-Saray

Tetrarşi yönetimi sonucu monarşi dörde bölünmüş görünüyordu ve her imparator belirli bir bölgenin yönetiminden sorumluydu. Aslında hükümdarlık kurumu bölünmemişti ve dördüne de aitti. Her imparatorun yayınladığı her kanun dördünün adına yayınlanıyor ve imparatorluğun her tarafında geçerli oluyordu. Belli bir bölgeye ilişkin yayınlanan ve diğer bölgeleri ilgilendirmeyen yasalar bile bütün imparatorların adını taşıyordu. Üstelik bu yasaların Roma senatosu tarafından onaylanması da gerekmiyordu. Monarşiyi sağlamlaştırmak için Diokletianus bir imparator kültü oluşturdu. O tarihe kadar imparatorun şahsına bağlı olmayan "imparator kültü"nü Diokletianus şahsa bağlı hale getirdi. Artık imparator ve tanrının aynı şahısta özdeşleştirilmesi sözkonusuydu. Bu külte göre Diokletianus, Roma'nın devlet tanrısı olan Jüpiter'in yeryüzündeki cisimleşmiş haliydi. Bunu vurgulamak için "Iovius" (Hellen Zeus) adını almıştı. Diğer imparator Maximianus ise kendini Herculius'un (Hellen Herakles) cisimleşmiş hali olarak takdim ediyordu. Bu tanrı ünvanları kalıtsal olarak tetrarşinin diğer üyelerine de geçiyordu. Diokletianus incilerle süslü beyaz banttan bir tacı ve altınlar ile süslü ipek bir elbiseyi imparatorluk alameti olarak kullanıyordu. İmparatorlara, çevreleri dinsel bir ışık ile çevriliymiş

¹⁰¹ Anderson, P. (1977), s. 82.

gibi davranılıyordu. Sözler imparatorun "kutsal kulağı"na söyleniyor, onun "kutsal ağzı"ndan çıkan yanıtlar ise "kutsal yazmanlığı"na devlet yazışmaları haline getiriliyordu. İmparator ile ilgili her şeyin "kutsal" (Latince *sacrum*, Hellence *sakra*) sıfatı ile birlikte anılması sonucu bu kelime, zamanla "imparatora ait olan" anlamını ifade etmeye başladı.¹⁰² Yönetim dilinde imparatora "huzurumuz", "sonsuzluğumuz" gibi soyutlamalarla hitap ediliyor, böylece imparatorlar birey olarak değil imparatorluğu koruyan soyut değerlerin araçları olarak sunuluyordu. İmparatorların savaşlarda kazandıkları zaferler sürekli bir sıfatla onlara bağlanıyordu: "semper victores" (daima muzaffer), "invictissimi" (yenilmez) gibi.

İmparatorun çevresinde kalabalık bir saray kadrosu vardı. Önemli devlet bayramlarında, yabancı elçilerin kabulünde gösterişli saray törenleri yapılıyordu. İmparatorun şahsi servetinden, gardrobundan, yatak odasından sorumlu olan görevliler ve imparatorun şahsi hizmetçileri, doğu geleneğinin etkisiyle, genellikle hadımlar arasından seçiliyordu. Bu sistem, imparator zayıf bir şahsiyet olduğunda yatak odasından sorumlu olan hadımın devletin en nüfuzlu kişisi haline gelmesine imkan sağlıyordu. Diğer hadımlar da devlet memuriyetleri sıralamasından farklı olarak, imparatorun "kutsal" çevresi ve "kutsal" eşyaları ile ilgilendiklerinden, devletin en yüksek ve nüfuzlu mevki sahiplerindendi.

İmparatorluk makamının ayrılmaz bir parçası olan saray ise imparatora ulaşmayı denetleyen ve zorlaştıran her çeşit görevli, maiyet memurları ve hadımlarla dolduruldu. Bu durum imparatorun, tebası için ulaşılabilir olduğu ve onların kişisel sorunlarını dinlemeye vakit bulması gerektiği şeklindeki görüşün korunduğu önceki dönemle çelişiyordu. İmparatorun yanına çıkma izni verilen bir kişiye, bir saygı davranışı olarak, öpmesi için eflatun renkli imparatorluk elbisesinin eteği sunuluyordu. Bu "adoratio purpurae" (eflatun tapısı) olarak bilinen tören, Roma imparatorunun en büyük sivil memuriyet olan "magistra"lıktan ya da Augustus zamanındaki "birinci (baş) vatandaş"lıktan doğu tipi bir hükümdara dönüşmesinin bir simgesiydi.¹⁰³ Böylece Aleksandros'un altıyüzyıl önce teşebbüs ettiği şeyi Diokletianus gerçekleştirmiş oluyordu: Pers kraliyet giysileri ve selamlama törenleri batıya getirilmişti. Bu törenler "proskünesis" olarak adlandırılıyordu. Hakhamanişlerin imparatorluk simgesi olarak kullandıkları "eflatun" renk şimdi

¹⁰² The Cambridge Ancient History (1971), Vol.12, s. 361.

¹⁰³ Cornell, T.-Matthews, J., s. 174; The Cambridge Ancient History (1971), Vol.12, s. 362-3; Trevor-Roper, H. (1989), s. 62.

Roma'da imparatorluk gücü ile özdeşleştiriliyordu ve sadece imparator eflatun renkli elbise giyme hakkına sahipti.¹⁰⁴

Daha sonra Hıristiyanlığı kabul eden imparator Konstantinos ile birlikte, bu imparatorluk ve ilahi güç fikri, yeni din ile bağdaştı. Artık imparator kendisi tanrı değil, Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi ve Tanrı'nın krallığının yöneticisi idi. Mutlak imparatorluk fikri yönündeki gelişmeler Hıristiyanlıkla birlikte manevi bir destek bulmuş oluyordu.

3.3.2. Devlet Yönetimi

İmparatorluğun 4. ve 5. yüzyıllarda yeniden düzenlenen yönetiminde devlet memurlarının sayısı önemli ölçüde artırıldı ve bir dereceye kadar askerliktekine benzer bir hiyerarşiye tabi tutuldu. İdare makamlarının yetkilerini tek tek ve tam olarak saptamak suretiyle herhangi bir yerdeki kuvvet birikimi engellenmeye ve imparatorluk otoritesi sağlanmaya çalışılıyordu. Bütün idare dalları hiyerarşik bir sisteme uygun olarak düzenlenmişti ve devleti merkezden idare eden imparatorun şahsında birleşiyordu. Buna karşılık devlet arazisinin büyüklüğü göz önüne alınarak, yönetimde etkinliği sağlayabilmek için imparatorluğun hakimiyet alanları ve hakimiyetin bölünmesi yoluna gidildi. Ortak imparatorlardan biri doğu diğeri batı topraklarını yönetiyordu. Bu uygulama Diokletianus zamanında başladı ve Konstantinos'la devam etti. Konstantinos'tan sonra da devlet üzerinde birden fazla kişinin hakimiyeti ilkesi sürdü. Ortak yönetim imparatorluğun batı yarısının barbarlarca işgali sonucu sona erdi ve sonunda doğu topraklarında Doğu Roma ya da Bizans İmparatorluğu ortaya çıktı.

Diokletianus zamanında devlet arazisi on iki "diocese"e, Konstantinos zamanında ise dört "praefectura"ya ayrıldı. Her *praefectura* bir kaç *diocese*'i, her *diocese* ise büyükçe birkaç eyaleti içeriyordu. Doğu *praefectura*'sı Libya, Mısır, Anadolu ve Trakya'yı; İllirya *praefectura*'sı Yunanistan ve Balkanlar'ı; İtalya *praefectura*'sı İtalya, Dalmaçya, Sicilya ve Kuzey Afrika'dan toprakları; Galya *praefectura*'sı ise Britanya, Galya, İberik yarımadası ve bunun karşısındaki Afrika topraklarını içeriyordu. *Praefectura*'ların başında "praefectus praetorio" denen genel valiler bulunuyordu. Konstantinopolis'te oturan doğu *praefectus*'u ve İtalya *praefectus*'u devletin en yüksek memurları idi. Bunları İllirya ve Galya *praefectus*'ları izliyordu. Eyaletlerdeki askeri ve sivil otorite birbirinden ayrılmıştı. Sivil idare *praefectus*'ların, askeri idare ise bir ya da birkaç

¹⁰⁴ The Cambridge Ancient History (1971), Vol.12, s. 364-5.

eyalettteki kumandayı elinde tutan "dux"ların emrindeydi. Bu ayırım özellikle Konstantinos döneminde belirginleşti ve erken Bizans döneminde de yürürlükte kaldı. Devlet, eyaletlerdeki en büyük sivil otorite olan *praefectus praetorio*'lara karşı, onların yardımcıları olan *diocese* valileri "vicarius"ları kullanarak etki çevrelerini ve kuvvetlerini sınırlandırmaya çalışıyordu. Roma ve Konstantinopolis şehirleri kendi *praefectus*'larına bağlı idiler. Bunlar *praefectus praetorio*'lardan sonra bütün devlet memurları içinde en yüksek dereceye sahipti. Şehir *praefectus*'u senatonun en yüksek temsilcisi olup şehir hayatında eski cumhuriyet devri geleneklerinden arta kalan her şeyin sembolü idi. Askeri kıyafet değil Roma vatandaşı elbisesi olan "toga" giyen tek devlet memuru oydu. Konstantinopolis *praefectus*'u (daha sonraları "eparkhos") sadece erken dönemde değil bütün Bizans tarihi boyunca başkent hayatında önemli bir rol oynadı. Başkent in adalet hizmetleri, sükunet ve şehrin iâşesinin sağlanması onun görevi olup, şehrin bütün iktisadi hayatı, ticaret ve üretimi de kontrolü altındaydı.¹⁰⁵

Konstantinos döneminde ise *praefectus praetorio*'ların yerini en nüfuzlu devlet memuru olan "magister officiorum" aldı. Bütün *praefectura*'ların yönetimi, eyaletleri dolaşarak halkın düşünce ve faaliyetlerinin öğrenilmesi, imparatorun şahsi güvenliğinin sağlanması, saray törenlerinin düzenlenmesi, yabancı elçi heyetlerinin kabulü ve dış ilişkilerin sürdürülmesi, posta hizmetleri gibi işler hep *magister officiorum* ve ona bağlı çok sayıda sivil memur tarafından sürdürülüyordu. Ayrıca genel hukuk işlerinden, kanunların ve fermanların hazırlanmasından sorumlu *questor sacri palatii*; darphane ve madenlerin denetimi, parasal vergilerin toplanması ve ücretlerin ödenmesinden sorumlu *comes sacrarum largitorum*; imparatorun özel hazine sorumlusu *comes rerum privatorum* gibi görevliler de vardı.¹⁰⁶ Böylece bu dönemde Roma imparatorluğu geniş ölçüde büyük bürokratik kadrolara dayalı bir devlet oldu. Bürokratik terimi ile belli etkinlik alanları olan, kıdem ve öncelik kurallarına göre terfi eden ücretli memurların hizmet ettikleri görevlerden (*officia*) oluşan, memurların görevlerine bağlılık duydukları ve belirli yönetim mevkilerinde bir hizmet sürekliliğinin var olduğu bir yönetim şekli ifade edilmektedir.¹⁰⁷

Konstantinos zamanında Konstantinopolis'te de bir senato kuruldu. Ancak bu senato, imparatorluk mevkinin giderek bir mutlaki hükümdarlığa dönüşmesi sonucu özellikle cumhuriyet döneminde sahip olduğu önemi büyük ölçüde yitirmiş olan Roma senatosunun adeta bir gölgesi

¹⁰⁵ Ostrogorsky, G. (1956), "History of the Byzantine State", s. 32-3; The Cambridge Ancient History (1971), Vol.12, s. 385-390; Cornell, T.-Matthews, J., s. 202.

¹⁰⁶ Ostrogorsky, G. (1956), s. 34.

¹⁰⁷ Cornell, T.-Matthews, J., s. 199.

idi. Kaldı ki Bizans'ta 7. yüzyıldan sonra önemi iyice azaldı. Senato yanında bir de danışma kurulu olarak "sacrum consistorium" bulunmaktaydı. Bu kurul ismini, üyelerinin imparatorun huzurunda ayakta durmaları (consistere) durumuna borçlu idi. Bu durum Roma İmparatorluğunun son yüzyıllarında artan doğu etkisini yansıtan gelişmelerden biriydi.¹⁰⁸

3.3.3. Ordu

3. yüzyıl ortalarından itibaren Roma altı yüz bin kişiyi geçen bir ordu çıkarabiliyordu ki, bu antik dünyanın gördüğü en büyük devlet ordusuydu.¹⁰⁹ Devlet yönetimi gibi ordu da Diokletianus ve Konstantinos dönemlerinde yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. Daha önceki dönemlerin imparatorluk ordusu bir "sınır ordusu" görünümündeydi. Hemen hemen bütün savaş birlikleri müstahkem mevkiilerin garnizonları halinde uçsuz bucaksız Roma sınırları boyunca dağıtılmıştı. İç bölgelerde harekete hazır ordu birlikleri ya da kuvvetli yedek güçler yoktu. Sadece Roma'da bulunan imparatorluk muhafız gücü ise hareketli bir ordu ihtiyacını karşılamaktan uzaktı. Bu tip bir ordu yapısı 3. yüzyılın askeri ihtiyaçlarını karşılamıyordu. Özellikle barbar akınları devleti tehdit eder vaziyetteydi. Diokletianus önce askeri ve siyasi açıdan gerekli olan, hem dışarıdan gelecek düşman saldırılarına karşı iç bölgelerde yedek güç oluşturacak hem de içten gelebilecek her türlü iktidarı devirme çabalarına karşı koyacak güçlü ve hareket kabiliyeti yüksek bir ordu kuvveti oluşturdu. Bu kuvvet "exercitus comitatensis" adıyla anılan "maiyet birlikleri" haline geldi. *Comitatenses* birlikleri eski muhafız gücünden çok daha fazla ağırlığa sahipti. Muhafız gücü taht değişikliklerine olan yatkınlıkları nedeniyle Diokletianus zamanında atıl bırakıldı. Konstantinos döneminde ise feshedildi. Konstantinos ayrıca sınır savunma birlikleri olan "limitanei" sayısını azaltınca, *comitatenses*'ler Roma ordusunun asıl gücü haline geldi. Bundan sonra *limitanei* sınır ordusu sadece sınırların savunulması amacına hizmet eden özel bir ordu sınıfı haline dönüştü. Sınır bölgelerindeki garnizonlara yerleştirilmiş bulunan askerlere, savunma hizmetini yerine getirmeleri karşılığında tarımsal araziler tahsis ediliyordu.¹¹⁰ Bunlar, kendilerine tahsis edilmiş olan araziden elde ettikleri gelir ile yaşıyorlardı. Bu asker-köylüler kurumu Bizans'ta önemli bir sosyal sınıf oluşturdu.

¹⁰⁸ Ostrogorsky, G. (1956), s. 36.

¹⁰⁹ Brown, P. (1989), "The World of Late Antiquity", s. 25.

¹¹⁰ ibid., s. 40.

Roma ve erken dönem Bizans ordusunun bir özelliği de ordunun giderek "barbarlaşması" idi. İmparatorluk ordusunun en becerikli ve takdir edilen unsurlarını özellikle imparatorluk dışındaki alanlardan gelen Germenler ve imparatorluk tebası içinde İlliryalılar oluşturuyordu. Barbar kabilelerin şefleri giderek artan bir şekilde subay sınıfı içine sızdı. Çünkü bu kabilelerle baş edemeyen devlet, çözümü onlara bazı ünvan ve görevler vererek ordu hizmetine almakta buluyordu. Ordu içinde yabancı asıllı paralı askerler önemli bir grup oluşturuyordu. Ancak paralı askerler çok pahalıya mal oluyor, her zaman istenilen sayıda bulunamıyor, üstelik tam bağlılıkla da savaşmıyorlardı. Ki, bunun devlet için getirdiği tehlikenin anlaşılması sonucu 7. yüzyılda Bizans imparatoru Herakleios (610-641) Sasani ve Arap akınlarına karşı "yerli" unsurlardan meydana gelen bir ordu sistemi oluşturdu.

3. yüzyıldan itibaren Roma-Bizans ordusunda süvari sınıfının da önemi arttı. Bunda imparatorluğun, askeri kuvveti daha çok atlı birliklere dayanan Part-Sasani devletleri ile komşuluk yapması büyük bir rol oynadı. Partların hareketliliği ve at üstünde silah kullanan savaşçılarından oluşan hareketli askeri kuvvetleri Romalıları çok etkilemişti. Antik çağ yazarları Romalıların piyade savaşında, İranlıların ise at üstünde yenilmez olduklarını yazıyorlardı.¹¹¹ Part askerleri bütün vücutlarını saran esnek bir zırh ve yüzlerini koruyan demir maskeler kullanıyordu. Ayrıca süvarilerin atları da zırhla kaplı bulunuyordu. Zırhlı atlar İran'da Hakhamanişler döneminden beri etkili bir savaş aracı olarak kullanılıyordu. İ.Ö. 53 yılında Harran yakınlarındaki yenilgiden sonra Romalıları, düşmanlarının savaş metodlarını taklit etme ihtiyacı duydular. Böylece kendi zırhlı süvari birliklerini oluşturdular. Bunlara "clibanarii" ve "cataphractarii" adı verilmişti.¹¹² Özellikle Konstantios (337-361) döneminden sonra Roma'da ağır silahlı süvarileri imparatorluk ordusunun belkemiği haline geldi. Çünkü başka hiç bir kuvvet bir yandan İran saldırıları diğer yandan da barbarların rahatsız edici akınlarını önleyemiyordu. İranlılar da ağır zırhlı süvarileri Hakhamaniş döneminden beri kendilerini uğraştıran Orta Asyalı göçebelere karşı geliştirmişlerdi.

¹¹¹ The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, s. 561.

¹¹² ibid., s. 559-563.

3.3.4. Ekonomi, Ticaret, Toplumsal-Dini ve Kültürel Hayat

Roma parasının 3. yüzyılda çok kısa bir sürede aşırı değer kaybettiğine daha önce değinilmişti.¹¹³ Bunun sonucu daha önce Roma imparatorluğu'nda görülmemiş bir fiyat yükselişi olmakla kalmamış, aynı zamanda devleti bir nevi aynı mübadele ekonomisine itmişti. Aslında geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde para kişiler arasında bir mübadele aracı olmaktan çok, devletin vergilerini topladığı ve harcamalarını yaptığı bir mali araçtı. Mübadele aracı olma işlevi ikinci plandaydı.¹¹⁴ Bu anlamda "parasallaşma" derecesi azdı. 366 yılında imparatorlar Valentinianus ve Valens, toprak sahiplerinin köylülerden nakit olarak kira almamalarını istiyor, bunun çeşitli sorunlara yol açtığını belirtiyorlardı.¹¹⁵ İktisadi bakımdan daha zengin olan doğu eyaletlerinde parasal ekonomi kısa bir süre sonra yeniden üstünlük kazandı. Para ekonomisinin, imparatorluğun doğu eyaletlerini miras alan Bizans'ta kuvvetli olduğu, özellikle "annona" gibi yıllık aynı vergilerin giderek nakit ödemelere çevrilmiş olmasından anlaşılmaktadır.¹¹⁶ Bunda Konstantinos'un başarılı para reformu da önemli bir rol oynadı. Gümüş "seliqua" ve özellikle altın "solidus" büyük bir devamlılığa sahip oldu; *solidus* Bizans İmparatorluğu'yla birlikte ortaçağların en itibarlı para birimi olarak yaklaşık sekizyüzyıl boyunca değerini kaybetmeden tedavülde kaldı.¹¹⁷

Tetrarşi yönetimi enflasyonu durdurmakta başarılı olamadı ve özellikle ordunun yakınmaları sonucu Diokletianus 301 yılında "Azami Fiyat Emirnamesi"ni yayınlamak zorunda kaldı.¹¹⁸ Emirname'nin girişinde enflasyon "insanlığı hiç düşünmeksizin kendi kazancını güden ve hızla yıllar, aylar ya da günler değil saatlerle, hatta dakikalarla artan... korkunç bir tamahkarlık" şeklinde tanımlanıyordu.¹¹⁹ Bu emirname ile çok geniş bir ürün ve hizmet alanında fiyat denetimi getirilmeye çalışıldı. Çarşıdaki fiyatların devlet tarafından sıkı kontrol altında tutulması Bizans döneminin de önemli bir özelliği olarak sürdü.

¹¹³ bkz. 3.3. numaralı alt başlık.

¹¹⁴ Hendy, M. F. (1989), "The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium", s. 18.

¹¹⁵ ibid., s. 9. Avrupa'da geç Roma döneminde başlayan mübadele ekonomisi yönündeki eğilim erken Ortaçağlarda da geçerli bir iktisadi özellik olmuştur.

¹¹⁶ Ostrogorsky, G. (1956), s. 38.

¹¹⁷ *Solidus*'un Bizans dönemindeki isimleri önce "nomisma" daha sonraları ise "hüperpüron" idi. Bkz. "Kıymetli Metal ve Para Sorunları" bölümü. Ptolemeler, Selekiler ve Sasanilerin çok sayıda devlet tekeline karşı, Roma'da cumhuriyet ve imparatorluk dönemlerinde sadece iki devlet tekeli vardı: sikke darbı ve tuz. Her ikisi de kamu yararı göz önünde tutularak tekelleştirilmişti. Lopez, R. (1945), "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum*, XX, s. 10, dipnot 4.

¹¹⁸ Kagan, D. (1966), s. 416.

¹¹⁹ Cornell, T.-Matthews, J., s. 172; Kagan, D. (1966), s. 416.

Roma İmparatorluğu'nda çok az şehir kendi tedarikini yakın çevresinden karşılayabiliyordu. Çoğu yerleşim birimi ise denizaşırı ülkelerden gelen yiyecek maddelerine bağımlıydı. Roma uzun süre Afrika'dan gelen tahıl filosunun yıllık seferlerine, Konstantinopolis ise, 7. yüzyılda kaybedilişine kadar, Mısır'dan gelen buğdaya bağlı kalmış, hatta bu buğdayın tedariki *eparkhos*'un en önemli görevlerinden biri sayılmıştı. 5. ve 6. yüzyılların din sapkınlıkları sırasında ortodoks inanca göre sapkın olan Mısır'ın elden çıkması için gösterilen büyük çabaların arkasında yatan önemli bir faktör de bu yiyecek maddesi tedariki işiydi.

Akdeniz'in bir ucundan diğerine ulaşmak deniz yolu ile yirmi gün alırken bu süre kara yolu için bununla karşılaştırılmayacak kadar uzundu. Aynı zamanda taşıma maliyeti de denizde çok ucuzdu. Üstelik denizde tamamen Roma hakimiyeti varken, iç kesimlerde bazı bölgeler, sık bir yollar ağı ile kaplanmış bile olsa, tam bir güvenlik sağlanamıyordu.¹²⁰ Mısır, Suriye, Filistin gibi doğu eyaletleri ticaret nedeniyle oldukça zengin durumdaydılar. Bu eyaletler Anadolu ile birlikte baharat, papirüs, ipek, yün, keten, mermer ve cam gibi maddeleri sağlıyorlardı. Akdeniz'de ticarete konu olan diğer ürünler arasında çeşitli tahıllar, şarap, zeytinyağı, kütük, fildişi, sünger, metal eşyalar ve madenler de vardı. İspanya'dan Hindistan'a ve Orta Asya'ya kadar uzanan ticaret yolları arasında Türkistan'dan başlayan ve Hazar Denizi ve Karadeniz üzerinden Kırım ve Anadolu'ya ulaşan yol ile, Güney Hindistan ve Seylan'dan başlayarak Kızıl Deniz yoluyla Mısır'a ulaşan yol sayılabilir. Birinci yolun ara durağı Konstantinopolis, ikincinin ise İskenderiye idi. Bu yollar erken Bizans döneminde de önemlerini korudu.¹²¹ Ticaret özellikle imparatorluğun batı eyaletleri için önem taşıyordu. Çünkü eyaletlerin kalabalık memur kadroları ve askeri birliklerinin beslenebilmesi için doğu eyaletlerinden, özellikle Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelecek olan tahıllar hayati önemdeydi.

Para ile ödenen vergilerin önemi, 3. yüzyıldaki enflasyon ve para sisteminin güvenilmez hale gelmesiyle azaldı. Bunun sonucu olarak Diokletianus bir aynı vergi sistemi oluşturdu. Aslında aynı vergiler düzensiz bir şekilde alınmakta olup yürürlükteydi ama bu dönemde mali sistem içindeki nispi ağırlıkları arttı. Bunlar Roma şehrinin, memurların ve ordunun kullanımı için sık sık toplanan yiyecekler, mamül mallar ve hammaddelerdi. Böylece "acil ihtiyaç" adı altında toplanan şeyler "annona" adı altında toplanan yıllık düzenli bir vergiye çevrildi. Devlet mali yükümlülüklerini önceden tahmin edebilirse, imparator o yıl için ödenmesi gereken vergi

¹²⁰ Brown, P. (1989), s. 12-3.

¹²¹ The Cambridge Medieval History (1966), Vol.4-Part I, s. 1-41.

miktarını vergi ödeyici birimlere (örneğin şehirlere) bildiriyor, bu durumda *annona* bir istikrar arz ediyordu. Bu uygulamanın kötü yönü hiç kimsenin bir sonraki yıl öncekine göre daha mı çok yoksa daha mı az vergi ödeyeceğini bilememesiydi.¹²² Bu da vergi sistemini biraz istikrarsız hale getiriyordu. Eyaletlere gönderilen memurlar toprakları ölçüyor, köleler, atlar, büyük ve küçükbaş hayvanlar ayrıca sayılıyordu. Aynı vergiler ya mal sahipleri tarafından ya da nakil masrafları onlarca ödenmek suretiyle devlet görevlileri tarafından imparatorluk ambarlarına götürülüyordu.

Vergi yükünün neredeyse tamamını kırsal alanlarda oturan köylüler karşılamaktaydı. Diokletianus zamanında bütün imparatorluğa yayılan ve düzenli hale getirilen "capitatio-iugatio" sisteminde ise baş ve arazi vergileri *annona*'nın parçaları olarak birbirine bağlandı. Vergi birimini bir yandan belli bir toprak parçası (iugum), diğer yandan da bu toprağı işleyen insan (caput) oluşturuyordu. Ancak bir *iugum* ve bir *caput*, toprağın bulunduğu yer, büyüklüğü ve üzerinde yetiştirilen ürün cinsi dikkate alınmaksızın, devletin vergi birimiydiler. İşleyicisi olmayan toprak bir işe yaramayacağından devlet *iugum*'lar için birer *caput* bulma gayreti içindeydi. Ancak, nüfus kaybı, yoksulluk ve güvensizlik dolayısıyla sürekli bölge değiştirip şansını başka yerlerde arayan köylüler yüzünden bu işin başarılması hiç kolay değildi. Devlet bulabildiği *caput*'ları kendilerine gösterdiği *iugum*'lar üzerinde tutmak zorundaydı. Böylece *capitatio-iugatio* sistemi kırsal bölge halkının giderek istediği yere yerleşme hakkını kaybetmesine yol açar hale geldi. Bu sistem Selekiler dönemindeki "kralın kiracıları" kurumunu andırıyordu. Ki, bu anlamda özellikle Anadolu ve Mısır için yabancı olmayan bir sistemdi. Tarımsal işgücü açısından çekilen kıtlık erken Bizans döneminde de etkiliydi. Bakımsız devlet arazileri işlenmek üzere köylülere "zorla" veriliyor (epibole) ve bunun karşılığında vergi isteniyordu. Bu sistem Ptolemeler döneminde Mısır'da doğmuş Bizans'ta ise sadece devlet toprakları için değil, özel sahipleri tarafından terk edilmiş topraklara da uygulanmıştı.

Arazi sahibi olmayan şehirliler ise *annona*'ya tabi olmayıp önceleri kırsal alanlarda yaşayanlara göre vergi açısından cazip bir konumdaydılar. Ancak Konstantinos'tan itibaren ticaret ve zanaatle uğraşan şehir halkı üzerine bir vergi getirilince bu cazip durum ortadan kalktı. Tacir ve zanaatkarlar bazı durumlarda devlete ya da buldukları şehrin halkına, belirli bir mal ya da ürünü belirli bir fiyattan satmak zorunda bırakılıyorlardı. Çünkü devletin fakir vatandaşlara sık sık ekmek, zeytinyağı, şarap gibi maddeler dağıtması bir devlet görevi olarak görülüyordu. Büyük toprak sahipleri ise mülkleri için vergilerini nakit olarak öderlerken, ayrıca şehirlerle

¹²² Kagan, D. (1966), s. 405, Hendy, M. F. (1989), s. 15.

birlikte her beş yılda bir imparatorluk vergisi, her imparator değişmesinde de ek bir vergi ödüyorlardı.¹²³ Çünkü her taht değişikliğinde beş altın *solidus* alan askerler için kaynak bulmak gerekiyordu.¹²⁴

Vergiyi sağlayan işlerden, insanlar fazla vergi yüzünden vazgeçerlerse vergi almanın bir anlamı kalmıyordu. Dolayısıyla devlet için çalışmanın sağlanması amacıyla bazı işler zorunlu (devlet yükümlülüğü) ve kalıtsal hale getirildi. Böylece iş ya da zanaat sadece yönetilmekle kalmıyor, çalışma yerine de bağlanmış oluyordu. Köylü toprağı, gemi ustası tersaneyi, ekmek yapıcısı fırını terkedemiyordu. Böylece bir kast sistemi ve durağan toplum yapısı ortaya çıkmış oldu. Memur, asker, işçi, köylü, esnaf hepsi işine ve mevkiine bağlı kalmak zorundaydı. Çocukları da babalarının mesleğini sürdürmekle yükümlüydü.¹²⁵

İ.S. 2. ve 3. yüzyıllarda Roma İmparatorluğu'nda pek çok dini akım aynı anda görülüyordu: Mısır, Suriye, Mezopotamya kökenli Ortadoğu dinleri ve Yahudilik, Hıristiyanlık, Mithraizm gibi daha çok taraftar toplamayı başaran dinler. Yabancı dinler, benimsenip benimsenmemeleri konusunda bir süzgeçten geçiriliyordu: Roma dinlerinin üstün durumunu bozacak nitelikte olup olmadıkları; siyasal bakımdan bir tehlike yaratıp yaratmadıkları; ahlaka aykırı bir yönleri olup olmadığı. Bu süzgeçten geçen yabancı dinler hoşgörüyeye uğruyordu. Herkes kamu düzenini rahatsız etmemek suretiyle istediğı tanrıya istediğı şekilde ibadet etmekte serbestti. Özellikle doğu eyaletlerinin gizemli dinleri Romalıları kendisine çekiyordu. Doğu dinleri özellikle tüccarlar ve köleler aracılığıyla yayılıyordu. Bu dinler bireye doğrudan çağrıda buldukları ve tanrısal güçlerle birleşerek kişisel kurtuluş imkanları sağladıkları için geleneksel paganizmden ayrılıyorlardı. 4. yüzyılda resmi devlet dini haline gelen Hıristiyanlık ta doğu kökenli bir dindi. Doğu dinlerinin çekiciliğı bir ölçüde, bu dinlere giren bir kişinin diğer mensuplarla arasında olan toplumsal ve sınıfsal engelleri ortadan kaldıran bir eşitlik kazanmasından kaynaklanıyordu.

Hıristiyanlıktan önce etkili olan bir diğer doğu kökenli din ise Mithraizm idi. Mithra antik İran tanrılarının birinin kültü olup İ.Ö. 1. yüzyıl ile İ.S. 2. yüzyıl arasında Roma İmparatorluğu'nda önemli ölçüde yayılmıştı. Roma ordusu içinde de bu dine bağlı olanlar vardı.

¹²³ Ostrogorsky, G. (1956), s. 37-8; Kagan, D. (1966), s. 405-7.

¹²⁴ Hendy, M. F. (1989), s. 18.

¹²⁵ Kagan, D. (1966), s. 410-22.

Hatta 307 yılında imparator Konstantinos -Hıristiyanlığı kabul etmeden önce- Mithra'yı imparatorluğun koruyucusu olarak ilan etmişti.¹²⁶ Mithra kültü eski Zerdüşt dini ile benzerlikler taşıyordu. İran inançlarında bir nevi ışık-tanrı olan Mithra Roma'da güneş kültü ile birleştirilmişti. Diokletianus ve Maximianus da dahil olmak üzere imparatorlar "yenilmez güneş" kültü ile bağlantılı olduklarını iddia ediyorlardı.¹²⁷ Bu dinlerden başka Hellen tanrılarının Latinleştirilmiş versiyonları olan bir dizi tanrı Roma paganizminin temelini oluşturuyordu. Ayrıca Anadolu ana tanrıça Kibele, Roma'da "magna mater" (büyük ana) adıyla ibadet görüyordu.

Roma İmparatorluğu'nun Yunanistan, Makedonya, Anadolu ve Suriye gibi bölgelerinde Roma kolonileri çok az sayıdaydı. Buralardaki Latinler kısa sürede, baskın Hellen kültürel çevreleri içinde Hellenleşiyorlardı. Bu bölgeler daha önceki yüzyıllarda Hellen kültürü ve Hellenistik krallıkların merkezi alanlarıydı. Kolonilerin dışında Latince nadiren kullanılıyordu. Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerindeki yönetim dili Hellence idi. Doğuda Roma hukuku bilen yeteri kadar devlet memuru da yoktu. Hükümet Romalılaştırma yerine Hellenleşmeyi "engellemeyen" politikalar izliyordu. Bunun temel göstergeleri arasında çok sayıda Hellen şehri kurulması vardı.¹²⁸ Amacı ne olursa olsun bu şehirler tiyatro, stadyum ve diğer kurumlarıyla birlikte birer Hellen kültür merkezi haline geliyorlardı. Ancak 3. yüzyılda artık klasik çağın bağımsız şehir devletleri türünden şehirler kalmamış ve bu Hellen şehirleri merkezi idarenin yerel yönetim uzantıları haline gelmişti. Bağımsız şehir devletleri anlamında "politik" olarak ölmüş olmalarına rağmen bu şehirler Hellen kültürünün merkezleri olmaya devam etti. Hellenler İ.S. 212'ye kadar Roma vatandaşı olarak kabul edilmiyorlardı. Hellenler için Roma imparatoru kurtarıcıları ve barbar akınlarından koruyucuları idi. Romalılar ise imparatorun nezareti altında kendilerini koruyan ve yöneten bir üst sınıftı. Böylece Hellenlerin imparatorluğa bağlılıkları edildendi. Roma İmparatorluğu da hoşgörülü politikası sonucu Hellenler arasında Hellenlilik bilinci ile tanımlanabilecek bir hareketi kışkırtmıyordu.¹²⁹

3. yüzyıl sonu ve 4. yüzyılda doğudaki Roma yönetim sınıfları arasında Hellen kültürünün önemi yavaş yavaş azaldı. Çünkü Konstantinopolis'in kurulmasından sonra hiç Hellence bilmeyen görevliler doğuda görevlendirilmeye başlanmıştı. Doğu eyaletlerindeki

¹²⁶ Trevor-Roper, H. (1989), s. 62.

¹²⁷ Hinnels, J. R. (1984), s. 216; Cornell, T.-Matthews, J., s. 96, 176; The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, s. 566.

¹²⁸ Jones, A. H. M. (1963), "The Greeks Under the Roman Empire", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.17, s. 5.

¹²⁹ *ibid.*, s. 3-19.

Hellenler için ise yüksek devlet memuriyetleri elde etmek ve saray çevresine katılmanın yolu Latince öğrenmekten geçiyordu. Bazı Hellen yazarlar bile Latin yüksek sınıfları tarafından okunması umuduyla, eserlerini Latince olarak yazıyorlardı. Latinceden özellikle yönetim dili ile ilgili bazı kelimeler Hellenceye geçmişti. Ancak Latincenin üstünlüğü geçici oldu. 4. yüzyılın ortalarından itibaren Hellence tekrar ön plana çıktı. Arcadius (395-408) ve II. Theodosius (408-450) Konstantinopolis'te doğmuş ve yetişmiş imparatorlardı. Onların döneminde ve özellikle 395'te imparatorluğun doğu ve batı olarak iki parçaya ayrılmasından sonra saray ortamı da giderek Hellenleşme etkisinde kaldı. Bu gelişmeler sonucu Bizans İmparatorluğu doğu kökenli ama Hellen felsefi fikirleri ile çerçevesi çizilmiş bir din-Hıristiyanlık-, Roma hukukuna dayanan bir kanun sistemi ve içine Hellenistik dönemin özellikleri karışmış bulunan bir devlet yönetimi devraldı.¹³⁰

3.4. Ortodoks Hıristiyanlık

Hıristiyanlık da Bizans kültürünün dayandığı üç temel eksenden birini oluşturuyordu. Bu nedenle bu bölümde kısaca geç Roma ve erken Bizans dönemlerindeki Hıristiyanlıktan bahsedilmektedir.

Hıristiyanlık tarihi gerek doğduğu ortam gerekse karşı karşıya kaldığı siyasi ve dini problemler nedeniyle başlangıçtan itibaren çeşitli inanç sorunları sergiledi. Ortaya çıkışından yaklaşık üç yüz yıl sonra Roma İmparatorluğu tarafından resmi din olarak kabul edilen Hıristiyanlık bu süre içinde çok çeşitli kültürleri, felsefi akımları ve doğu dinlerinin bazı unsurlarını kapsar hale geldi. Üstelik İ.S. 2. yüzyıl başlarında İsa ve havarilerini tanıyanları tanıyan kuşak ölmüş olduğu ve Hıristiyanlık fikirleri çok rahat bir ortam içinde yayılmadığından, Hıristiyanlık bütün köşe taşları belirli olan homojen bir yorum zeminine oturmamıştı.¹³¹ Hıristiyanlığın Roma'nın devlet dini olmasından sonra yerüstüne çıkan Hıristiyan faaliyetler, çeşitli grupların çeşitli yorumlamalarına konu oldu ve her bir yorum kendi geçerliliğini savunarak karşısındaki grupları "sapkın" (heretic) olarak nitelendirmeye başladı. Bu durum karşısında 325 yılında Hıristiyan tarihinin ilk genel konsili olarak kabul edilen İznik Konsili toplandı ve Hıristiyan inancının bazı yönleri "tanımlandı". Bu tanımlama faaliyeti ve yeniden tanımlama

¹³⁰ ibid., s. 19.

¹³¹ Hıristiyanlığın yazılı temel kaynağı olarak ilk Genel Konsil'de kabul edilen dört metin arasında bile farklılıklar vardır.

ihtiyacı, imparatorluğun özellikle doğu eyaletlerinden kaynaklanan "merkeze göre" sapkın hareketler sonucu, hemen hemen bütün Bizans tarihi boyunca sürdü. 4. yüzyılda Arianizm, 5, 6 ve 7. yüzyıllarda Monofizizm, 8 ve 9. yüzyıllarda İkonoklastizm (tasvirkırıcılık), 10. yüzyılda Paulikanizm, 12. yüzyılda Bogomilizm bu sapkınlıkların en önemlileriydi.¹³²

Konstantinos (306-337) Hıristiyanlığı kabul eden ilk Roma imparatoruydu. Ancak imparatorun kişisel tercihi ile onurlandırılan ve saray çevresinde egemen olmuş görünen Hıristiyanlık, Konstantinos öldüğünde imparatorlukta hala küçük bir azınlığın diniydi. Üstelik iyi eğitim görmüş 4. yüzyıl paganları arasında bütün kültlere ve dinlere karşı hoşgörülü olmak modaydı. Bu nedenle bir pagan görevli için şimdi "gerekli" olan Hıristiyan ayin ve törenlerini kabul etmek biraz yüzeysel kalabiliyor, Hıristiyan ayinlerine resmi olarak katılsa da hala diğer tanrılara inanmaya devam edebiliyordu.¹³³ Bu gibi durumlar iyi bir temele oturmamış Hıristiyanlığın çok çeşitli yorumlara açık olmasını ve içine başka bazı unsurları almasını anlamayı kolaylaştırmaktadır. Theodosios (379-395) döneminde Katolik¹³⁴ Kilisesi'nin kurulmasıyla Hıristiyanlık resmi devlet dini haline geldi. Hellenistik düşüncedeki bir unsur olan yeryüzünde tanrı-yöneticiye sahip tek bir krallık olması gerektiği fikri Hıristiyanlık ile kolayca bağdaştı. Hıristiyanlığın Roma'nın resmi devlet dini olmasıyla gelişmeye başlayan Hıristiyan-imparatorlukçu siyaset teorisine göre, imparator Tanrı'nın yeryüzündeki vekiliydi ve Tanrı'nın yeryüzündeki krallığını onun adına yönetiyordu. İmparatorluk yetkisi ona doğrudan tanrı tarafından verilmişti: o tanrının taçlandırdığı (theostefes) kişiydi. Burada doğu geleneğinin, iktidarın yukarıdan bağışlandığı şeklindeki düşüncesinin izi rahatlıkla görülmektedir. İmparator tanrının kendisine emanet ettiği Hıristiyan devletinin yaşayan sembolü idi ve bütün insanları Hıristiyan dinine kazandırmalıydı. Bu Hellenistik evrenselciliğin, yani bütün insanlığın tek bir çatı altında toplanması fikrinin bir uzantısı olarak yorumlanabilir. İmparator, tanrının yeryüzündeki temsilcisi olması nedeniyle, Hıristiyan inancının saflığını korumak ve hangi ibadetin hangi anlamda kullanılacağına karar vermek durumundaydı. Ancak özellikle inanç konusundaki düzenlemeler 325 yılındaki İznik Konsili'nden sonra Kilise'ye bırakıldı. Tanrı'nın gözünde imparator ile sıradan bir insanın farkı olmadığı için imparator bütün insanlara şefkat ve hoşgörü ile davranmalıydı. İmparator tanrının seçtiği kişi olup, kilisenin ve doğru inancın (ortodoksluğun)

¹³² Pulikanizm ve Bogomilizm için bkz. "Kilise-Dinadamları" bölümü.

¹³³ The Cambridge Medieval History (1966), Vol.4-Part I, s. 44.

¹³⁴ Hellenic "*katholikos*": evrensel (bütün Hıristiyanları kapsayan). Webster's Third New International Dictionary, Merriam-Webster Inc. U.S.A., 1981.

koruyucusuydu. "Havarilerin eşiti", "kutsal" ve "tanrısal" gibi ünvanların yanısıra bir Hellenistik ünvan olan "insanlığın velinimetini" de ona aitti.¹³⁵

Hıristiyanlıktaki üçleme (teslis) teorisi ¹³⁶ 3. yüzyıldan itibaren pek çok yorumlamalara, görüş ayrılıklarına ve dolayısıyla sapkınlıklara yol açtı. Sapkınlık kiliseye göre, kilisenin açıkladığı doktrinleri reddetmek ve Hıristiyan inancının özel içeriğini bozmak demektir. Ortodoks bakış açısına göre yeryüzünde tek bir krallık (Tanrı'nın krallığı) ve onun tek bir temsilcisi olabileceğine göre Hıristiyanlığın da tek bir "doğru" yorumu olabilirdi. Üstelik bu doğru yoruma inananların sayısının inanmayanlardan fazla olması, imparatorun meşruiyetini sürdürebilmesi için çok önemliydi. Çünkü "doğru" tanımı kilise yapıyordu ve kilise imparatorun koruyuculuğu altındaydı.

Hıristiyanlığın Katolik Kilisesi ve Ortodoks yorumuna sahip olmasından sonra ortaya çıkan ilk önemli sapkınlık Arianizm idi. 4. yüzyılın ilk çeyreğinde Mısır'da İskenderiyeli bir rahip-bilgin olan Arius, Kutsal Üçlü'nün unsurları arasında bir ayırımı giderek Hıristiyanlığı değişik bir şekilde yorumladı: Oğul'u açık bir şekilde Baba'ya bağlıyordu. Ona göre Oğul Baba tarafından yaratılmıştı, önceden ezeli olarak mevcut değildi. Bu düşünce 2. ve 3. yüzyıllarda bazı dini düşünürlerin, Tanrı'nın birliğini vurgulama isteklerinin bir uzantısıydı.¹³⁷ Temelde Havariler geleneğine dayanan Ortodoks düşünce ise Üçlü'nün üyeleri arasında böyle bir ayırımı yadsıyordu. Arius'un öğretileri 318 yılında Mısır'da toplanan yerel bir konsilde mahkum edildi ancak yayılması önlenemedi. Oysa aynı yıllarda İskenderiye, Roma'dan sonra imparatorluğun ikinci önemli şehri olmuş ve Mısır İtalya'nın tahıl kaynağı haline gelmişti. Dolayısıyla buradaki bir sapkın düşünce tehlikeli sonuçlar yaratabilirdi. Sorunun çözümü için Konstantinos, imparatorluğun her tarafından piskoposlar çağırarak 325 yılında İznik'te bir konsil topladı. İznik Konsili'nde Baba ile Oğul'un doğaları arasındaki ilişki Hellence "homoousios" (benzer varlık) kelimesi ile ifade edildi ve üçlünün üyeleri arasında bir ayırımı gidilmesi kınandı.¹³⁸

İznik Konsili'nin prosedürü daha önce kilise tarafından Roma'da ve Afrika'da benimsenen senato prosedürünün aynısı idi. İmparator piskoposları konsile senatörleri davet ettiği gibi birer çağrı mektubu ile davet ediyordu. Piskoposlar da senatörlerin kullandığı, masrafların devlete ait olduğu seyahat ayrıcalığından ve iyi düzenlenmiş olan posta teşkilatından

¹³⁵ The Cambridge Medieval History (1966), Vol.4-Part I, s. 431.

¹³⁶ Hıristiyanlık hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. "Kilise-Dinadamları" bölümü.

¹³⁷ Dvornik, F., s. 6; Eliade, M. (1982), "A History of Religious Ideas", Vol.2, s. 409.

¹³⁸ Dvornik, F., s. 7.

yararlanıyorlardı. Konsil'e imparator başkanlık ediyor ve tartışmalara karışabiliyordu. Konsil davetinde ve tartışmaların seyrinde imparatorun ön planda olması kilisenin bağımsızlığı için bir tehlike unsuruydu. Ancak küçük bir ayrıntı kilisenin bağımsızlığını korudu. Bu ayrıntı imparatorun, senatoda oy verme hakkı olmayışının bir benzeri olan, konsil tartışmalarında oy hakkının olmayışı idi. İznik Konsili kararlarında da Konstantinos'un oy kullandığı zikredilmemiştir. İmparator dünyevi otorite idi. Dini işlerde kilisenin sadece koruyucusu olabilir ama inanç formüllerine karışamazdı; kilise konsillerinin kararlarını değiştirmeye yetkili değildi.¹³⁹

Konstantinos'un temelini attığı kilise ve devlet ittifakı Bizans İmparatorluğu'nda her iki tarafa da büyük kazançlar sağladı. Doğu Roma-Bizans imparatorları Hıristiyan dininde güçlü bir manevi destek buldu, kilise ise devletten zengin maddi araçlar elde etti. Ama bu ittifak aynı zamanda bazı güçlükler de getirdi. Misyonerlik ve sapkınlıklarla mücadelede devlet desteğini alan kilise buna karşılık devletin vesayeti altına girerken, devlet de kilise partilerinin sonsuz anlaşmazlıkları içine çekilmiş oldu. İnanç mücadeleleri kilisenin iç işleri olmaktan çıkıp, siyasi meseleler ile birleşerek, devlet için önemli politika sorunlarına yol açtı. Örneğin İznik Konsili'nin mahkum etmesine rağmen ortadan kalkmayan ve giderek güçlenerek sonunda siyasi bir sorun haline gelen Arianizm ile mücadelede, Konstantinos sonradan taktik değiştirerek Arius'un tekrar kilise cematine kabul edilmesini sağlamış ve inanç formüllerinde Ariusçulara tavizler vermişti. Bu ise ortodoks ruhani sınıf ile ihtilafa düşmek demektir. Benzer şekilde Bizans İmparatorluğu'nu 5., 6. ve 7. yüzyıllarda uğraştıran Monofizit sapkınlık ile başedebilmek için imparatorlar, ortodoks inanç ile daha çok doğu eyaletlerinde rağbet gören Monofizizmi, ortodoksluktan taviz vererek bağdaştırmayı denemişlerdi. Batıda ise kilise 476 yılından sonra, Bizans'ta olduğu gibi kendisine başkanlık edecek ve koruyacak bir imparator olmadığı için bağımsız kaldı. 800 yılında Charlemagne papanın elinden taç giydiğinde ise artık din ve devlet yönetiminin ayrı eksenlere ait işler olması bir gelenek olarak iyice yerleşmiş bulunuyordu. Doğu ve Batı kiliseleri arasında doktriner ve siyasi nedenlerle oluşan ayrılıklar Bizans İmparatorluğu'nun karşı karşıya kaldığı bir dizi sapkınlık ile de desteklendi ve sonunda 1054 yılında iki kilise birbirinden iyice "soğudu".¹⁴⁰

İznik Konsili'nden sonra 9. yüzyıla kadar altı büyük konsil daha toplandı. Ortodoksluğun, bu "doğru" yorumu yanlış değerlendirenlere karşı her defasında yeniden doğru

¹³⁹ Ostrogorsky, G. (1956), s. 44 ; Dvornik, F., s. 5-9.

¹⁴⁰ Kiliselerin görüş ayrılıkları ve birleşme konusundaki çabalardan ve Kilise-Dinadamları bölümünde bahsedilmektedir.

olarak yorumlanmasını sağlamak üzere Hıristiyanlığın değişik yönlerine ait yeni inanç formülleri geliştirildi. Doğu ve Batı kiliselerinin ortak olarak kabul ettiği bu yedi konsil Hıristiyanlık tarihinde Genel Konsiller olarak bilinmektedir. Böylece Bizans İmparatorluğu'nun ortodoks inanç tanımı ilerleyen yüzyıllarda, sadece İznik Konsili'nin değil yedi Genel Konsili'nin kararları ile belirlenmiş oluyordu. Ancak burada Bizans'ın ilk yıllarındaki Hıristiyan dini ortamı ile ilgilenildiğinden ortodoksluk ile ilgili diğer konsil kararları kısaca Kilise-Dinadamları bölümünde ele alınmaktadır.

3.5. Sasani Bağlantısı

Aleksandros'un seferleri ve Hellenistik krallıklarla birlikte bütün Ortadoğu'ya yayılan Hellenizme karşı bir gelişme İran'da Partlar zamanında başladı. İ.Ö. 247 ile İ.S. 224 yılları arasında hüküm süren Part kralları başlangıçta "filhellenes" (Hellenlerin dostu) ünvanını taşırlarken, bu ünvan ve eğilim zaman içinde kaybolmuş, İran eski kimliğini arar hale gelmişti. Özellikle milattan sonraki ilk iki yüzyıl İran'da bir nevi kendine dönüş dönemi oldu ve Part sülalesini devirerek yeni bir hanedan kuran Sasaniler bu kendine dönüşün ya da "İrani uyanış"ın simgesi oldular.¹⁴¹ 224-651 yılları arasında hüküm süren Sasaniler, önce Roma daha sonra da Bizans imparatorlukları ile komşuluk etti ve bu devletlerle kültür alışverişinde bulundular. Tamamen ayrı bir gelenekmiş gibi görünse de, Sasanilerle birlikte İran-doğu kültürü Bizans'ı etkilemeye devam etti. Bu etkilemede Roma'nın da aracılığı vardı. Bu bölümde Sasani-Bizans devletleri arasında çeşitli kurumlar açısından görülen benzerlikler ve olası karşılıklı etkileşimlerden söz edilmektedir. Etkileşimler çok açık bir şekilde izi sürülebilecek türden olmayıp bazı durumlarda tatmin edici kanıtlarla desteklenmemektedir.¹⁴² Ancak en azından benzerlikleri bile göstermek ilgi çekicidir.

Romalılar-Bizanslılar ve Sasaniler, birbirlerini dünyanın geri kalan uygarlaşmamış kısmından farklı olarak ve yeryüzündeki iki büyük güç olarak görüyorlardı. Sasaniler için Roma imparatoru kendi krallarına denk tek yönetici idi. Ancak denklik fikri daha çok Romalılar açısından geçerliydi. Çünkü savaşarak rahatça yenemedikleri bir devlet ile ilk defa karşılaşıyorlar ve "krallar kralı"nın korku ile karışık bir saygı ile tanıyorlardı. Bu denk hükümdarlar fikri her iki

¹⁴¹ Sasaniler iktidarı ele geçirmelerini aşırı Hellenleşmiş Partlara karşı bir tepki olarak nitelendiriyor ve Hakhamanişlerin soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part II, s. 21-99, 568.

¹⁴² The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part II, s. 589.

devlet için de felaketvari olan Arap istilalarına kadar sürdü. Devlet yazışmalarında hükümdarlar birbirlerine "kardeşim" kelimesi ile hitap ediyorlar ve bu kelime eşitliği yansıtıyordu. Bizans tarihçi ve yazarları Sasani hükümdarları için *basileios*, Latinler ise *imperator Persarum* terimlerini kullanıyorlardı ki, bu terimler diğer devletlerin yöneticileri için kullanılmayan daha yüksek düzeyde terimlerdi.¹⁴³

Sasani İmparatorluğu çok sayıda halkı yönetimi altında toplamış bir hükümdarlıktı. Sasani hükümdarları eski Hakhamanişler ve Partlar gibi "krallar kralı" ünvanını taşıyorlardı. Kral devlet yönetiminde tam yetkili tek otorite idi. Tahta çıkma konusunda ise rahipler sınıfı ve soylu sınıfın desteği önemli rol oynuyordu. Devletin resmi dini olan Mazdayaşnacılık İ.S. 3. yüzyılda bir düzenlemeye tabi tutularak kurumlaştırıldı ve kilise ve rahipleri ile birlikte örgütsel bir yapıya kavuşturuldu. Bu düzenlemelerle din, Hakhamanişlerin dini olan Zerdüştlükten biraz farklılaşmış oluyordu. Yeni düzenlemeler sonucu din ve devlet, "ikiz kardeşler" gibi görülmeye ve kral da dini desteklemekle yükümlü olarak algılanmaya başlandı. 4. yüzyılda ise krallar kralı ünvanına benzer şekilde "mobadan mobad" ya da baş rahip ünvanı oluşturuldu.¹⁴⁴ Baş rahibin görevleri arasında daha alt düzeydeki din görevlilerini atamak ve taç giyme törenini gerçekleştirmek vardı. Yeni kral tacı baş rahibin elinden giyiyordu. Kral tanrı tarafından seçilmiş ve yönetmek için ilahi bir hakka sahip olarak görülüyordu.

II. Şapur (309-379) döneminde imparatorluğun batı sınırında savunma sistemi güçlendirildi. Bu güçlendirme işlemi Romalıların Diokletianus ile birlikte Suriye ve Mezopotamya'da oluşturdukları sınır garnizonları (limes) sisteminden etkilenmiş gibi görünmekteydi. Romalılar sınırlarına *limitanei* olarak adlandırılan asker-köylüler yerleştirmişlerdi. Şapur da Irak'ta, Roma ile birlikte hareket eden çöl Araplarına karşı, başka bazı nüfus gruplarını yerleştirdi. Sınır garnizonları sistemine ek olarak Sasaniler özellikle çöl Araplarının akınlarını durdurmak için çeşitli tampon devletlerin oluşmasına yardımcı oldular. Ancak daha sonra bu tampon devletlerin yerini müstahkem sınır şehirleri ve sınır savunma sistemi aldı. Romalılar ve Sasaniler'in 4. yüzyılda Mezopotamya'da birbirine benzer savunma sistemleri oluşturmaları sonucu, bu bölgede iki devlet arasındaki sınır üç yüz yıla yakın bir süre aşağı yukarı değişmeden kaldı.

¹⁴³ The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, xxxiv, 134.

¹⁴⁴ ibid., s. 577-8. Bunlar, 4. yüzyılda Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul eden Roma İmparatorluğu'nda meydana gelen düzenlemelere benzemektedir.

I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) döneminde ise Sasanilerde vergi ve devlet yönetiminde bazı yenilikler yapıldı. Vergi reformunda Romalıların *iugatio-caputatio* sistemine benzer değişiklikler görülüyordu. Askeri alanda ise, daha önce soylu İran ailelerine mensup savaşçılar sınıfı kendilerinin ve refakatçilerinin silah ve donanımlarını temin etmek ve ücret almaksızın orduda hizmet etmekle yükümlüken, Hüsrev küçük soylulara ya da silahşörlere silah, donanım ve orduda hizmet karşılığında ücret vermeye başladı. Böylece kral, askeri sınıfın desteğini sağlamış oluyor ve özellikle babası zamanında devleti tehdit eder hale gelen büyük arazili soylu ailelerin tehditlerinden kurtulmaya çalışıyordu. Yeni askeri sınıf üyeleri "dihkan" olarak adlandırılıyordu. *Dihkan* bir köyün tarımsal fazlasına sahip olan bir yerel güçlü-silahşör idi.¹⁴⁵ Hüsrev ayrıca savaş zamanlarında silahlanmak ve savunma hizmetini yerine getirmek üzere çok sayıda aileyi sınırlara yerleştirdi. İmparatorluk toprakları ise dört parçaya ayrıldı ve her biri bir generalin (sipahbad) yönetimine verildi. Bizans'ta ise 6. yüzyılda imparator Herakleios Anadolu arazisini üç askeri bölgeye ayırmış ve her birini bir generalin (strategos) komutasına vermişti. Bu dönem ve organizasyon benzerliğine rağmen Bizans sisteminin Sasanilerden etkilenip etkilenmediği tam olarak bilinmemekte, ancak bir etkileşimin olmuş olması muhtemel gözükmektedir.¹⁴⁶

Birbirlerini denk güçler olarak gören iki devlet arasında, birbirlerini taklit etmekten kaynaklanan benzerlikler olmuş olabilir. Burada karşılıklı etkileşmelerin özellikle Bizans tarafı bizi ilgilendirmektedir. Örneğin Bizans sarayının bazı yönleri doğu geleneği ve Sasani uygulamaları ile benzerlikler gösteriyordu. Diokletianus'un 298'deki fermanı ile imparatorun simgesi olarak belirlenen kıymetli taşlarla süslü altın bir band şeklindeki kraliyet tacı Sasanilerden alınmıştı. Ayrıca imparatorun önünde secdeye varmak ve elbisesinin eteğini öpmek (proskünesis) teşrifat kuralı da, Sasanilerde de süren Mezopotamya geleneğinden alınmıştı. Sasani sarayında kalabalık bir saray maiyeti bulunuyordu. Bunlar arasında saray maiyeti başkanı, törenler başkanı, saray sorumlusu, diğer şehirlerdeki sarayların kahyaları, kralın silah taşıyıcısı, kraliyet muhafızları olan "ölümsüzler" in komutanı, saray güvenliği ve hapishane sorumlusu, saray kapıcısı, cephanelik sorumlusu, hazine sorumlusu ve avcıbaşı gibi görevliler vardı. Krallar kralının emir ve kararları kraliyet sekreterliğince kaydediliyor, bir diğer görevli bunları kralın günlüğüne yazıyor ve bunlar her ay kontrol edilerek kraliyet arşivinde saklanıyordu. Sarayda ayrıca müzisyenler, şarkıcılar,

¹⁴⁵ The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, s. 154.

¹⁴⁶ ibid., s. 154.

sihribazlar, şairler ve hikaye anlatıcılar da vardı.¹⁴⁷ Hadımlık ise önemli bir kurum olup Sasani sarayındaki bazı memuriyetleri kapsıyordu. Bu tip kalabalık saray kadrosu ve hadımlık kurumu Diokletianus'la birlikte Roma İmparatorluğu'na da geçmiş görünmekteydi. Doğu geleneği unsurlarından hadımlık Bizans'ta çok önemli bir kadro oluşturuyordu. Bazıları general, bazıları devlet adamı ya da patrik oluyorlardı. Oda uşakları ve elbisebaşılar gibi, görevleri gereği imparatora yakın bulunan kişiler de her zaman hadımdı.¹⁴⁸ Bunların kullanılmasında saraydaki kadınların güvenliği ve devlete ilişkin nedenler vardı. Hadımlar çocuk sahibi olamadıkları için kuşaktan kuşağa aktarılacak bir kalıtsal görev ve servet edinme eğiliminden uzak oluyorlardı.

Romalılar ve Sasaniler arasındaki sürekli çekişme ve savaş hali her iki tarafın savunmalarını test ediyor ve hayatta kalabilmek için en az kendisi kadar güçlü olan rakibininkine benzer taktikler geliştirmelerini gerektiriyordu. Geç dönem Roma ordusu Sasanilerin ağır zırhlı süvarilerini (*cataphractii*) benimsemiş ve birlikleri arasına katmıştı. Sasaniler ise çeşitli kuşatma teknikleri ve hareketli savaş kulelerini Romalılardan almışlardı. 6. yüzyılda da I. Hüsrev Anuşirvan (531-579), İustinianos'un eski *limes* sitemini yeniden inşa etmesine paralel bir şekilde, İran'ın sınır savunma sistemini yeniden düzenledi.

Roma'da değil ama Bizans tarihinde görülen harem kurumu da doğu geleneğinin Bizans'taki bir uzantısıydı. Ayrıca Bizans İmparatorluğu'nda tahttan indirilen imparatorlara ya da yüksek rütbeli devlet görevlilerine, bir daha kamu görevlerinde çalışmalarını engellemek ve onları sembolik olarak diskalifiye etmek üzere uygulanan organ kesme ve kör etme cezaları da doğu kökenliydi.¹⁴⁹

Sasani ve Roma-Bizans devletleri arasında bazı kurumlar açısından görülen benzerlikler ilgi çekicidir. Ancak bu benzerlikler bunların birbirlerinin basit birer kopyası olduklarını düşünmemize yetmez. Çünkü bir toplumun zaman içinde edindiği birikim ve değerler bir anda bir diğer toplumun bazı değerlerinin adapte edilmesi sonucu terkedilmemektedir. Bu nedenle benzeşmelerin nereden kaynaklandığı sorusu biraz problemlidir. 6. yüzyılda Hüsrev'in vergi reformu Diokletianus'unkinden türetilmiş benziyordu. Ancak bu vergi reformu Diokletianus'tan

¹⁴⁷ The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part II, s. 710-12.

¹⁴⁸ Hadımlık kurumunun, Bizans'ın 11. yüzyıl saray hayatındaki etkileri açısından Psellos'un *Khronographia*'sına bakılabilir.

¹⁴⁹ 7. yüzyıl sonunda (695) tahttan indirilen ve burnu kesilen II. İustinianos, on yıl sonra tekrar tahta çıkmayı başarmıştı ve artık "kesik burunlu" (*rhinotmetos*) lakabıyla anılıyordu. Ostrogorsky, G. (1956), s. 126.

esinlenmiş olabileceği gibi yerel Mezopotamya geleneklerinin Sasanilere uydurulmuş hali gibi de yorumlanabilir.¹⁵⁰ Diokletianus'a atfedilen doğu saray törenleri ve geleneğinin alınışı ise sadece Diokletianus zamanında gerçekleşen tek ve basit bir olay olmaktan çok, Roma imparatorluk geleneğinin yavaş ve uzun süreli doğululaşmasının bir anda belirginleşen sonucu gibidir.¹⁵¹ Öte yandan Herakleios'un 7. yüzyılda oluşturduğu *thema* sistemi kendi icadı olmayıp 622-29 yılları arasındaki İran seferlerinden önce de mevcut olan bir dizi gelişmenin ürünüydü. Ancak bu sistemin İran yoksa Roma kurumlarından mı etkilendiği konusu çok açık değildir.¹⁵²

¹⁵⁰ The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part II, s. 588.

¹⁵¹ ibid., s. 589.

¹⁵² The Cambridge History of Iran (1983), Vol.3-Part I, s. 154. İran kurumlarının etkisinden bahsederken Ostrogorsky, *thema* sistemini eski Roma *limes* sistemi ve *eksarkh*'lıkların devamı olarak görmekte ve İran kurumlarına benzerliği ne kadar büyük olursa olsun oradan alındığına inanmadığını belirtmektedir. Ostrogorsky, G. (1956), s. 87 dipnot 4. Haldon da *thema* sisteminin Herakleios'tan önce mevcut olan bazı düzenlemeler ve Roma uygulamalarından etkilendiğini söylemektedir. Bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü.

4. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-I

4.1. Giriş

Piyasa ekonomisi öncesindeki ve merkezîyetçi bir devlette, toplumsal hayatın iktisadi eksenini diğer eksenlerden ayırtılamaz. Bu nedenle bugünden bakılınca iktisadi olduğunu düşündüğümüz ticaret, artizanal üretim, vergi gibi konuları incelemek için devlet yapısının her bir ögesini göz önünde tutmak gerekir. Bu nedenle dördüncü bölümde dört alt başlık altında Bizans devlet yapısı verilmekte, beşinci ve altıncı bölümlerde ise bu yapı ile bağlantılı olarak iktisadi hayata ilişkin bazı meseleler üzerinde durulmaktadır.

4.2. İmparatorluk Kurumu

Bir devletin yönetim kurumu ile ilgili olarak akla ilk gelebilecek mesele o kurumun nasıl işlediği ve hangi kurum ve kişilerle nasıl ilişkiler içinde bulunduğudır. Dolayısıyla bu bölümde Bizans İmparatorluğu'ndaki yönetim kurumu ile ilgili olarak imparatorun ve halefinin nasıl belirlendiği, imparatorun kilise ile olan ilişkileri ve bu kurumun fiziki mekanı olan sarayda bulunan bazı görevlilerden bahsedilmektedir.

Bizans İmparatorluğu'nun tarihini şekillendiren üç gelenekten biri Roma imparatorluk geleneği idi. Kökenine bakıldığında imparatorluk Romalıydı; geç antikitenin "Imperium Romanum"unun mirasçısıydı ve üyeleri kendilerine "Romaioi" (Romalılar) diyorlardı. Roma İmparatorluğu'ndan gelen bir unsur, imparatorun seçimle belirlenmesi meselesi olup erken Bizans dönemindeki uygulama bu yöneydi. Senato, ordu ve halk (özellikle Konstantinopolis halkı) seçmen durumundaydı.¹⁵³ Daha sonraları senatonun yerini büyük toprak sahibi aristokrasi benzeri unsurlar aldı. Paganlıktan Hıristiyanlığa geçen bir toplumdaki inanca göre, seçmenler seçme işini yaparken Tanrı'nın isteğini yerine getiriyorlar, yani imparator seçilen kişi bu makama Tanrı'nın görevlendirmesi ile gelmiş oluyordu. İmparator üç grup tarafından onaylandıktan sonra taç giyme törenine başlanıyordu. Eğer imparator bu görev için yetersiz bulunursa yeni bir imparator isteme yolu her üç gruba da açıktı. Genellikle ordu bu yolu deniyordu ve en önemli seçici unsurdu. Erken Bizans dönemi için geçerli olan bu usulden zaman içinde vazgeçildi.

¹⁵³ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 2; Runciman, S.(1975), s. 63 ; Psellos, "Khronographia" (Çev: I. Demirkent), 1992, s. 171.

Çünkü 7. yüzyıldan itibaren, ölmek üzere olan veya yaşlanan bir imparatorun halefini belirlemesi usulü yerleşmeye başladı. Genellikle imparatorlar oğullarından birini (ki, yaşça en büyük oğul olması zorunluluğu yoktu) halefleri olarak tayin ediyorlardı. Bu durumda oğul da taç giyiyor ve ortak imparatorluk olarak adlandırılan yönetim biçimi ortaya çıkıyordu. Ancak "ortak imparator" makamı Roma İmparatorluğu dönemindekinden farklıydı. Çünkü bütün güç daima *Autokrator Basileos*'un, yani yaşça büyük olanın elindeydi. Böylece ilke olarak seçimli bir monarşiye rağmen imparatorluk makamı kalıtsal hale geldi. İmparatorların halefleri olarak yaşça en büyük oğullarını seçmek zorunda olmayışları, iktidarda olan imparator ve imparatoriçeye doğan bütün çocuklara önem verilmesini gerektiriyordu. Tahttaki çiftin çocukları, sarayın imparatoriçeye ayrılmış olan, adını zemininin ve duvarlarının dekorasyonunda kullanılan eflatun renkli mermer ve kumaşlardan alan "Eflatun Oda"sında dünyaya geliyor ve "Porfirogenitos" (eflatunlar içinde doğmuş olan) lakabını alıyorlardı. Zamanla bu odada doğmuş olan çocuk ya da çocukların tahtın gerçek varisi olduğu düşünölmeye başlandı.¹⁵⁴

İmparator seçilen ya da olan kişi tacını Bizans Kilisesi'nin en yüksek dini otoritesi ve aynı zamanda tacın iktidarı altındaki en yüksek makamın sahibi olan Konstantinopolis patriğinin elinden giyiyordu. Bu gelenek I. Leon (457-474) ile başladı ve 7. yüzyıldan itibaren Hagia Sofia (Ayasofya) Kilisesi'nde gerçekleştirildi. Törende senato üyeleri, ordu ve halk temsilcileri de bulunuyordu. Özellikle imparatorluğun atlattığı en büyük ve ciddi dini sapkınlık olan "tasvir-kırıcılık"tan sonra, imparatorların inançlarını açıklayan bir belge imzalamaları ihtiyacı doğdu ve bir gelenek olarak yerleşti. Ayrıca imparatorun Kilise'ye karşı da bazı teminatlar vermesi gerekiyordu. İmparator, Genel Konsiller'in kararlarına ve kabul edilmiş çeşitli Kilise doktrinlerine riayet etmek, Kilise'nin hak ve imtiyazlarını kabul etmek, Kilise tarafından aforoz edilmiş ya da lanetlenmiş her şeyi lanetlemek, tebasını adil ve nazıkçe yönetmek, ölüm ve organ kesme cezalarından mümkün olduğunca kaçınmak gibi teminatları taç giyme töreni sırasında açıklıyordu.¹⁵⁵

Bizans İmparatorluğu tarihinin Konstantinopolis'in kurulmasıyla başlaması ve şehri kuran Konstantinos'un aynı zamanda ilk Hıristiyan Roma imparatoru olması sebebiyle, Bizans İmparatorluk kurumu Hıristiyanlık ile ayrılmaz bir bağ içindeydi. Hıristiyanlığın kabulüyle birlikte

¹⁵⁴ "The Alexiad of Anna Comnena" (Trans: E.R.A. Sewter), 1987, s. 219 ve 5 numaralı açıklayıcı not; Talbot Rice, T. (1967), "Everyday Life in Byzantium", s. 34-5; The Cambridge Medieval History, (1967), Vol.4-Part II, s. 5. 10. yüzyıl hükümdarlarından VII. Konstantinos (913-959), *porfirogenitos* lakabını taşıyordu.

¹⁵⁵ Runciman, S. (1975), s. 65-6; Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 15.

pagan kültür ortamında şekillenmiş bir imparatorluk otoritesi, Hıristiyan inancı ve düşüncesi içinde kilisenin de siyasi yapının içine oturtulmasını sağlayan şekilde yeniden yorumlandı. Böylece Hıristiyan inancının Roma devlet tarzına uyarlanmasıyla birlikte, imparatorun, bütün Bizans tarihi boyunca sürececek olan dini özellikleri belirlemeye başlamıştı. İmparator Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisiydi. Hükümdarlık yetkisi ona "doğrudan" Tanrı tarafından verilmişti. O, Tanrı'nın taçlandığı (theostefes) kişiydi. Kilisenin en yüksek görevlileri kutsallıklarını belirtmek için ancak "hagios" (kutsal) ünvanını kullanabiliyorken, "theios" (tanrısal) ünvanı sadece imparatora ayrılmıştı.¹⁵⁶ Yeryüzünde Tanrı tarafından korunan ancak bir tek imparatorluk ve bir tek imparator olabilir. Bu sebeple Avrupa'da taç giyen Charlemagne ve haleflerinin ya da Bizans tahtındaki ortak imparatorların "theostefes" olmaları söz konusu değildi. Bütün güç *basileos*'a aitti. O, Tanrı'nın kendisine emanet ettiği Hıristiyan devletin yaşayan sembolü idi. Tanrının ve imparatorun gücü arasında bir ayırım görülüyor, çünkü imparatorun gücü Tanrı'dan kaynaklanıyor ve Tanrı ona yol gösteriyordu.¹⁵⁷ İmparatorların görevi bir zamanlar Konstantinos ve Iustinianos'un hakimiyeti altındaki sınırları ile Hıristiyan imparatorluğunu yeniden kurmak ve inançsızların eline geçen toprakları geri almaktır.

Bizans imparatorları "Onüçüncü Havari", "Havarilerin eşiti" (isapostolos), "İsa'nın dostu" (filokhristos), "kutsal" (hagios), "tanrısal" (theios) gibi dini sıfatlara da sahiptiler.¹⁵⁸ İmparatorun yetkileri herhangi bir yazılı kurallar listesine bağlanmadığından sınırlanmamıştı; tam bir monarşik otorite sözkonusu olup her şey imparatorun iradesine tabiydi. İmparatorun otoritesi kendi ülkesinin sınırlarında bitmiyor, ilke olarak dünyanın bütün meskun sahalarını kapsıyordu. En düşüğünden en yüksek mevkilisine kadar bütün tebası imparatorun kulu (doulos) idi. İmparator ordunun başkomutanı ve savaş ya da barışa karar vermede yetkili tek kişiydi. Aynı zamanda tek kanun koyucu ve en yüksek hakimdi; bir kanun hakkındaki yorumu nihai sayılırdı. İmparatorların bir sıfatı da "yaşayan kanun"du (nomos empsükhos). Ayrıca resmi görevlileri atamak ya da görevden almak, görevlerini ve hiyerarşideki sıralarını belirlemek, yabancı elçileri kabul etmek, kilise konsillerine başkanlık etmek, hangi vergilerin yükseltileceğine karar vermek,

¹⁵⁶ The Cambridge Medieval History, (1967), Vol.4-Part II, s. 6; Seidler, G. L., "Bizans Siyasal Düşüncesi", (Çev: M. Tunçay), 1986, s. 25-6.

¹⁵⁷ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 7.

¹⁵⁸ Hearsey, J. E. N. (1963), "City of Constantine 324-337", s. 92; The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 8; Hussey, J. M. (1970), "The Byzantine World", s. 82; Obolensky, D. (1971), "The Byzantine Commonwealth", s. 308.

devlet gelirlerinin hangi amaçlar için kullanılacağını belirlemek hep imparatora ait yetkilerdi.¹⁵⁹ Batılı bir yönetim biçiminden çok doğulu bir hükümdar tipine dayanan imparatorluk makamı, ilke olarak devlet kaynaklarının kullanımı ve imparatorun buyurma yetkisi üzerinde herhangi bir kurumsal sınırlama içermiyordu. Ancak imparatorun sınırsız gibi görünen otoritesine tek *de iure* kısıt Kilise'den geliyordu. Çünkü, daha önce belirtildiği gibi, imparatorun taç giyerken kilisenin ortodoksisine göre inancını açıklaması ve Kilise'ye karşı bazı teminatlar vermesi gerekiyordu.

İmparator, Bizans Ortodoks Kilisesi'nin en yüksek dini görevlisinin, Konstantinopolis patriğinin seçiminde de söz sahibiydi. Patriklik makamı boşaldığında metropolitlerin oylaması ile belirlenen üç aday imparatora sunuluyor, imparator bunlardan birini onaylarsa yeni patriğin seçimi tamamlanmış oluyordu. İmparator hiç bir adayı kabul etmezse metropolitlere kendi adayını önerebiliyordu. Kilise her bakımdan imparatorun genel nezareti altındaydı. Ancak dünyevi kişiliği ile imparator, kilisenin sadece koruyucusu olabilir başkanı olamazdı. Erken Bizans döneminde imparatorlar hem kral hem rahip olarak nitelendiriliyorken, Iustinianos (527-565) dönemindeki kanunlarla dini ve dünyevi iktidar ayrıldı. Ancak Iustinianos imparatorların dini olay ve tartışmalara da nezaret etmeleri gerektiğini savunuyordu. Bu nedenle Bizans tarihinde pek çok imparator teolojik sorunlarla ilgilendi ya da ilgilenmek zorunda kaldı.¹⁶⁰

İmparator ve kilise "sapkınlık"lara karşı aktif bir politika izliyorlardı. Ancak imparatorun Kilise'yi korumasına karşılık olarak Kilise imparatorların isteklerine uymalıydı. Bazı dönemlerde imparatorların Kilise'nin iktisadi ayrıcalıkları ve arazilerine müdahalede buldukları görülüyordu. Hem bu nedenden ötürü hem de teolojik tartışmalara karışmaları yüzünden zaman zaman imparatorlarla patrikler arasında mücadeleler ortaya çıkıyordu. Patriğin, görevlerini layıkıyla yerine getirmediği takdirde imparatora karşı kullanabileceği tek silah aforozdu. Ayrıca inanç açıklamasını yeterli bulmadığı imparatora taç giydirmeyi reddedebilirdi. İmparator ise kendi iradesi doğrultusunda hareket eden bir "küçük konsil" (synod) toplayarak patriği her zaman görevden alabilirdi.¹⁶¹

¹⁵⁹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 10-14; Diehl, C., "Byzantium: Greatness and Decline", s. 27-34.

¹⁶⁰ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 11.

¹⁶¹ Runciman, S. (1975), s. 112-3 ; The Cambridge Medieval History,(1967) Vol.4-Part II, s. 10-14 ; Angold, M. (1975), s. 40.

Erken dönem Bizans imparatorları Roma devrinden gelen "Autokrator" ve "Caesar" (Kaesar) ünvanlarını taşıyorlardı. Herakleios'tan (610-641) itibaren imparatorlar, hükümdar-kral kelimesinin eski Hellenedeki karşılığı olan *basileos* ünvanını kullanmaya başladılar. Ancak *autokrator* ifadesinin, imparatorlara ya da ortak imparator(luk) durumunda yaşça büyük olana verilen ünvan, *kaesar* ifadesinin ise imparatorluk ailesinden olanlara verilen bir şeref ünvanı olarak kullanılması Bizans tarihinin sonuna kadar sürdü. Ne var ki, her zaman için *basileos* ünvanı *autokrator*'dan önce geliyordu. 812 yılında Charlemagne'ın Papa tarafından imparator olarak taçlandırılmasından sonra ise Bizans hükümdarları "Basileos Romaion" (Romalıların İmparatoru) ünvanını kullanmaya başladılar. Bu ünvan Bizanslıların Roma'nın mirasçısı olduğunu ve "Romalıların", "tek" gerçek imparatorunun Konstantinopolis'te oturan hükümdar olduğunu vurguluyordu. Bizans imparatorları Konstantinos (324-337) döneminden beri "despotes" ünvanını da sahiptiler. Bu ünvan Iustinianos'tan (527-565) itibaren eski parlaklığını kaybetse de kullanımı Bizans'ın son dönemlerine kadar sürdü.¹⁶²

İmparatorluk sarayında çok sayıda görevli vardı ve bunlar imparatorun şahsı ve ailesi ile yakın ilişki içinde olduklarından önemli bir konumdaydılar. Ancak gerçek memuriyetler ile şeref ünvanlarını birbirinden ayırmak gereklidir. Memuriyetler bir tayin vesikası (dia logou), ünvanlar ise rütbe işaretleri verilmesi (dia brabeion) suretiyle tevcih ediliyordu. Ünvanlar çok kere eski önemlerini yitirmiş ve sadece çıplak ünvanlara dönüşmüş eski memuriyet adlarıydı. 10. yüzyılda Bizans ünvanları on sekiz derece halinde sıralanmış olup, bunlardan en yüksek üçü (Kaesar, Nobilissimos ve Küropalates) sadece imparatorluk ailesi üyelerine veriliyordu. *Kaesar* taç giyiyordu, ancak tacının üzerinde haç yoktu ve derece olarak patrikten sonra geliyordu. Bu nedenle aileden bir prens, hükümdar naibine ya da tahtın normal varisi olmadığı halde tahta geçme ihtimali olan mirasçılara uygun bir ünvanı. *Küropalates* ünvanı ise önceleri imparatorluk muhafız komutanına ait iken 7. yüzyıldan sonra önemini kısmen kaybetmiş ve imparatorluk ailesinden olanlara verilir olmuştu. Bizans imparatoru ile bir nevi vassallık ilişkisi olan Gürcistan kralı da şeref ünvanı olarak bunu taşıyordu.¹⁶³

Sekiz şeref ünvanı ise hadımlara aitti ve bunlar içinde "protospatharios" sarayda verilen ziyafetlerin idaresi ve misafirlerin uygun sıra ile karşılanıp ziyafet masasına yerleştirilmesinden; "spatharokubikularios" yatak odalarından; "nipsistiaros" banyolardan; "protovestiaros"

¹⁶² The Cambridge Medieval History, (1967), Vol.4-Part II, s. 2.

¹⁶³ Runciman, S. (1975), s. 83 ; Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 393, Dizin II içindeki "küropalat" maddesi.

imparatorun gardrobu ve buna ait mücevherlerden sorumluydu. "Parakoimomenos" (başmabeyinci) ise imparatorun yatak odası yanında uyuyordu ve genellikle imparatorun en yakın adamı durumundaydı. Hadımlar sarayda büyük öneme sahip olup, dünyevi memuriyetlerden hiç biri bunlara kapalı değildi; patrik dahi olabiliyorlardı.¹⁶⁴ 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu zamanındaki "cursus honorum"da (şeref ünvan sıralaması), *despotes* birinci, *kaesar* üçüncü, *protovestiarios* beşinci sırada yer alıyordu.¹⁶⁵ Bizans İmparatorluğu'nda sarayda ve zengin sınıf arasında, kadınların korunması ve güvenliğinin sağlanması için özellikle Kafkas kökenli hadımlar istihdam ediliyordu. Kadınlar peçe örtmek kaydıyla tek başlarına sokağa çıkabiliyor, kiliseye, hamama ya da yakın bir akrabalarını ziyarete gidebiliyor, saraydaki günlük hayatta da erkeklerin yanında bulunabiliyorlardı.¹⁶⁶ Dolayısıyla kadınların korunması ihtiyacı Osmanlı geleneğindeki gibi çok sıkı bir şekilde olmadığından, hadımlar yönetim işlerine de karışacak zaman ve fırsat bulabiliyorlardı. Yaptıkları işler gereği imparatora ve ailesine çok yakın konumlarda olan hadımlar zaman içinde yönetici kadroların içine giriyorlar, hatta bazı durumlarda imparatorlar doğrudan hadımların etkisinde yetişiyordu.¹⁶⁷

4.3. Askeri Örgütlenme

Bizans İmparatorluğu 7-11. yüzyıllar arasında büyük ölçüde askeri nitelikli bir yönetim yapısına sahipti. Eyalet yönetim teşkilatı ile ordu kurumu iç içe geçmiş durumdaydı. Eyalet yönetiminin başında olan kişi aynı eyalete yerleştirilmiş bulunan askeri birliklerin de komutanıydı. Askeri organizasyon ile iktisadi hayat arasında da yakın bir ilişki vardı. Asker olarak görev yapması ve gerekli savaş araçları ve donanımını sağlaması için kişilere belirli bir tarımsal alan tahsis ediliyor, ayrıca bazı vergi muafiyetleri tanınabiliyordu. Bu bölümde bu konularla ilgili olarak Bizans askeri örgütlenmesinin 7. yüzyılda başlayan ve 14. yüzyıla kadar uzanan dönemdeki temel çerçevesi ele alınmaktadır.

¹⁶⁴ Hellen-Ortodoks Kilisesi'nde rahip olmayanların da patrik seçilebileceğine dair bkz. Barker, E., s. 25.

¹⁶⁵ The Cambridge Medieval History, (1967), Vol.4-Part II, s. 18-22 ; Ostrogorsky, G. (1956), s. 221 ; Angold, M. (1975), s. 64.

¹⁶⁶ Talbot Rice, T. (1967), s. 158-9.

¹⁶⁷ Hadımların Bizans saray hayatındaki etkileri için bkz. Psellos "Khronographia".

4.3.1 Thema Sistemi

Orta Bizans dönemine damgasını vuran askeri örgütlenme biçimi "thema" olarak bilinen sistem olup, temelleri 7. yüzyılda imparator Herakleios (610-641) döneminde atılmıştır. Ancak aşağıda açıklanacağı gibi, bu sistemin doğrudan 7. yüzyılda ortaya çıkan bir yenilik olmayıp daha önceki yüzyıllardan gelen bir hareketin 7. yüzyılın askeri ihtiyaçlarına uyarlanması şeklinde düşünülmesi daha doğru olacaktır.

Roma İmparatorluğu ordusu Diokletianus (285-305) ve Konstantinos (306-337) dönemlerinde yeni bir düzenlemeye tabi tutuldu. İmparatorluğun daha önceki dönemlerinde hemen hemen tamamı Roma sınırları boyunca müstahkem mevkiilerin garnizonları olarak yerleştirilen ve bir sınır ordusu görünümü arzeden devlet ordusu, 3. yüzyılda ihtiyaçları karşılamakta yetersiz kaldı. Devlet arazisi içinde harekete hazır birlikler ve kuvvetli ordu yedekleri olmaması önemli problemler yaratıyordu. Bu sorunun çözülmesi için Konstantinos zamanında "exercitus comitatensis" (maiyet birlikleri) adı verilen birlikler kuruldu ve bunlar kısa zamanda Roma ordusunun çekirdeği haline geldi. Sınır bölgelerinde (limes) görevlendirilmiş olan sınır orduları (limitanei) ise, sadece bu amaca hizmet eden bir özel ordu sınıfına dönüştü. Sınır bölgelerindeki garnizonlara yerleştirilmiş olan sınır askerleri, savunma hizmetleri karşılığında kendilerine tahsis edilmiş alanların mülkiyetine sahip olup, bu alanlardan elde ettikleri ürün ile yaşayan ve sınır savunmasını gerçekleştiren bir tür yerleşik asker-köylüler sınıfı oluşturuyorlardı.¹⁶⁸

Konstantinos döneminde geliştirilen, zamanla imparatorluğun düzenli ordusu haline gelen ve sınır ordusu (limitanei) aleyhine önem kazanan hareketli saha orduları 7. yüzyıl başlarına kadar korundu. Bu dönemde Balkan Yarımadası'nda Bulgarlar ve Slavlar, Anadolu'da Persler Bizans'ın hakimiyetini tehdit ediyordu. 7. yüzyılın ilk yarısında Anadolu önce Pers sonra da Arap akınlarına maruz kaldı. Bizans döneminde herhangi bir ciddi savunma ihtiyacı hiç olmamış olan bu bölge, birden Sasanileri "yutan" Araplarca tehdit edilen bir eyalet haline geldi. Başkentini savunulması ve Anadolu'nun korunması en önemli düşünce oldu.¹⁶⁹

¹⁶⁸ Ostrogorsky, G., (1956), s. 39-40.

¹⁶⁹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 31.

Roma İmparatorluğu'nun Diokletianus döneminde Suriye ve Mezopotamya'da oluşturduğu sınır garnizonları (limes) sistemi ve Sasanilerin de 4. yüzyılda buna benzer bir karşı savunma sistemi oluşturmaları sonucu Doğu Roma-Sasani sınırı yaklaşık üç yüz yıldeğişmeden kaldı. 6. yüzyıl sonlarında başlayan ve 7. yüzyıl ortalarına kadar süren Bizans-Sasani savaşları, bu sınır savunma sisteminin delinmesi sonucunu getirdi. Sasaniler Bizans topraklarına rahatça girebiliyorlardı.¹⁷⁰ Her iki devleti de tüketen bu savaşlar sonucu 7. yüzyıl ortalarından itibaren Müslüman Araplar önce Sasani devletini adeta "yuttu", sonra da Bizans'ı ve Anadolu'yu tehdit etmeye başladı. Sasanilerden sonra da Araplar Anadolu içlerine kadar rahatça girebiliyorlardı. Bizans'ın çöken savunma hattı yerine bu kez "thema"lar ile birlikte bir bölge savunma sistemi getirildi. Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'nın kaybindan sonra ordu birlikleri tamamen yeni hatlar üzerinde organize edilip dağıtıldı ve imparatorluk ordusunun esas gücü üç büyük askeri bölgeye ayrılan Anadolu yarımadasında yoğunlaştırıldı. Her bölge kendi komutanı altında bir ordu birliği (thema) içeriyordu ve *thema* sözcüğü, sistem imparatorluğun geri kalanını da kapsadıkça, çeşitli büyüklüklerdeki askeri eyaletleri ifade eder hale geldi.¹⁷¹ *Thema* sisteminin kurucusu olarak gösterilen Herakleios¹⁷² (610-641), tahta geçmeden önce Kartaca *eksarkh*'ı idi. Böylece Herakleios'un daha önce içinde bulunduğu sistemden etkilenmiş olduğu rahatlıkla görülebilir. Herakleios "tamamen" yeni bir sistemin kurucusu olmaktan çok eski "kalıtsal" askeri yükümlülüğü ihya etmiş ve 621-22 yılından itibaren topladığı yeni askeri birlikleri çeşitli bölgelerde iskan etmiş görünmektedir.¹⁷³ *Thema* sistemi Diokletianus-Konstantinos düzenine son verip *eksarkh*'lıkların düzenlenmesiyle başlayan gelişmenin devamı sayılabilir: devrim niteliğinde, birdenbire ortaya çıkan bir yenilik değildir. Kökleri eskide olan bir tecrübenin 7. yüzyılın yeni askeri ihtiyaçlarını da karşılayan bir şekilde geliştirilmesidir.

Thema'lar eski Ravenna ve Kartaca *eksarkh*'lıkları gibi tamamen askeri mahiyette yönetim birimleri olup, başlarında o askeri bölge içinde bütün askeri ve sivil otoriteyi elinde tutan bir "strategos" (general) bulunuyordu. Önceki dönemin eyalet yönetimi *thema*'ların kuruluşu ile doğrudan doğruya kaldırılmış değildi ve eski eyaletler uzunca bir süre *thema*'lar içinde varlıklarını

¹⁷⁰ Sasaniler 610-620 yılları arasında Suriye ve Mısır eyaletlerini almışlar, Anadolu'da da Kayseri'ye kadar ilerlemişlerdi. Ostrogorsky, G. (1956), s. 85-86.

¹⁷¹ *Thema* organizasyonunun öncüleri 6. yüzyılın sonlarında kurulmuş olan Ravenna ve Kartaca "eksarkh"lıklarıydı. *Eksarkh* ya da genel vali, eyaletindeki bütün askeri ve sivil otoriteyi elinde tutuyordu.

¹⁷² *Thema* sözcüğü ve ordu birliklerinin çeşitli bölgelere yerleştirilmesi şeklinde benzeri bir sistemin Herakleios'tan önce 6. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıktığı konusunda bkz. Haldon, J. F. (1979), "Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c.550-950", Österreichische Akademie Der Wissenschaften, s. 29-35.

¹⁷³ *ibid.*, s. 38.

korudular. *Strategos*'un yanında ilk önceleri sivil yönetimin başı olarak *thema* "prokonsül"ü yer alıyordu. Ancak daha başlangıçtan itibaren *strategos* mevki bakımından üstündü.¹⁷⁴

Herakleios döneminde Anadolu topraklarında üç *thema* kuruldu: Armeniakon (kuzeydoğu Anadolu'da) ; Anatolikon (Helence "anatoli" <doğu>, orta Anadolu'da); Opsikion (Marmara denizinin güney kıyıları ve Ege bölgesinin kuzeyinde). *Thema* kelimesi ordu birliği anlamına gelmekteydi. Sonraları yeni askeri bölgelere ad olarak kullanılmıştır ki, bu durum yeni sistemin doğuşu açısından da önemli bir ipucu verir. Yeni sistem, askeri birliklerin (*thema*'ların) Anadolu'da çeşitli bölgelere iskan edilmesiyle meydana gelmişti ve bu yüzden birliklerin yerleştirildiği bölgeler de *thema* olarak adlandırılmaktaydı.¹⁷⁵

Yeni sistemde kalıtsal ordu hizmetini yüklenmek karşılığında askerlere, sonraki kaynaklarda "stratitika ktemata" (asker arazisi) olarak adlandırılan, evlatlarına miras bırakabilecekleri arazi parçaları tahsis edildi. Bu suretle *thema*'lar düzeni, sınır bölgelerinde eskiden beri mevcut olan toprağa yerleşik askerler (limitanei) düzenine bağlanmış oluyordu. Ancak nitelik ve statü olarak *thema* sisteminin yeni *stratitotes*'leri (savaşçı), eski sınır askerlerinden üstündü ve imparatorluk savunma sisteminin en önemli unsuru olmuşlardı. *Thema* sistemi kuvvetli ve "yerli" unsurlardan oluşan bir ordunun meydana gelmesi için temel sağlayarak devleti, hiç bir zaman tam güven vermeyen ve her zaman yeterli sayıda sağlanamayan, yabancı asıllı paralı askerlerin çok pahalıya mal olan görevlendirilmesi mecburiyetinden kurtarmış oluyordu. Sınır ordusu askerleri, *thema stratitotes*'leri ve profesyonel askeri birlikler yanında Bizans köylülerinin bir kısmının da arazi tahsisi yoluyla askerlikle yükümlü kılındığı düşünülebilir. Bunlara Bizans hükümetinin sonradan Anadolu'ya getirerek *stratitotes* olarak iskan ettiği Slav kitleleri de eklenmiştir.

Yeni *thema*'lar ordusu, iâşe ve donatım ihtiyaçlarını "asker arazisi"nden elde ettiği gelire sağlayan toprağa bağlı asker-köylüler'den oluşuyordu. Bir *stratitotes*, çağrıldığı zaman gerekli silahlar ve bir at ile birlikte orduya katılmakla yükümlüydü. Bazı vergilerden muaftı ve kendisine tahsis edilmiş olan araziye başkasına devredemezdi. *Stratitotes*'lere ayrıca ücret olarak

¹⁷⁴ Ostrogorsky, G., (1956), s. 87.

¹⁷⁵ Armeniakon ya da Anatolikon adları coğrafi bir belirtme olmayıp bu bölgelerden toplanan aynı addaki askeri birliklerin iskan bölgeleriydi. Anatolikon *thema*'sı doğu değil, orta ve batı Anadolu'dan topraklar içeriyordu. Daha sonraları kurulan Thrakesion *thema*'sı da Trakya'da değil Ege bölgesindeydi ve Trakya'dan Anadolu'ya nakledilen birliklerin yerleştirildiği bölge olduğu için bu şekilde adlandırılmıştı. Vasiliev, A. A. (1952), "History of The Byzantine Empire", s. 227-8; Ostrogorsky, G., (1956), s. 91, dipnot 1.

çok küçük bir meblağ da ödeniyordu. Araziye sahip olan kişi, eğer askerlik çağındaysa yükümlü kendisiydi, ama değilse oğlu ya da bir yakın akrabası onun yerine bu hizmeti yapabiliyordu. *Stratiotes* öldüğü zaman en büyük oğlu arazi tahsisini ve onunla birlikte askeri yükümlülükleri miras olarak alıyordu. Diğer erkek evlatlar kendilerine boş arazi bulabilirlerse özgür köylü statüsüne geçiyor ve *stratiotes* olmuyorlardı.¹⁷⁶ Savaşlarda ele geçirilen tutsakların *stratiotes* olarak iskanı da sözkonusuydu. Hem onların toprak isteklerinin karşılanmasını hem de imparatorluğun düşmanı yerine savunucusu yapılmalarını sağlıyordu. Bu konu, tarım temelli imparatorlukçu devletlerde tarımsal alanları işleyecek nüfus temini önemli bir mesele olduğundan, Bizans açısından da önem arz ediyordu.

Thema sistemi yalnızca eyalet yönetimi açısından bir yenilik değildi. Yönetim reformlarından önce kırsal kesimde başlamış olan sosyal yapıdaki bir değişikliği de yansıtıyordu. Asker-köylüler ve sadece devlete vergi veren özgür köylüler 7. yüzyıl istilaları sırasında son izleri de kaybolan büyük toprak sahipleri ve serflerinin yerini aldılar.¹⁷⁷ Bundan sonra Bizans İmparatorluğu'nun asıl yükünü taşıyacak olan özgür küçük arazi sahipliği kurumu, *stratiotes* mülklerinin yaratılması ile güçlenmiş oluyordu. Çünkü toprağa yerleşen *stratiotes*'ler de küçük arazi sahibi olup, sadece askeri değil sosyal ve ekonomik önem taşıyorlardı. Toprakların yeniden işlenmesini sağlayarak, istilalar sonucu tahrip edilmiş olan bölgelerin iktisadi açıdan canlanmasına yardımcı oluyorlardı. Özgür köylülerin her an *stratiotes* yapılabilme ihtimalleri ve *stratiotes*'ler gibi küçük arazi sahibi olmaları bu iki grubun yeni bir sınıf olarak ortaya çıkmalarına yol açtı.¹⁷⁸ Ancak *stratiotes*'lerin ve özgür köylülerin küçük arazi mülkiyetini devletin temel dayanağı haline getiren Heraklit hanedanının bu politikası, Bizans İmparatorluğu'ndaki aristokratik toplumsal unsurları tedirgin etti ve daha sonraki yüzyıllarda merkezîyetçi güç odağını zorlatacak gelişmelere yol açtı. Ki, bu konu aşağıda "Kudretliler-Fakirler" alt bölümünde incelenmektedir.

Başlangıçta sadece Anadolu arazisi ile sınırlı kalmış görünen *thema* sistemi, zamanla ve yeni toprak kazançlarıyla birlikte yeni *thema*'ların oluşturulması sonucu, imparatorluğun Avrupa'daki alanlarına da yayılarak genişletildi. 10. yüzyıl başında imparatorluğun Anadolu

¹⁷⁶ Ostrogorsky, G., (1956), s. 88; Browning, R. (1980), "The Byzantine Empire", s. 49.

¹⁷⁷ Browning, R. (1980), s. 49; Ostrogorsky, G., (1956), s. 89.

¹⁷⁸ 7. yüzyılın sonlarından itibaren tarımdaki işgücü kıtlığının azalmasının bir göstergesi olarak alınabilecek olan baş ve arazi vergilerinin birbirinden ayrılması sonucu, köylüler toprağa bağlı olmaktan kurtulmuşlardı; istedikleri yere göç edebilirlerdi. Sadece devlete vergi vermekle yükümlü olup hukuki durumları 8. yüzyıl başındaki "Köylüler Kanunu" (nomos georgikos) ile düzenlenmişti. Freshfield, E. H. (1931), "A Provincial Manual of Later Roman Law" içinde "The Farmer's Law" , s. 86-98.

arazisi, *strategos*'larının rütbe hiyerarşisine göre sırasıyla Anatolikon, Armeniakon, Thrakesion, Opsikion, Bukellarion, Kappadokia, Kharsianon, Kolonea, Paflagonia ve Khaldia kara *thema*'ları ve Kibürraeoton deniz *thema*'sından oluşuyordu. 10. yüzyıl ortalarında bunlara Mesopotamia, Sebasteia, Lükandos, Leontokomis ve Seleukeia *thema*'ları eklendi.¹⁷⁹ *Thema*'ların sayısı sadece imparatorluğa yeni topraklar eklenmesiyle değil aynı zamanda büyük *thema*'ların birkaç küçük *thema*'ya ayrılması nedeniyle de arttı. *Thema*'lar Bizans imparatorluğuna bir nevi imparator ve hanedan fideliği görevi görüyordu. Heraklit hanedanından sonra başa geçen hükümdarlar çoğunlukla *thema strategos*'ları arasından çıkmış ve bunlardan ikisi, Isauria'lı Leon (717-741) ve Amorion'lu Mikhael (820-829) birer hanedan kurmuşlardı. Ancak büyükçe eyaletlerin askeri ve sivil otoritesini elinde tutan komutanların merkezi iktidar için büyük bir tehdit oluşturması, aynı yoldan tahta ulaşmış olan imparatorlar tarafından her an hissedildiği için, *thema*'ların küçültülmesi imparatorluk merkezi açısından politik bir ihtiyaca dönüştü. 8. yüzyılda imparator III. Leon (717-741) daha önce *strategos*'u olduğu Anatolikon *thema*'sını, kendisine getirebileceği tehlikeyi düşünerek, iki parçaya ayırdı ve Thrakesion *thema*'sını kurdu. Benzer şekilde, *thema*'ların desteklediği bir isyanı bastıran V. Konstantinos (741-775) Opsikion *thema*'sını küçülterek aynı arazi üzerinde ikinci *thema* olan Bukellarion'u kurdu.¹⁸⁰ *Thema* sayısının artmasının bir diğer nedeni de, savaş cepheleri gereği önemi artan bazı bölgeleri daha toplu bir organizasyon içinde tutmaktı. Önceleri asıl *thema* birlikleri yanında kurulmuş olan çeşitli küçük askeri bölgeler de zamanla *thema* statüsüne yükseltildi. Bu birliklerle beraber Anadolu *thema* ordularının 10. yüzyılda toplam mevcudunun 70.000 kişiden fazla olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸¹

Thema komutanları *strategos* olarak adlandırılmakla birlikte bunun bazı istisnaları da görülmüyordu: Opsikion *thema*'sının yöneticisi "komes", Optimaton *thema*'sınıki "domestikos" olarak adlandırılıyordu.¹⁸² *Thema*'lar gelişimlerine göre iki gruba ayrılmış görünmektedir:

¹⁷⁹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 27-8; Ostrogorsky, G., (1956), s. 219-20. Anadolu *thema*'ları bugünkü Türkiye'nin yaklaşık olarak şu il ve ilçelerini kapsıyordu: i) *Anatolikon*: Konya, Afyonkarahisar, Emirdağ, Burdur, Isparta. ii) *Armeniakon*: Sinop, Samsun, Çorum, Amasya, Sivas, Divriği. iii) *Thrakesion*: Bergama, İzmir, Efes, Aydın, Denizli. iv) *Opsikion*: Çanakkale, Balıkesir, Erdek, Bursa, İznik, Eskişehir, Kütahya. v) *Bukellarion*: Ankara, Bolu, Çankırı, Karadeniz Eyaleti. vi) *Kappadokia*: Aksaray, Kırşehir, Nevşehir. vii) *Kharsianon*: Yozgat, Kayseri, Niğde, Kemerhisar. viii) *Koloneia*: Şebinkarahisar, Erzincan. ix) *Paflagonia*: Amasra, Karabük Kastamonu. x) *Khaldia*: Ordu, Giresun, Trabzon, Rize, Artvin, Bayburt, Gümüşhane. xi) *Kibürraeoton*: Alanya, Antalya, Fethiye, Muğla, Marmaris, Bodrum. xii) *Seleukeia*: Silifke, Karaman. xiii) *Sebasteia*: Sivas, Turhal. xiv) *Lükandos*: Afşin. xv) *Mesopotamia*: Tunceli, Bingöl.

¹⁸⁰ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 64, 73.

¹⁸¹ Ostrogorsky, G., (1956), s.219; Vryonis, S. (1971), s. 3.

¹⁸² Ostrogorsky, G., (1956), s. 222; Vasiliev, A. A. (1952), s. 229.

Trakya ve Makedonya'yı da içeren ama deniz *thema*'larını dışarda bırakan Anadolu'daki *thema*'lar (doğu grubu) ve Balkanlar'ın geri kalanı, İtalya ve Kırım'ı içeren batı grubu. Doğu *thema*'larının *strategos*'lukları batı grubununkilerden daha yüksek bir rütbe olup bunlar maaşlarını merkezi hazineden alıyorlardı. Batı grubu *strategos*'ları ise kendi eyaletlerinde üretilen gelire bağlıydılar. *Thema*'ların askeri ekiplerinin yanısıra *strategos*'lar kendilerine askeri, sivil, hukuki ve mali konularda yardımcı olan çok sayıda sivil görevliye de sahipti. Bu görevliler arasında *thema*'daki loncalar ve ticari hayatın düzenlenmesinden; *thema*'daki işgücü düzenlenmesi ve hapisanelerin yönetimi ve bölgeden geçen yolcuların güvenliğini sağlamayı da içeren hukuki düzenlemelerden; *thema*'nın maliyesi, endüstrisi, gümrükleri ve vergileri, su yolları ve dış ilişkilerinden sorumlu olanlar vardı. Bunların arasında "khartularios" askerlere yapılan ödemelere nezaret ederken, "praetor" ve "protonotarios" *thema*'nın sivil konulardaki hukuk meseleleri ile ilgileniyorlardı.¹⁸³ Eyaletlerdeki *thema* birliklerinin (thematikoi) yanısıra Konstantinopolis ve civarında yerleştirilmiş "tagma"lar (tagmatikoi) vardı. *Thema* birlikleri toprağa bağlı köylü-askerler iken, *tagma* birlikleri profesyonel askerlerden oluşuyordu. Bunların komutanlarına "domestikos" ünvanı veriliyordu.¹⁸⁴

Ana hatlarıyla çerçevesi çizilen *thema* sistemi orta Bizans döneminin askeri başarılarına damgasını vurdu. İmparatorluğa askeri bir karakter kazandırdı. Temelleri 7. yüzyılda atılan ve yavaş yavaş yerleşen sistemin aslında iki önemli gelişmeyle ilişkili olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bunlardan birincisi bir yönetim tarzı değişikliği olup, Roma döneminin babadan oğula geçen kalıtsal askeri hizmet yükümlülüğünün Sasani akınlarına karşı yeniden ihya edilmesi ile ilişkilidir. İkinci gelişme ise eyalet ordularının Arap akınlarının bir sonucu ve aynı zamanda ona karşı bir önlem olarak belirli bölgelerde toplanması idi.¹⁸⁵

Thema sistemi 11. yüzyıl ortalarına kadar sağlıklı bir şekilde devam etti. Zaman içinde ortaya çıkan bir değişiklik ise, başlangıçta şahsa bağlı olan askeri hizmet yükümlülüğünün (strateia) zamanla araziye bağlı hale gelmesi oldu. 7. yüzyılda ortaya çıkışından 10. yüzyılın ilk yarısına kadar askeri hizmet yükümlülüğü bir "şahsa" (ya da aileye) bağlıydı. Asker mülkünü¹⁸⁶ alan ailenin reisi, bir asker ve donanımını sağlamak zorundaydı. Bu hizmet kalıtsaldı. 10. yüzyıl

¹⁸³ Talbot Rice, T. (1967), s. 93; The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 28-9.

¹⁸⁴ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 38-9.

¹⁸⁵ Haldon, J. F. (1979), s. 18-9.

¹⁸⁶ Asker mülklerinin ortaya çıkışı genellikle *thema* sisteminin oluşumu ile birlikte düşünülmekte ve iki kurum arasındaki yakın ilişki bu görüşü güçlendirmekteyse de, asker mülklerinin *thema*'ların kuruluşu ile doğrudan bir ilgisi olmadığı hakkında bkz. ibid., s. 66-79.

ortalarında bile hala askeri yükümlülüklerin askeri arazi sahibi ya da sahibin en büyük oğlu tarafından sürdürüleceği kabul ediliyordu. Ancak hizmet şahsa bağlı olmakla birlikte *stratiotes* olarak kayıtlı olan kimse tarafından yerine getirilmesi gerekmiyordu. Bu, asker arazisi sahibinin orduda hizmet gören aktif bir asker olmasının gerekmediği anlamına geliyordu. Eğer *stratiotes* askeri hizmet için çok yaşlı ya da çok gençse, oğlu ya da bir yakın akrabası bu hizmeti yerine getirmesi için devlet tarafından belirlenebiliyordu. 10. ve 11. yüzyıl kaynaklarında *stratiotes* (askeri araziye elinde tutan) ve *strateuomenos* (aktif olarak hizmet eden asker) arasında bir ayırım yapılmaktadır.¹⁸⁷ Asker arazisi mirasçılar arasında bölünebiliyor ve bu takdirde bir *strateuomenos*'un atı ve donanımı, arazinin yeni sahiplerinin her birinin sahip oldukları parça ile orantılı olan katkılarıyla sağlanıyordu. Arazinin geliri de bir askerin geçimini ve donanımını sağlayacak şekilde düzenlenmişti. 10. yüzyılda asker mülkleri en azından dört "libre"¹⁸⁸ altın değerinde olmalıydı. Çünkü *stratiotes* orduya tam teçhizatlı olarak ve bir atla katılmak zorundaydı. Deniz *thema*'larının askerleri için asgari arazi değeri adam başına dört libre altın, imparatorluk donanması denizcilerine ait arazi için ise en az iki libre altın olmalıydı.¹⁸⁹

Stratiotes'lerin ekonomik durumu genelde asker olmayan komşularından daha iyi idi. Varlıkları, askeri yükümlülüklerinin giderlerini karşılamaya ancak yetiyor, bazan aile üyelerinin yardımlarına rağmen bunu bile sağlayamayacak duruma düşebiliyorlardı. I. Nikeforos (802-811) döneminden itibaren *stratiotes* ve ailesi hizmet yükümlülüğünü karşılayamayacak duruma düşerse ona, "sündotai" yani "katkıda bulunan" yardımcıları veriliyordu. Fakat bu yardımcıları sadece mali konularda katkı sağlıyorlar, askeri hizmet yükümlülüğü yine *stratiotes*'e ait kalıyordu. Buna göre asgari ve zorunlu değere sahip bir arazi parçasının mutlaka tek bir şahsa tahsis edilmiş olması gerekmiyor, aralarından biri orduda hizmet gören, diğerleri ise onun donanımı için gerekli mali yükü aralarında paylaşarak karşılayan birkaç kişi arasında bölünmesi söz konusu olabiliyordu. Bir *stratiotes* "kendi" atına, silahlarına ve diğer donanımına sahipti. Orta Bizans döneminin bu özelliği erken dönemden ayrılmaktaydı. Çünkü erken dönemde bütün silahlar ve askeri donanım devlete aitti ve askerin çocuklarına miras olarak geçmiyordu. *Thema* askerlerinin (*stratiotes*) "şahsi" ve "kalıtsal" ordu hizmetini yerine getirmelerinde ve donanımlarını sağlamalarında aileleri de yardımcı oluyordu. Düzenli maaş alamadıkları ve bazan

¹⁸⁷ ibid., s. 43,55; Bartusis, M. C. (1990), "On The Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.44, s. 23.

¹⁸⁸ Bizans libresi yaklaşık 316,8 gram ağırlığında bir ölçü birimi idi. Hendy, M. F. (1969), "Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261", s. 5.

¹⁸⁹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 28.

maaşlarını dört-beş yıllık gecikmelerle alabildikleri durumlarla sık sık karşılaştıkları için askerler, gelirlerini özel araziler ya da diğer özel varlıklarından sağlıyorlar, askeri hizmet görevlerinde şahsi varlıklarını da kullanmak zorunda kalıyorlardı. Devlet ve askeri otoritelerin ilke olarak *stratiotes*'e sadece ödeme yapmaları ve askeri seferler sırasında askerlerin ihtiyaçlarını sağlamaları gerekiyordu. Bu durum çoğu askerin özel arazi mülkiyetine ya da kendisini destekleyecek ikinci bir gelir kaynağına sahip olmasını zorladı. Askerlik hizmetinin kalıtsal olması da aileleri sağlam bir ekonomik temele sahip olmaya yöneltti. Askerin ailesi de ordu mensubu bir kişinin yakını oldukları için bazı devlet görevleri ve küçük vergiler konusunda bazı ayrıcalıklar kazanıyordu. Böylece bir nevi "kendi kendini sürdüren" eyalet birlikleri sistemi 7. yüzyılın ikinci yarısından 11. yüzyıl ortalarına kadar devam etti. *Thema stratiotes*'leri daha önceki dönem paralı askerlerinin yerini almak suretiyle devlet giderlerini önemli ölçüde azalttı.¹⁹⁰

Stratiotes'ler terkedilmiş, verimli olmayan ve yeniden işlenebilir hale getirilmesi için önemli miktarda zaman ve emek gerektiren araziler yerine, garnizonlarının bulunduğu bölgedeki büyük toprak sahiplerinin temin ettiği ikametgahlarda kalıyorlardı. Bu, devletin büyük toprak sahiplerini ve onların iktisadi gücünü kontrol etmek için getirdiği bir devlet görevi idi. Büyük toprak sahibi "misafirlerini" korumak ve kötü dönemlerde beslemekle yükümlüydü. Ancak zamanla büyük toprak sahiplerinin çoğu, askerlerin özel bir gelir elde ettiği ve kendilerini desteklediği arazi mülklerini satın aldı ya da kiraladı. 10. yüzyılda hızlanan bu süreç karşısında devlet, asker mülklerini koruyan ve yükümlülüğü asker ve ailesinden alıp araziye bağlayan düzenlemeler yaptı. "Stratitikoï katalogoi" (asker kütükleri) her zaman mevcut olmasına rağmen, bireylerin askeri yükümlülüklerini yerine getirmelerinin temel aracı olan "asker mülkleri"nin (*stratitika ktemata*) kaydına ancak 10. yüzyıl ortalarından itibaren başlandı. Daha önce koruma ihtiyacı duyulmadığından asker arazilerinin satılmaması ilkesi sadece bir gelenek olup yasa ile düzenlenmemişti. Yükümlülüklerin araziye bağlı hale getirilmesinde iki gelişme etkili oldu. Birincisi, askeri hizmet yükümlülüğü olan birey ya da ailelerin arazilerini, kendileri için elverişli olmayan durumlarda terkederek, yükümlülüklerinin kayıtlı olmadığı başka bölgelere gitmeleri ya da güçlü bir toprak sahibine sığınmalarıydı. Bu gibi durumları engellemek oldukça zordu ve her iki hareket de askerlerin durumunu kötüleştiriyordu. İkincisi, taşınmaz olan arazinin nezaret altında tutulmasının devlet için daha kolay olmasıydı. Çünkü işleyicisinin takibi zor,

¹⁹⁰ Bu durumun orta Bizans döneminin ekonomik rahatlığına katkıda bulunmuş olabileceği akıldan tutulması gereken bir noktadır.

arazinin durumunun izlenilmesi kolaydı. Ayrıca askeri hizmet araziye bağlandığı için arazinin işleniyor olmasını sağlamak yeterli, kimin işlediği ise önemli değildi.¹⁹¹

Orta Bizans döneminin *stratiotes*'lerinden sonra 13. ve 14. yüzyıllarda Bizans İmparatorluğu'nda üç temel asker grubu belirlenebilir: i) doğrudan nakit ödemesi ile istihdam edilen "paralı askerler", ii) kendisine tahsis edilen arazi ve üstündeki yarı özgür köylülerin (paroikoi) efendisi olan ve arazi gelirini elde eden "pronoia sahibi asker", iii) askeri hizmet yükümlülüğü karşısında küçük bir araziye doğrudan bağış yoluyla elinde tutan "küçük arazililer". Paralı askerler ve *pronoia* konusu daha sonraki alt bölümlerde ele alındığı için aşağıda üçüncü grup askerlerden kısaca söz edilmektedir.

13. ve 14. yüzyıllarda görülen "küçük arazililer", 11. yüzyılda kaybolmaya yüz tutan sivil ve asker kökenli küçük arazili köylülüğün devamı gibi görülebilir. Bu grup, *paroikoi*'ler sayesinde gelirini elde ettiği toprağa dolaylı olarak bağlı olan ve toplumda nisbi olarak daha üst bir katman oluşturan *pronoia* sahiplerinden ve toprakla doğrudan bağlantısı olmayan paralı askerlerden farklıydı. 13. yüzyılda Laskarid hanedanı devletin yaklaşık olarak Amasra-Ankara-Sivrihisar-Milet çizgisine kadar gerilemiş olan doğu sınırına, askeri hizmet karşılığında toprak, vergi muafiyeti, nakit para ödemesi ya da istisnai olarak *pronoia* bağışı ile, küçük arazili köylüler yerleştirdi. İoannes Vatatzes ise (1222-1254), Avrupa'daki Moğol akınlarından kaçan ve Tuna'yı geçerek Trakya'yı istila eden Kuman'ları, İznik Devleti arazisindeki Menderes Vadisi ve Frigya'da iskan etti. Frigya'daki Kuman'lar, kendilerine tahsis edilen küçük arazileri işleyerek İznik Devleti'nin çiftçileri ve Türk göçebeler arasında kalan alanlarda bir nevi tampon nüfus vazifesi görüyorlardı. VIII. Mikhael Palaiologos döneminde (1259-1282) ayrıca "thelematarioi" (gönüllü piyadeler) ve deniz kuvvetlerinde kullanılan "tzakonoi" (hafif silahlı deniz askerleri) ve "prosalentai" (kürekçiler) birlikleri oluşturuldu. Bu gruplardaki askerler küçük arazilere sahip olup kıyı şeritleri gibi bazı özel ve toplanıp bir araya gelmesi kolay olan bölgelerde yaşıyorlardı. Askeri yükümlülükleri kalıtsaldı. Kendi topraklarını işlemeleri nedeniyle toprağa olan doğrudan bağlantıları, onları *pronoia* sahiplerinden ayırıyordu. Çünkü *pronoia* sahibinin asıl ilgisi toprak ve köylüler değil köylülerin üretiminden alınacak paydı. Bu nedenle *pronoia* sahipleri, "asker-köylü"den çok "asker-rantiyer"ler olarak, gelirlerine kaynaklık yapan üretim süreçlerinin toplumsal dokusuna yakın değil aksine uzaktılar.

¹⁹¹ Haldon, J. F. (1979), s. 41-79.

Küçük arazili askerler devlet için paralı askerlerden daha güvenilirirdi. Çünkü devlet maliyesi üzerinde paralı askerlere göre daha az baskı yaratıyorlar ve kendi topraklarına sıkı şekilde bağlı oldukları için daha dayanıklı savunma grupları oluşturuyorlardı. Küçük arazili asker grubunun ortaya çıkmasında Ioannes Vatatzes'in, Kumanları devletin düşmanı yerine savunucusu yapmak, VIII. Mikhael Palailogos'un ise 1261'de Konstantinopolis'in geri alınışına yardımcı olanları ödüllendirmek ihtiyaçları gibi pragmatik yaklaşımlar rol oynadı. Ayrıca başkente nüfus sağlamak ve donanmayı güçlendirmek gibi nedenlerle de küçük arazili askerliğe başvuruldu.¹⁹²

4.3.2. Kudretliler-Fakirler

11. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'ndaki toplumsal ve ekonomik hayata damgasını vuran ve daha sonraki Bizans tarihini de önemli ölçüde etkileyecek olan olay, bütün orta Bizans dönemi boyunca devletin belkemiği olarak hizmet etmiş olan asker-köylü sınıfının çöküşü ve büyük toprak sahiplerinin güçlenmesidir. Bu sonuç daha önceki yüzyıllarda yaşanmış olan devlet-büyük toprak sahipleri çatışmalarını inceledikten sonra daha rahat anlaşılabilir. Dolayısıyla bu bölümde orta Bizans döneminde konu ile ilgili gelişmeler ele alınmaktadır.

Büyük mülkler, Bizans tarihinin başından itibaren toplumsal dokunun önemli unsurlarından birini oluşturuyordu. 3. yüzyılın siyasi ve ekonomik bunalımını izleyen yeniden düzenleme hareketleri olan Diokletianus ve Konstantinos reformları, büyük mülklerin güçlenmesini teşvik edici yönde oldu. 5. ve 6. yüzyıllarda Bizans'ta büyük arazi mülkiyeti yaygındı. Her ne kadar bağımsız köylü mülk sahipleri tamamen ortadan kalkmadıysa da kırsal kesim nüfusunun önemli bir kısmını "serf" durumuna düşmüş olan "kolon"lar (tarımsal işgücü) oluşturmaya başladı. 7. yüzyılda asker-köylülerin ve asker mülklerinin gelişmeye başlaması büyük mülklerin yayılışını sınırlamakla birlikte büyük mülk sahipliğini tamamen ortadan kaldırmadı. Orta Bizans döneminde yeni bir güce-aç grup olarak belirmeye başlayan *strategos*'lar ve *thema*'ların daha düşük rütbeli subayları, toplumsal ve iktisadi güç peşinde koşan yeni bir toplumsal grup olarak belirmeye başladı. Bunlar, sayıları azalsa da varlıkları süren sivil toprak sahipleriyle birlikte, eyaletlerinde tarımsal araziler üstünde yaygın denetim sahibi olan ve bu anlamda adeta embriyo halinde bir feodal zenginler sınıfı oluşturmaya başladılar. 8. yüzyıl sonu

¹⁹² Bartusis, M. C. (1990), s. 1-26. 13. yüzyıl sonlarına doğru hafif teçhizatlı ve yerli unsurlardan oluşan küçük askerlere yönelmenin nedenleri arasında, devletin paralı askerler yerine yerli ordu istemesi ve ekonomik yönden ağır teçhizatlı bir ordu sağlamaya gücünün yetmemesi de vardır.

ve 9. yüzyıl başlarından itibaren, aile isimleri kuşaktan kuşağa aktarılan hem sivil hem de asker kökenli büyük toprak sahibi aileler dikkat çekmeye başladı. 9. yüzyılın sonlarına doğru ise büyük mülkler iyice yaygınlaştı. Giderek özgür köylülerin ve asker-köylülerin mülklerini şu ya da bu şekilde ele geçiren bu "aristokrasi benzeri" aileler¹⁹³, devlete olan yükümlülüklerini yerine getiremediği için bir zenginin korumasına sığınan köylüler, zamanla askeri yükümlülüğün (strateia) nakit paraya çevrilmesi ve bunu ödeyenin yükümlülükten kurtulması gibi nedenler bir araya geldiğinde orta Bizans döneminin asker-köylülere dayanan savunma sistemi ortadan kalkmış oluyordu. 11. yüzyılda ise askeri hizmetleri *pronoia*'ya bağlanan "kudretli" askerler ortaya çıktı.

Ortaçağlar boyunca bütün dünyada olduğu gibi Bizans'ta da en önemli iktisadi varlık unsuru, servet biriktirme alanı ve aracı tarımsal araziler idi. Orta Bizans döneminde şahısların yanı sıra kilise de arazi biriktirme yarışının içindeydi. Ayrıca yüksek devlet görevlileri ve başarılı komutanlar arazi tahsisleri ile ödüllendiriliyordu. Devlet yeni alanlar fethettikçe ya da devlet arazisinde düşman akınları ve tahribatı yüzünden ahalsiz kalmış olan bölgeleri yeniden iskan etmek istediği sürece, yararlı bulduğu kişilere arazi tahsis ederek toprağa karşı duyulan açlığı tatmin edebildi. Ancak büyük arazi sahibi şahıslar ve kilise, bunalım dönemlerinde nakit paraya ihtiyacı olan küçük köylüler ve askerlerin mülklerini satın almak suretiyle ya da köylülerin devlete olan yükümlülüklerini yerine getiremeyeceklerinin düşünerek kendilerine sığınmaları sonucu ele geçirdiler. Devlete ödenmesi gereken vergi yükünün aşırı derecede ağırlaştığı dönemlerde bazı köylüler, özgür olmalarına rağmen iktisadi yönden acı çektikleri için, kendilerini baskı altında tutan vazife ve yükleri hafifletmeyi vaadeden bir zengin ve güçlü kişinin ya da kilise ve manastırların himayesine sığınmayı yeğliyorlardı. Bir önceki alt başlıkta incelendiği gibi devlet 10. yüzyıldan önce küçük arazi sahiplerinin arazileri üzerindeki denetimlerini yitirmelerini önlemek için herhangi bir tedbir alma ihtiyacı duymadı. Devlet daha çok küçük arazililerin sağladığı vergiler üzerinde kendi hukuku ile ilgileniyordu. Ancak küçük arazililerin kendi arazileri üzerindeki haklarını kaybetmeleri merkez açısından ciddi bir sorun haline dönüştü. Güçlenen aristokrasi benzeri büyük arazililerin, giderek daha çok sayıda köylüyü adeta "serf"leri haline getirmesi devleti köylüsüz ve askersiz bırakmaya başladı. Merkezi iktidar ile aristokrasi

¹⁹³ "Aristokrasi" terimini batı ve kuzey Avrupa ortaçağlarındaki Avrupa aristokrasisinde olduğu gibi, sadece *de facto* değil aynı zamanda *de iure* hiyerarşik bağlantılı haklar, yetkiler, sorumluluklar sahipliği ile sınırlı olarak kullanmayı yeğlediğim için, *de iure* statü kazanmamış ve toplumsal ve iktisadi gücü *de facto* kalmış toplumsal unsurlar için "aristokrasi benzeri" terimini kullanacağım.

benzeri yerel güçlüler arasındaki mücadele sadece köylü ve asker arazileri ile değil, aynı zamanda her iki tarafın da ele geçirmeyi çok arzuladığı küçük arazi "sahipleri"yle ilgiliydi.

Daha önce değinildiği gibi askerleri terkedilmiş ya da verimli olmayan arazilere yerleştirmek devlet için pek makul bir davranış değildi. Çünkü bu arazileri yeniden kullanılabilir ve işlenebilir hale getirmek için önemli miktarda zaman ve emek harcanması gerekebiliyordu. Bu işler *stratiotes*'lerin savunma hizmetlerini etkili bir şekilde yerine getirmelerini aksatabiliyordu. Böylece *stratiotes*'ler kısa ya da uzun süreli kalmak üzere garnizonlarının bulunduğu bölgelerdeki büyük toprak sahiplerinin sağladığı ikametgahlara yerleşiyorlardı. Toprak sahipleri askerleri beslemek ve korumakla yükümlüydü. Devlet böylece büyük arazi sahipleri üzerinde bir iktisadi baskı kuruyordu. Ne var ki, devletin bulduğu bu çözüm zaman içinde devletin aleyhine döndü. Bir çok büyük toprak sahibi asker mülklerini satın aldı ya da kiralamadı. Bunların ele geçirdikleri tarıma elverişli arazileri bazan hayvanları için otlak haline getirmeleri, bazan gelirini kendilerine bağlı askeri birlikler oluşturmakta kullanmaları ya da kilise ile birlikte zaman içinde elde edilmiş bazı vergi muafiyetlerine sahip olmaları devlet için iktisadi kayıplara yol açıyordu. Böylece 10. yüzyılda büyük toprak sahipleri toplumda önemli güç odakları haline geldi. Aynı zamanda devlet ve eyalet yönetiminde önemli askeri ve sivil görevlerde de bulunan büyük toprak sahipleri, Bizans kaynaklarında "dünatoi" (kudretliler), topraklarını ele geçirdikleri köylüler ise "penetes" (fakirler) olarak adlandırılıyordu.¹⁹⁴ Büyük toprak sahibi ailelerin çoğu Anadolu'da bulunuyordu. 11. yüzyılda isimleri bilinen ve Bizans siyasi ve askeri hayatında ön plana çıkan, hatta bazıları imparatorlarla akrabalık bağı sağlayarak tahta bile geçen ünlü aileler arasında Lekapenos, Diogenes, Fokas, Kekaumenos, Dukas, Maleinos, Argüros, Botaniates, Maniakes, Musele, Skleros, Bourtzes, Kurkuas, Melissenos, Komnenos, Gabras, Dalassenos, Palailogos, Boilas ve Apokapes'ler sayılabilir. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu'nun büyük arazili aileleri arasında ise Laskarid, Kantakouzenos, Angelos, Palailogos, Strategopoulos, Kaballarios'lar vardı.¹⁹⁵

Büyük toprak sahiplerinin küçük köylülük ve dolayısıyla bu kuruma büyük önem veren Bizans devleti aleyhine olarak mülklerini genişletmesine karşı mücadele edilmesi ihtiyacını güçlü bir şekilde farkederek ilk imparator I. Romanos Lekapenos'dur (920-944). Romanos'un 922 yılında yaptığı bir hukuki düzenleme ile "komşuların öncelikli satın alma hakkı" (protimesis),

¹⁹⁴ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 98.

¹⁹⁵ Vryonis, S. (1971), s. 25 ; Angold, M. (1975), s. 69.

yani "rüşhan hakkı" kurumu yeniden düzenlendi. Köylü arazisinin satış ya da kiralama suretiyle elden çıkarılması halinde, beş gruba ayrılan alıcılar belli bir sıra ile rüşhan hakkından faydalanacaklardı. Bunlar sırasıyla: i) mülkte iştiraki olan akrabalar, ii) diğer mülk iştirakçileri, iii) satılacak arazi içinde kalmış toprak parçalarına sahip kimseler, iv) araziye ait vergileri ortaklaşa ödeyen komşu mülk sahipleri, v) diğer komşular idi. Arazi başka bir kişiye ancak bu beş gruptaki kişiler satın almayı reddettikleri takdirde satılabilecekti. Üzerinde ciddi olarak düşünülmüş olan bu yeni düzenleme, küçük arazi mülkiyetini "kudretliler" in satın almalarından olduğu kadar gerektiğinden fazla parçalanmaktan da korumak amacını taşıyordu. *Kudretliler* artık *protimesis* kurumunun sınırları dışında arazi sahibi olmak yani yukarıdaki beş kategoriye dahil olmak hali dışında hiç bir köylü arazisini satın alamayacak, kiralayamayacak, akrabaları olmayan *fakirler*'den bağış ve miras yoluyla bile arazi kabul edemeyeceklerdi. Ancak bu düzenleme etkili bir şekilde uygulanamadı. Çünkü 927-28 yılında alışılmamış derecede uzun ve sert geçen bir kış sonucu ürünün çok az olması devleti ve küçük köylülüğü zor duruma düşürdü. Ağır bir kıtlık ve salgın hastalık dalgasının ülkeyi zorlaması, aç kalmış köylülerden arazilerini gülünç derecede düşük fiyatlarla ya da ödünç gıda maddesi karşılığında satın alan *kudretliler* tarafından istismar olundu. Bu durum karşısında 934'te yapılan yeni bir düzenleme ile, kıtlık dönemi sırasında yapılmış olan bütün bağışlar, miras iktisapları ve benzeri hukuki işlemler geçersiz ilan edildi. Adil olarak kabul edilebilecek bir fiyatın yarısından daha az bir meblağ ödenerek alınmış olan araziler derhal eski sahiplerine iade edilecekti. Ancak bu düzenleme de etkili bir şekilde uygulanamadı. Kıtlık döneminde alınan arazilerin çoğu *kudretliler*'in elinde kaldı. Öte yandan genellikle *kudretli* büyük arazi sahibi ile o eyaletin yüksek rütbeli devlet memurlarının aynı şahıs olması merkezi iktidarın karşısına çok büyük güçlükler çıkarıyordu. Çünkü iktisadi açıdan en güçlü ve sosyal açıdan en nüfuzlu unsurlar devletin karşısında birleşmiş durumdaydı. İmparatorluk emirlerinin pratik uygulaması fiilen ellerinde bulunan kimselerin menfaati, genellikle bu uygulamanın baltalanmasında yatıyordu.¹⁹⁶

VII. Konstantinos Porfirogenitos döneminde de (944-959), benzeri düzenlemelerle köylü arazileri korunmaya çalışıldı. Asker arazilerini düzenleyen kurallar da getirildi. Buna göre askerler iaşelerini ve geliri ile donanımlarını sağladıkları arazileri satışa çıkaramayacak, arazinin değeri kanuni asgari değerden fazla ise sadece bu fazla kısım eğer asker kütüklerine kaydedilmemiş ise satılabilecekti.

¹⁹⁶ Bu konu için bkz. "İktisadi Hayat" içinde "Büyük Arazililik" alt bölümü.

II. Nikeforos Fokas (963-969) ile birlikte Anadolu'nun en önemli *kudretli* ailelerinden biri iktidara geldi. Böylece aristokrasi benzeri unsurlar önemli avantaj sağlamış oldu. Fokas'ın 967 tarihli bir kanunu, seleflerinin köylüler lehine taraf tuttıkları, bu suretle bütün teba için eşit olması gereken adalet ilkesinden ayrıldıkları girişiyile başlıyordu. Nikeforos *kudretliler*'in arazi satışlarında rüçhan hakkını *fakirler*'den aldı: ona göre fakirlerin malını fakirler, kudretlilerin malını ise kudretliler satın almalıydı. Buna rağmen Nikeforos'un *stratiotes*'lerin kendilerine tahsis edilmiş olan araziler üzerindeki denetimlerini ve bu arazileri kişi başına ifadelerle genişletmeye çalıştığı da görülmektedir. Öyle ki, onun döneminde asgari asker arazisi değeri dört libre altından on iki libreye çıkarıldı. Çünkü yeni oluşturulan ağır donanımlı süvariler bu ölçekte bir gelir tahsisi gerektiriyordu. Bu, Bizans ordusunun yapısını değiştirecek bir düzenleme oldu. Kendilerine on iki libre altın değerinde gelir sağlayan araziler tahsis edilen ağır donanımlı süvariler "fakir" sayılamazlardı. Bunlar sonraki dönemlerin *pronoia* sahibi küçük asiller sınıfının çekirdeklerini oluşturmaya başladılar.¹⁹⁷

Ioannes Tzimiskes (969-976) döneminde devlet politikasında ağırlık yeniden küçük arazilili köylülerin korunmasına kaydı. Tzimiskes *thema*'larda bulunan devlet memurlarına, manastırlara ve sivil kişilere ait büyük arazileri araştırarak buralarda eski *stratiotes* ya da devlete hizmetle yükümlü köylülere rastlamaları halinde derhal merkeze bildirmelerini emretti. Köylülerin ve askerlerin kiliselere ya da sivil kişilere ait büyük araziler üzerinde "paroikoi" (yarı özgür köylü) olarak çalışmalarını yasakladı. Bunlardan emeklerini devlet için harcamalarını istedi. Bu hükümdar döneminde devlet, kendine hizmetle yükümlü köylü ve askerleri denetiminden kaçırmamak için ciddi polisiye tedbirlere başvurmaya başladı. *Kudretliler*'in çiftliklerine baskınlar düzenlendi. Buralarda yerleşmiş *stratiotes*'ler ile devlete hizmetle yükümlü köylüler zorla eski oturdukları yerlere geri gönderildi.¹⁹⁸ Böylece köylülerin elinden arazi mülklerini istedikleri gibi kullanma hakkı alınmış oluyordu. İstedikleri yere serbestçe göç edip yerleşme özgürlükleri ortadan kaldırılarak bir zamanlar bağımsız küçük arazi sahibi olan bu kişiler, kilise, manastır ve özel büyük arazililerin "serf"i olmaktan alıkonulmak gerekçesiyle devletin yarı kölesi haline getiriliyorlardı. Öte yandan 10. yüzyılda asker mülklerinin giderek erimesi sonucu, daha önce de değinildiği gibi, önceleri şahsa bağlı olan askeri hizmet giderek araziye bağlı hale getirildi.

¹⁹⁷ Bu yeni "süvariler", Sasani devletinin "dihkan"larını andırıyordu. *Dihkan* için bkz. "Tarihi Arka Plan" bölümü.

¹⁹⁸ The Cambridge Medieval History (1966), Vol.4-Part I, s. 173.

II. Basileios'un (976-1025) hükümdarlığı sırasında devlet, aristokrasi benzeri unsurlar karşısında kesin zafer sağlamış gibi görüldü. Bizans tarihinin en parlak imparatorlarından olan Basileios, iktidarının ilk yıllarında Fokas ve Skleros ailelerinin başını çektiği bir isyanı güçlükle bastırabildi. Saltanatının başındaki bu isyan, onun kendini, merkezi hükümetin hakimiyetini gerçekten tehdit eden yerel güçlülerin ağırlığını azaltmaya adanmasına yol açtı. 995 yılında Suriye'ye yapılan seferden dönerken Kapadokya'nın zengin ailelerinden Maleinos'ların, kendisini ve kalabalık maiyetini görkemli bir şekilde ağırlayabilmesi Bizans'ın yerel güçlü ailelerinin zenginliğini Basileios'un gözlerinin önüne serdi. Ki, imparator kısa bir süre sonra Maleinos ailesinin mülklerini müsadere etti.¹⁹⁹

Basileios, 922'de I. Romanos Lekapenos'un ilk kanunundan beri fakirlerden ele geçirilen arazilerin zaman aşımına bakılmaksızın eski sahiplerine iadesini emretti. Devletin mali konulardaki hakları Roma imparatoru Augustus (İ.Ö. 27-14) devrine kadar geri götürüldü. Basileios'un getirdiği bir diğer tedbir ise "allelengüon" (ortak vergi yükümlülüğü) idi. Bu kurum aslında, devlet hazinesini zarardan korumak için, vergi mükelleflerinin hazineye girecek vergi miktarının tamamından sorumlu olması amacıyla 8. yüzyıl başlarındaki "Köylüler Kanunu"nun (nomos georgikos) çerçevesi içinde oluşturulmuştu. Buna göre bir köy topluluğuna düşen vergi borcunun ödenmesinden bütün köy sakinleri ortak olarak sorumlu tutuluyordu. Bir kimse borcunu ödemediği takdirde onun ödemekle yükümlü olduğu miktar komşularından tahsil ediliyordu. Ne var ki, komşusunun vergisini de ödemek çoğu zaman küçük köylünün gücünü aşiyor ve onu arazisini terke zorluyordu. Bu da devlet için yeni zararlar doğması demekti. Basileios'un getirdiği yeni düzenleme ile, vergi ödemekten aciz olan kişinin borcu komşusu yerine büyük arazi sahiplerine yüklendi. Bu uygulama devlet gelirlerinin artmasını sağlarken, *kudretliler*'in iktisadi gücüne önemli bir darbe vurdu.

Merkezi iktidar ile yerel güçlüler arasındaki mücadele, daha önce de belirtildiği gibi, sadece küçük köylü ve asker arazisi için değil aynı zamanda bu arazileri işleyen nüfus için yapıyordu. Çünkü büyük toprak sahiplerinin kendi emirlerinde silahlı kuvvet (*stratiotes*) bulundurması devlet için büyük tehlike idi. 11. yüzyılın ilk çeyreğine kadar dizginlenebilmiş görünen büyük toprak sahipleri, Basileios'un ölümünden (1025) sonra merkezi hükümete karşı üstünlük sağladılar. Basileios'tan sonra gelen imparatorlar küçük arazili köylülüğü koruyucu

¹⁹⁹ ibid., s. 182-3.

yöndeki politikaları bırakınca, 1071'e kadarki dönemde Bizans İmparatorluğu'nun savunma sistemi ve mali gücü çöküşe sürüklendi.

1025'ten sonra üstünlük sağlayan büyük arazililer ise kendi içinde ikiye ayrılmış durumdaydı: daha çok başkentte yoğunlaşan sivil bürokratik görevlerdeki seçkinler ve eyaletlerdeki askeri-aristokrasi benzeri unsurlar. Asker kökenli büyük arazililer 11. yüzyılda, iktidarın sivil kökenli imparatorlara geçmesi ve onların ordu aleyhtarı politikalar izlemeleri sonucu ikinci plana düştü. Bu durum Türk akınları öncesinde Bizans açısından belki de tarihinin en zamansız ve şanssız gelişmesiydi.

III. Romanos Argüros (1028-1034) döneminde *allelengüon* kaldırıldı. Başkentteki sivil bürokrasi imparatora yakın olduğundan onu etkileyebiliyor, eyaletlerdeki askeri unsurlardan uzak tutabiliyorlardı. Sivil unsurların nisbi gücü, başkentten siyasi hayatın merkezi olması, imparatorluk donanması ve başkent civarındaki birliklerin merkezin emrinde olması ve "fethedilemez" bir şehirde bulunma gibi avantajlardan kaynaklanıyordu. 1025-1057 arası sivil kökenli imparatorlar ve onların emrindeki sivil bürokraside olan iktidar 1057-1059 arasında Isaakios Komnenos ile birlikte askeri sınıfa kaydı. 1059-1067 arasında sivillerin ağırlığı tekrar arttı. 1067'de IV. Romanos Diogenes ile birlikte iktidardaki nisbi ağırlık yine askeri sınıfa geçti. Bu çekişme devletin askeri, idari ve mali gücünü büyük ölçüde sarstı. 1025-1057 arasında yaklaşık otuz askeri ayaklanma görülmesi bu sarsıntının temel işaretlerinden biridir. Komutanların ellerindeki en büyük silah, ayaklandıklarında kendi eyaletlerindeki birlikleri ile başkente yürümeleriydi. Sivil aristokrasi otoritesini devam ettirmek için bu askeri gücü zayıflatmak zorundaydı. 11. yüzyıl imparatorlarından IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055), VI. Mikhael (1056-1057) ve X. Konstantinos Dukas (1059-1067) bu yönde politikalar izlediler. Askeri yerel güçlülerin gücünü azaltmak için bazan bir bölgedeki bütün askeri birlikler dağıtılıyor bazan *thema*'lardaki yerel birliklere verilen mali destek kesiliyor bazan da askeri harcamalar kısılıyordu.²⁰⁰

Ordu aleyhtarı politikalar izlenmesinde 10. yüzyılın askeri başarıları ve doğuda sınırların Fırat ve Dicle'ye kadar genişletilmesi nedeniyle, artık kuvvetli bir ordunun beslenmesine gerek kalmadığı fikri de rol oynadı. Oysa Balkanlar'da Kumanlar ve Peçenekler, doğuda da Oğuz Türkleri Bizans'ın henüz farketmediği ve 11. yüzyıl sonuna kadar da farkedemeyeceği ciddi

²⁰⁰ Ordu aleyhtarı politikanın Türklerin Anadolu'ya gelişlerinin arifesine rastlaması, Anadolu'daki hızlı Türk ilerleyişinin açıklanması ve incelenmesi açısından üzerinde durulması gereken bir noktadır.

güçler olarak belirleme başlamışlardı. Ordu mevcudunun sistematik bir şekilde azaltılması ve çoğu zaten büyük toprak sahiplerinin hizmetine girmiş olan *stratiotes*'lere de, belirli bir bedel ödeme karşılığında askerlik hizmeti (*strateia*) yükümlülüğünden kurtulma imkanı tanınması sonucunda devletin savunma sistemi neredeyse tamamen çöktü.²⁰¹ Askerlik hizmetinin bedelini ödeyemeyecek durumda olan ama ödemek isteyenler de özgürlüklerini kaybetme pahasına büyük toprak sahiplerinin hizmetine giriyorlardı. Böylece askeri araziler giderek kaybolmaya başladı ve ihmal edilen *stratiotes*'ler Bizans ordusu içinde azınlık durumuna düştü. Ki böylece, 11. yüzyıl ortalarından itibaren Bizans yeniden eski bir tehlike ile karşı karşıya kaldı: paralı askerler ve getirdikleri riskler.

Orta Bizans döneminin eyalet yönetim sistemi olan *thema* organizasyonu, 11. yüzyılda askeri işlevlerinin çoğunu kaybetti. *Thema*'lar 12. yüzyılda Komnenos hanedanı döneminde yeniden düzenlenerek bunlara askeri karakterleri geri getirilmek istendi. *Thema* yöneticisi artık *strategos* değil "duks" olarak adlandırılıyor ve bunlar eski düzenlemede olduğu gibi askeri ve sivil otoriteyi ellerinde tutuyorlardı. Böylece *thema* sisteminin temel çerçevesi 1204'e kadar sürdü.

İznik İmparatorluğu'nda Laskarid hanedanı, 12. yüzyıl sonlarında yine çok sayıda küçük eyalete dönüşen *thema*'ları bir kez daha düzenledi. Anadolu'daki Türk akınları yüzünden alanları daralan ve devletin batı Anadolu'daki arazisi ile sınırlanan *thema*'ların sayısı azaltılarak her bir *thema*'ya düşen alan büyütülmeye çalışıldı. *Thema* kelimesi, eyalet ordusunun birlikleri anlamında 11. yüzyıl içinde kullanılmaz oldu. Köylü-askerler sınıfı her ne kadar tamamen ortadan kalkmadıysa da bundan sonra artık ikinci plana düştü. Bizans ordu kurumunun yavaş yavaş kabuk değiştirmesi sonucu, "yerli" unsurlardan oluşan askeri kuvvetlerin temel unsuru artık kendilerine büyükçe araziler tahsis edilen *pronoia* sahipleri idi.

4.3.3. "Pronoia" Kurumu

1025-1081 arasında sivil bürokratik unsurların devlet yapılarında ağırlık kazandığı dönemde büyük ölçüde çöken küçük arazili köylülüğe dayanan Bizans'ın eski savunma sistemi, 1081'de iktidarı ele geçiren askeri kökenli büyük arazi sahibi Komnenos hanedanı döneminde yeniden oluşturulmaya çalışıldı. Bizans açısından büyük bir felaket olan Malazgirt savaşından

²⁰¹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 143-211; Vryonis, S. (1971), s. 69-80; Haldon, J. F. (1979), s. 41-79; Angold, M. (1975), s. 239.

sadece on yıl sonra Türklerin İznik'e ulaşmaları acilen yeni ve sağlam bir savunma sistemini oluşturulmasını zorluyordu. Ancak Malazgirt sonrasında yeni savunma sistemi artık küçük arazili köylülere değil, askeri hizmet karşılığında kendilerine büyükçe araziler tahsis edilen *pronoia* sahiplerine dayanıyordu.

İlk kez Dukas hanedanı döneminde 11. yüzyıl ortalarında ortaya çıkan *pronoia* tahsisleri başlangıçta askeri görevlerle ilişkili değildi. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde ise *pronoia* sistemi Bizans'ın yıkılışına kadar sürecek olan askeri bir nitelik kazandı. Kendilerine *pronoia* tahsis edilenler askeri hizmetle yükümlendiriliyor, bu tahsisin askeri özelliğini yansıtabilecek şekilde *pronoia* sahiplerinden *stratiotes* (savaşçı) olarak da söz ediliyordu. Tahsisin kişiler için çekiciliği, bu tahsisin arazi ile ilgili hakların bir çoğunu içermesiydi. Ki, bunların başında toprağı işleyen köylülerden (*paroikoi*) vergi ve kira toplama hakkı geliyordu. *Pronoia* sahibi (*pronoiar*) atlı bir şövalye idi.²⁰² Ayrıca tahsis edilen arazinin büyüklüğüne göre değişen sayıda asker sağlamakla yükümlüydü. *Pronoia* arazisi, tahsisi alan kişinin malı değildi. Satılamazdı ve miras yoluyla geçemezdi. Devlet *pronoia* arazisi üstündeki çıplak mülkiyet hakkını, gerektiğinde bu araziye bir başkasına yeniden tahsis edebilmek suretiyle muhafaza ediyordu. *Pronoia* arazisi kişilere sınırlı bir zaman dilimi için, genellikle de ömür boyu tahsis ediliyordu. Tahsis edilen iktisadi kaynak tarımsal arazi idi. Ancak bazan bir balıkthane ya da suyu satılan bir akarsunun gelir kaynakları da olabiliyordu. *Pronoia* sahibi tahsis edilen arazi üstünde oturan köylülerin çoğu konuda yetkili efendisi idi.²⁰³ Zaman içinde köylüleri yargılama hakkını da elde etti.

Pronoia sahipleri ile daha önceki dönemin *stratiotes*'leri arasında önemli farklar vardı. *Stratiotes*'ler bir köylü-askerler sınıfı oluştururken, *pronoia* sahipleri (onlardan da *stratiotes* olarak söz edilmesine rağmen), kendilerine gelir kaynağı olarak tahsis edilen arazileri yarı özgür köylüler tarafından işlenen büyük ya da küçük soylulardı. *Pronoia* sahiplerinin çoğu birbiriyle ve hükümdar ailesi ile yakınlıkları olan ailelerden geliyordu. *Pronoia* bağıışı ile söz konusu arazide çalışan köylüler de *pronoia* sahibine tahsis ediliyor, köylüler vergilerini *pronoiar*'a ödüyorlardı. *Pronoia* sahibi olmanın cazibesi araziden elde edilen vergi ve diğer gelirlere hak kazanmakta yatıyordu. *Pronoia* tahsislerinin zaman içinde yol açtığı sonuç aristokrasi benzeri unsurların güç ve etkinliğini artırmak, merkezi iktidarın kırsal kesim üstündeki nüfuzunu azaltmak yönünde

²⁰² *Pronoiar*, ortaçağlar Avrupa'sındaki "knight" kurumunu andırmaktadır.

²⁰³ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 41-2.

oldu. *Pronoia* sahiplerinin tahsis edilen araziye bağı köylüler üstünde mali ve hatta zamanla hukuki yetkiler elde etmesi devletin bu bölgelerdeki fiili egemenliğini azalttı. Bizans'taki *pronoia* sistemi Ortaçağlar Avrupasının feodal yapısını andıran bir kurum olmasına rağmen, batıdan bir etkilenme sonucu değil Bizans'ın içsel gelişmeleri sonucu ortaya çıkmıştı. Ancak sistemin batıdaki kurumları andırmasında bu dönemde yoğunlaşan batı dünyası ile ilişkilerin etkisi olduğu düşünülebilir.²⁰⁴

Asker-köylüleri korumak için alınan önlemlerin başarısızlığa uğraması ve aristokratik unsurlara *pronoia* tahsisleri yoluyla çeşitli ayrıcalıklar verilmesi, 11. yüzyıl sonlarından itibaren büyük arazileri Bizans kırsal alanının belirgin özelliği haline getirdi. Bu mülklerde kiracı statüsünde çalışan "paroik"lerin (yarı özgür köylü) yanısıra, sayıları giderek azalan bağımsız ve sadece devlete vergi ödeyen köylüler varsa da bunların nisbi payı giderek azaldı. 12. yüzyıl boyunca ve 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu zamanında savaş esiri olarak ele geçirilen Sırlar, Kumanlar ve Peçenekler, hem bağımsız vergi ödeyicisi köylü hem de *paroik* olarak Marmara bölgesi, Menderes Vadisi ve Frigya'da iskan edildiler.²⁰⁵

Pronoia tahsisleri İznik İmparatorluğu döneminde de (1204-1261) devam etti. Özellikle Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde *pronoia* sistemi yaygınlaştı. Vatatzes eskisine göre kişi başına arazi tahsisi anlamında daha küçük boyutlu fakat çok sayıda *pronoia* tahsisi yaptı. Küçülen devlet arazisi nedeniyle yenilerin yanısıra eski tahsislerini kaybeden kişilere de arazi verilmesi gerekiyordu. *Pronoia* sahibine araziden elde ettiği gelir yanında belirli bir ücret de ödeniyordu.²⁰⁶ VIII. Mikhael Palailogos (1259-1282) döneminde *pronoia* arazisi ve askeri yükümlülük varise geçirilebilir hale getirildi. 13. yüzyıl sonlarından itibaren Bizans'ta Batı Avrupa'daki feodalizme benzeyen gelişmeler hızlandı ve büyük arazili *pronoia* sahipleri yarı bağımsız yerel otoriteler haline geldiler.²⁰⁷ 11. yüzyılda askeri hizmet yükümlülüğünün (*strateia*) paraya çevrilmesi mümkün hale getirilmişti. Bunun sonucu olarak *strateia* belirli bir mülkiyet

²⁰⁴ Aleksios Komnenos'un I. Haçlı seferi sırasında Haçlı komutanlarıyla giriştiği batı tarzı ilişkiler (bağlılık yeminleri), aynı seferin devamında Bizans'ın güneydoğu sınırlarında kurulan küçük Haçlı devletleri, Bizans ile bu Haçlı devletlerinin yönetim mensupları arasındaki diplomatik evlilikler, İstanbul'un Latinlerce işgali bu temaslara örnektir.

²⁰⁵ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part I, s. 219-340.

²⁰⁶ Angold, M. (1975), s. 192-3.

²⁰⁷ Buna benzer bir gelişme daha sonra 18. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda "ayanlık", "derebeylik" olarak bilinen süreçler ve kurumlar şeklinde görülmektedir.

sınıfına yüklenen bir vergi gibi algılanmaya; 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu'nda ise sahibinin askeri bir yükümlülük üstlenip üstlenmediği bilinmeyen bir çeşit araziye ifade etmeye başladı.²⁰⁸

1261'den sonra Palailogos hanedanı döneminde *pronoia* sistemi etkisiz kaldı. Komnenos'lar döneminde (12.yüzyıl) ordu içinde azınlıkta da olsa yerli unsurlar vardı. Ancak Palailogos'lar döneminde (13. yüzyıl sonu ve devamı) Bizans ordusu hem tamamen yabancı asıllı paralı askerlerden oluştu hem de mevcut olarak çok küçüldü. Ki, Bizans ordusunun mevcudu bu dönemde muhtemelen 10.000 kişinin altındaydı.²⁰⁹

4.3.4. Paralı Askerler

Orta Bizans döneminde *kudretliler*'in *fakirler*'in arazilerini ele geçişi ve 11. yüzyılda sivil aristokrasi tarafından izlenen ordu aleyhtarı politikalar nedeniyle, 12. yüzyıldan itibaren Bizans ordusunun ağırlığını, erken dönemde olduğu gibi paralı askerler oluşturmaya başladı. 1071'de Malazgirt'te, 1176'da Müriokefalon'da (Sultandağı), 1261'de Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınışı sırasında Bizans ordusunda önemli oranlarda yabancı asker olduğu görülmektedir. Daha önceleri İmparatorluk birlikleri içinde az sayıda Norman ve saraydaki Rus muhafız birliğinin yanında 10. yüzyıl ortalarından itibaren Hazarlar, Peçenekler, Kumanlar, İskandinavlar, Gürcüler, Araplar ve Latinler, hatta Anadolu'ya doğudan gelen Oğuz Türkleri Bizans ordusu içinde giderek artan oranlarda yer aldı.²¹⁰ Anadolu Selçuklu Devleti, çeşitli Anadolu beylikleri ve Osmanlılar ile olan komşuluk dönemlerinde de Bizans ordusunda bu devlet ve beyliklere ait paralı askerlerin yer aldığı bilinmektedir. Paralı askerler hem "yerli" unsurlar kadar bağlılıkla savaşmıyor hem de devlete önemli bir mali yük getiriyordu. Bu durum 13. yüzyıldan itibaren neredeyse tamamen yabancı paralı askerlere dayanan Bizans ordusunun savaş gücünü oldukça azalttı.

4.3.5. Donanma

Bizans İmparatorluğu'nda kara ordusu her zaman için birincil öneme sahip bir kurum olmuş iken, deniz kuvvetleri için aynı sonuca ulaşmak mümkün değildir. Bizans donanması hiç

²⁰⁸ *ibid.*, s. 195.

²⁰⁹ Ostrogorsky, G., (1956), s. 429.

²¹⁰ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 41.

bir zaman kara ordusu kadar önem taşıyordu. Bu durumun ortaya çıkmasında Bizans'ın 7. yüzyılda maruz kaldığı Arap istilalarının ve Venedik şehri ile olan ilişkilerinin önemli etkisi oldu.

Roma İmparatorluğu Akdeniz'in tamamına sahip olmak ve deniz üstünde ve kıyılarda korsanlığı önlemek suretiyle bir deniz hakimiyeti elde etmişti. Roma'nın mirasçısı olan Bizans ise, Akdeniz'in batısında, özellikle İtalya-Mısır çizgisinin batısında kalan denizlerde hakimiyetinin belirsiz olmasına rağmen, erken dönemde doğu Akdeniz'i bütünleştirmeyi başardı. Yunanistan, Ege adaları, Girit, Rodos, Kıbrıs, Anadolu kıyıları, Suriye, Filistin ve Mısır arasındaki deniz ulaşımı ve taşımacılığı 7. yüzyıla kadar düzenli olarak ve Bizans gemileri tarafından sürdürüldü. Bizans deniz aşırı topraklara sahip bir imparatorluk olduğu ve en azından başkent in buğday tedariki Mısır eyaletinden sağlandığı için, bu alanlar arasındaki denizlerde ve kıyılarda güvenliği sağlamak zorundaydı. Böylece bu deniz sistemi 7. yüzyıla kadar devam etti. 7. yüzyıldan sonra İtalya'da Bizans hakimiyetinin tartışmalı olarak kalması ve Mısır, Filistin, Suriye gibi eyaletlerin Araplara kaybedilmesi ile durum değişti. Bizans deniz aşırı topraklara sahip bir imparatorluk olmaktan çıktı. Elde kalan Yunanistan, Kıbrıs, Anadolu gibi bölgeler arasında deniz ulaşımı ve taşımacılığı, önceki dönem kadar üstün bir ticaret filosu ve donanma sürdürülmesini gerektirmiyordu. Böylece 8. yüzyıldan itibaren Bizans'ta kuvvetli bir donanma ihtiyacı ve varlığı kalmadı.

Öte yandan Venedik ile Bizans arasındaki ilişkiler de donanmayı etkiliyordu. Venedik Bizans'ın İtalya topraklarındaki bir eyaleti idi. Venedik halkı Bizans'ı yüksek otorite olarak tanımakla birlikte yöneticilerini kendi seçiyordu. Bizans'a olan bağlantısı yüzeysel de olsa, onun bir eyaleti olduğu için Venedik'in bazı yükümlülükleri vardı. Venedik gemileri Bizans toprakları ile İtalya ve Avrupa arasında, özellikle Adriyatik denizinde posta, yolcu ve yük taşımacılığı yapıyordu. Bizans da Venedik'e bir saldırı olması halinde onu savunmayı üstlenmişti.²¹¹ Venedik ile olan bu özel ilişki, Venedik bağımsız bir şehir cumhuriyeti olarak Bizans'a rakip oluncaya kadar sürdü. Hatta 11. yüzyıldan itibaren Venedik'e ve diğer İtalyan şehirlerine verilen ticaret ayrıcalıkları sonucu, Bizans'ın deniz taşımacılığı ve donanma desteği konusundaki ihtiyaçları bu şehirler tarafından karşılandı. Her zaman bulunabilen İtalyan şehirlerinin gemileri ve bu şehirler arasındaki rekabetin, Bizans'ın onlardan kendisi için en uygun olan şekilde faydalanmasını sağlaması, Bizans'ta kuvvetli bir donanma bulundurulması konusunda önemli bir çaba gösterilmemesini destekleyen bir unsur oldu.

²¹¹ The Cambridge Medieval History (1966), Vol.4-Part I, s. 182, 250-274; Heyd, W., s. 122.

Bizans'ta 7. yüzyılda ortaya çıkan ilk dört *thema*'dan biri Anadolu'nun güney kıyılarını içeren "Karabision" deniz *thema*'sıydı. Bizans deniz kuvvetlerinin gemi inşaatı için gerekli malzeme ve insangücü ihtiyacı büyük ölçüde Anadolu kıyıları ve Ege Adaları'ndan karşılanıyordu. III. Leon (717-741) döneminde Karabisian *thema*'sı iki parçaya ayrıldı: güney Anadolu kıyılarında bir *strategos*'un komutasındaki Kibürraeton ve bir *drungarios*'un komutasındaki Dodekanese (Ege denizi) *thema*'ları. 9. yüzyılda bunlara Samos *thema*'sı da eklendi. *Thema*'lardaki gemiler ve deniz askerlerinin yanısıra başkentte imparatorluğun ana donanması bulunuyordu. Donanma başarılı günlerindeyken bile kara ordusuna göre hep ikinci planda tutuldu. İmparatorluk donanması komutanı 10. yüzyılda rütbe bakımından bütün *thema strategos*'larının altındaydı. 11. yüzyılın orduyu ihmal eden politikalarından donanma, kara ordusundan daha çok etkilendi. Aleksios Komnenos döneminde yeniden düzenlenmeye çalışılan donanma, "megas drungarios"un (büyük amiral) yardımcı, "megas duks"un (büyük duk) asıl komutan olduğu bir yönetime bağlandı.²¹² Zaman içinde donanmanın yapısı içinde özellikle Venedik ve Cenova'dan gelen paralı asker ve yardımcılardan payı arttı. İznik İmparatorluğu döneminde yapılan donanmayı yeniden canlandırma çabaları ise etkili olmadı. 1282'de II. Andronikos Palaiologos askeri harcamaları kısma politikasının bir parçası olarak donanmayı lağvetti.²¹³ Bunun içindir ki, 13. yüzyıldan sonra Bizans donanması sembolik öneme sahip bir küçük ölçeğe indi. 12. yüzyıldan sonra devlet, yukarıda da değinildiği gibi, deniz kuvvetlerine olan gereksinimini nominal olarak Bizans hakimiyeti altında gibi görünen Venedik'ten ve diğer İtalyan şehir devletlerinden sağlamaya başladı. Ancak bu, her seferinde Bizans'ın aleyhine durumlar yaratıyordu.

Kara ordusunda olduğu gibi donanmada da askerlere, onlara iktisadi bir temel sağlayan arazi tahsisleri yapıyordu. Donanmada hizmet görmeleri karşılığında kendilerine "küçük" araziler tahsis ediliyordu. I. Nikeforos (802-811) Anadolu kıyılarında yaşayan denizcilere, sahipsiz bırakılmış olan arazileri vererek ilk denizci arazi tahsislerini oluşturdu. Deniz askerlerinin arazileri boyut ve iktisadi değer olarak kara askerlerinininkinden küçüktü.

İznik İmparatorluğu döneminde ise Smürna (İzmir) şehri İznik donanması ile yakın bir ilişki içinde tutuldu. İmparatorluk donanmasına üs vazifesi görmenin yanında, "ploimoi" olarak bilinen ve donanmanın finansmanına yardımcı olan bir donanma vergisi yıllık olarak İzmir ve

²¹² The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 47.

²¹³ Laiou, A. E. (1972), "Constantinople and the Latins", s. 74-5.

civarındaki bölgelerden toplanmaya başladı.²¹⁴ 1261'de Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınışından sonra VIII. Mikhael Palailogos (1259-1282) donanmayı güçlendirmeye çalıştı. Bu amaçla yeni askeri birlikler oluşturdu. Bunlar içinde "tzakonoï" (hafif silahlı deniz askerleri) ve "prosalentai (kürekçiler) vardı. Bunlar daha önce bahsedilen küçük arazili askerler sınıfındandı. Kürekçiler özellikle deniz kıyısında belirlenmiş küçük araziler üzerinde yaşayan özgür köylüler olup, aktif hizmet zamanlarında nakit ücret alıyorlar, kara askerlerine göre daha az eğitim ve donanım gerektiriyorlardı.²¹⁵

4.4. Kilise ve Din Adamları

Hıristiyan inancı Bizans İmparatorluğu'ndaki üst kültürün temelindeki üç gelenekten biriydi. Hellenlilik duygusunun öne çıkmadığı dönemlerde "kafir" istilacılara karşı Bizans Anadolu halkını bir arada tutan bağların belki de en önemlisiydi. Bizanslılar hem dindar Ortodoks Hıristiyandırlar hem de diğer insanları kendi dinlerine çekmenin gerekli olduğunu düşünüyorlardı. Bizanslılar için teolojik doktrinin küçük ayrıntıları dünyevi politikanın büyük sorunlarından çok daha önemliydi. Bizanslıların asıl dikkati kendilerine Cennet'in kapılarını açacak ya da kapayacak olan küçük ayrıntılar üzerinde yoğunlaşıyordu. İmparatorluğun başına gelen felaketler (örneğin Konstantinopolis'in Latinlerin eline geçmesi), vatandaşların günahları karşılığında verilen ilahi cezalandırmalar olarak görülüyordu.²¹⁶

Dini otoritenin sembolü olan kilise, en azından imparator, yani siyasi otorite kadar önemliydi. İdeal olan ve istenen ikisinin uyum içinde olmasıydı. Ne var ki, gerçek hayatta durum her zaman böyle olmuyordu. Bütün Bizans tarihi boyunca imparatorlar ve Bizans halkı, kilise ve devleti "ruh ve vücut" gibi bir arada düşünüyordu. 6. yüzyılda Iustinianos (527-565) "Tanrı'nın insanlığa verdiği en büyük hediyeler Rahiplik ve İmparatorluktur. Biri ilahi unsurlarla ilgilenirken diğeri siyasi işlere nezaret eder." derken²¹⁷, 10. yüzyılda imparator Ioannes Tzimiskes (969-976) "Tanrı iki güç yaratmıştır: devlet için imparator ve kilise için Patrik." demekteydi.²¹⁸ Benzer bir

²¹⁴ Angold, M. (1975), s. 199.

²¹⁵ Bartusis, M. (1990), s. 15-19.

²¹⁶ Runciman, S. (1975), s. 108 ; idem. (1970), s. 3 ; Angold, M. (1975), s. 10. Bizans'ta imparatorlardan sıradan vatandaşlara kadar kişilerin teolojik sorunlarla ilgilenmesi ve felsefi-tartışmacı gelenek, eski Hellen geleneğinden kaynaklanıyordu.

²¹⁷ Talbot Rice, T. (1967), s. 57.

²¹⁸ Runciman, S. (1975), s.113.

görüş 13. yüzyılda imparator I. Theodore Laskaris (1204-1222) "Rahiplik ve İmparatorluk bana göre kızkardeştirler, ruh ve vücut gibi birbirlerine bağlıdırlar" derken de sürüyordu.²¹⁹

Kilisenin örgütlenmesinde Roma İmparatorluğu'nun sivil yönetim yapısı örnek alındı. 3. yüzyılda imparator Diokletianus idari gerekçelerle eyaletleri yeni bölümlere ayırınca, kilise de bu örneği izleyerek eyaletin başkentinde oturan bir metropolitin yönetimi altında yeni dini eyaletleri, ki piskoposlukları oluşturdu. Bu gelişmede Hıristiyanlığın ilk yüzyılları boyunca toplanan piskopos meclisleri de etkili olmuştu. Bu meclisler genelde havarilerin önemli Hıristiyan cemaatleri kurduğu Roma eyaletlerinin başkentlerinde ya da başlıca büyük şehirlerde toplanıyor, bu şehirler de diğer eyaletler için Hıristiyanlığın yayılma merkezleri haline geliyordu. Bu başkentler İtalya'da Roma, Anadolu'da Efes, Yunanistan'da Korint ve Makedonya'da Selanik idi. Eyalet başkentlerinde oturan piskoposlar konsil toplama ve dini tartışmaları yönetmede diğer şehirlerin piskoposlarına göre bir üstünlük sağladılar. Başkentlerde (metropolis) oturdukları için metropolit olarak adlandırılıyorlardı. Bu durum 325 yılındaki İznik Genel Konsili ile kural haline geldi. Metropolit ve piskoposların otoriteleri büyük ölçüde cemaatlerinin ve bu nedenle denetimleri altındaki bölgenin siyasi önemine bağlıydı. Havariler döneminden beri Hıristiyanlığın merkezi cemaatleri Roma, İskenderiye ve Antakya'da toplanmıştı. Daha sonra bu merkezlere yeni başkent Konstantinopolis ve Kudüs eklenince, Roma Hıristiyan kilisesinin "beş patriklik" sistemi ortaya çıktı. Aralarında, sonunda Konstantinopolis'in kazanacağı bir liderlik yarışı başladı. Küçük Büzantion piskoposluğunun kısa sürede Konstantinopolis patrikliğine dönüşmesi diğer patriklikler arasında kıskançlık yarattı. Bu kıskançlık daha sonraki yüzyılların dini sapkınlıklarını destekledi.²²⁰ Her patriklik kendinin Hıristiyan dünyasının gerçek dini lideri olduğu ve kendi din adamları ve bilginlerinin tanımlayıp formüle ettiği inancın doğru Hıristiyan inancı olduğunu öne sürüyordu. 7. ve 8. yüzyıllarda Arap istilalarının İskenderiye, Antakya ve Kudüs'ü Bizans İmparatorluğu'ndan koparması ve bazı gelişmelerin Roma ile olan ilişkileri gerginleştirmesi nedeniyle Konstantinopolis patrikliği doğu Hıristiyanlığının tek temsilcisi olarak kaldı.

Bizans Kilisesi'nin başında Konstantinopolis patriği yer alıyordu. Onun altında dini eyaletlerin yöneticileri olan metropolitler, onların altında da her dini eyaletin parçalarını oluşturan piskoposlukların yöneticileri olan piskoposlar vardı. Metropolitler önceleri üç aday arasından patrik tarafından seçilirken, daha sonraları başkentte toplanan bir "sinod" (küçük dini kurul)

²¹⁹ Angold, M. (1975), s. 46.

²²⁰ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 18; Runciman, S. (1975), s. 109-10.

tarafından seçilir hale geldi. Piskoposlar ise eyalet *sinod*larının önerdiği üç aday arasından metropolit tarafından seçiliyordu. İmparatorun yüksek rütbeli dini görevlilerin statüsünü değiştirme yetkisi vardı. Onları daha yüksek ya da daha düşük mevkilere getirebiliyordu. Metropolitler eyaletlerinde dini bakımdan genel nezaretçi görevi görüyor, suç işleyen piskoposları cezalandırabiliyor ama piskoposların kendi bölgelerindeki (diokezlerindeki) haklarına karşılamıyorlardı. Piskopos olabilmek için rahiplerin en az otuz beş yaşında ve belirli bir eğitime sahip olmaları, evli iseler yeni görevleri için eşlerinden ayrılmaları gerekiyordu. Kendi *diokenez*'i içinde piskopos bütün dini konulardan sorumlu olup din görevlileri ve manastırlar ona bağlıydı. Din görevlilerinin karıştığı olaylarda bazı yargılama haklarına ve aforoz etme yetkisine de sahipti.²²¹

11. yüzyılda Anadolu Konstantinopolis patrikliğinin en önemli yönetim alanı idi. Yaklaşık kırk beş metropolitlik, on başpiskoposluk ve çok sayıda piskoposluğa sahipti. Metropolitlikler arasında Attaleia (Antalya), Efesos (Efes), Smürna (İzmir), Khonae (Honaz), Kotüaeon (Kütahya), Khalkedon (Kadıköy), Amastris (Amasra), Ikonion (Konya), Mokissos (Kırşehir), Kaesareia (Kayseri), Gangra (Çankırı), Melitene (Malatya), Sebasteia (Sivas), Sünnada (Şuhut), Nicomedeia (İzmit), Nikaea (İzmit), Neokaesareia (Niksar); başpiskoposluklar arasında ise Miletos (Milet), Proikonnesos (Marmara Adası), Neapolis (Şarkikaraağaç) ve Herakleia Kübistra (Konya Ereğlisi) gibi merkezler vardı. Metropolit ve başpiskoposlar, kilisenin eyalet yönetim yapısını başkentteki imparator ve patriğe bağlıyorlardı. Bunların başkentteki dini toplantılara ve patriğin seçimine katılma hakları da vardı.²²²

Roma İmparatorluğunun ilk Hıristiyan imparatoru olan Konstantinos'un (306-337) Kilise'yi, devletin idari-siyasi yapısının genel çerçevesi içine alması, ileride Roma ile Konstantinopolis kiliselerinin gideceği ayrı yönleri de belirlemiş oldu. Roma kilisesi batıda, Bizans anlamında bir devlet otoritesi ile birlikte yaşamadığından kendi kendinin düzenleyicisi ve kendisi bir territoryal devlet olurken, Konstantinopolis kilisesi, kendisinden bağımsız olarak var olan bir "devletin" kilisesi haline geldi. Bunun anlamı sadece kilisenin devletin özel koruması altında olması değil aynı zamanda onun nezaretine de tabi olması demektir. Böylece imparator Kilise'nin üzerinde bir konuma yükselmiş oluyordu. Tebasına göre o Tanrı'nın seçtiği ve

²²¹ Hussey, J. M. (1970), s. 97; Talbot Rice, T. (1967), s. 64; The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 110-1.

²²² Vryonis, S. (1971), s. 34-5 ve dipnot 167-168; Runciman, S. (1975), s. 109-35; Angold, M. (1975), s. 49; Ostrogorsky, G. (1956), s. 218.

yeryüzünde onun ilahi temsilcisi olan kişiydi.²²³ İmparator dini konsiller toplayıp başkanlık edebiliyor, konsil kararlarını onaylayıp ilan ediyor, kilise ayin biçimleri (liturgy) konusunda kendi hükmünü verebiliyor, yeni dini cemaatler kurabiliyor ve mevcut olanların da dini yönetim hiyerarşisindeki sıralarını değiştirebiliyordu. İmparatorun patrik seçiminde de çok önemli bir rolü vardı. İmparator, metropolitlerin oylamaları sonucu belirlenen üç patrik adayından birini onaylarsa o kişi patrik oluyordu. İmparator, adaylardan hiç birini uygun görmezse metropolitlere kendi adayını önerebiliyordu. Üstelik bu adayın rahip, yani din adamları sınıfından olması da gerekmiyordu.²²⁴ Bu, kilise ile olan ilişkilerinde imparatorun elindeki en etkili silahtı. Ancak imparator kilise hayatında ne kadar kuvvetli bir etkiye sahip olursa olsun, dünyevi bir kişi olmak sıfatı ile kilisenin sadece koruyucusu olabilir fakat başkanı olamazdı. İmparator kilise konsillerinin kararlarını reddetmeye ya da değiştirmeye yetkili değildi. Kilise hayatında en yüksek mevki ve inanç sorunlarında kesin karar vermeye yetkili tek organ kilise konsili olup, imparator sadece Ortodoks inancı korumak ve sapkınlıklarla mücadele etmekle görevliydi.

Bizans'taki kamusal hayatın içinden bakıldığında patrik, imparatorun sonra en nüfuzlu ve en çok saygı gören kişiydi. Ama gene de imparatorun denetimi altındaydı. Dini işlerin yönetiminde yetkili olmakla beraber imparatorun bir hizmetkârıydı. Yeni bir imparator tahta çıktığında patrik ondan inancını ilan etmesini istiyor ve taç giydiriyordu. Bu nedenle patrik imparatorluk makamına ve sahibine bir kutsallık kazandırıyor. Patriğin imparatora karşı kullanabileceği tek silah aforoz iken, imparator uygun görmediği bir patriği görevden çekilmeye zorlayabiliyor ya da kendi topladığı bir *sinod* ile patriği azlettirebiliyordu. Ki, 379 ve 1451 yılları arasında seçilmiş olan 122 patrikten 53'ü ya azlettirilmiş ya da çekilmeye zorlanmıştı. Bunların en az 36'sının görevden çekilmesinde imparatorların aktif rol oynadığı bilinmektedir. Bazı dönemlerde patriklerin, kendi görüş ya da isteklerini imparatorlara kabul ettirmekte başarılı oldukları görülmektedir. Özellikle geç Bizans döneminde Katolik ve Ortodoks kiliseleri arasındaki "Kilise Birliği" (union) konusunda patrikler, halkı ve rahipler sınıfının büyük bölümünü arkalarına alarak imparatorlara üstün gelmeyi başarmışlardı.²²⁵

²²³ Burada doğu geleneğinin hükümdarlık fikrinin Hıristiyanlık ile bağdaşmış şekli görülmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. "Tarihi Arka Plan" bölümü ve Frankfort, H., "Kingship and the Gods".

²²⁴ Hellen Ortodoks Kilisesi'nde rahip olmayanlar da patrik seçilebilirdi. Bu konu 9. yüzyıl sonlarına ait bir hukuki düzenlemede (Epanagoge) belirtilmiştir. Bkz. Barker, E., s. 124.

²²⁵ Ancak gene de patriğin gücünü, imparatorluğu bir "diarşi" (iki başlılık) şeklinde tanımlayacak kadar aşırı düşünmemek gerekir. The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 11, 104-9.

Ortodoks Kilisesi'nde piskopos mevkiinin altında olanlara, yani kilise sistemine bağlı olmayan dini görevlilerin büyük kısmına evlenme izni veriliyordu. Ayrıca erken dönemde ticaretle uğraşmaları da serbestti. Ancak 7. yüzyıldan itibaren her türlü dünyevi faaliyet yasaklandı: bir rahip büyük bir çiftliği kiralayıp işletemiyor, sivil bir devlet memuru, bir zenginin kahyası ya da bir davada vekil olamıyordu. Öte yandan el sanatları, ayakkabı tamirciliği, metal işçiliği ve tarımla uğraşmaları serbestti. Rahipler sivil halktan kıyafetleri ve saç ve sakallarının biçimi ile ayrılıyorlardı. Bazı ayrıcalıkları sayesinde belirli yükümlülüklerden bağışlanmış olsalar bile yine de ekonomik durumları kötüydü. Çoğu rahip büyük bir toprak sahibinin ya da zengin bir manastırın mülkü üstünde tarımsal faaliyetle uğraşmak zorunda kalıyordu. Toplum içindeki statüleri de oldukça düşüktü. Ekonomik olarak diğer köylülerle (paroikoi) aynı konumdaydılar: aileleriyle birlikte yaşıyor ve benzeri vergileri ödüyorlardı. Bu düşük mevkili rahip sınıfının görev yaptığı kiliseler Iustinianos (527-565) döneminden beri iki gruba ayrılıyordu: doğrudan doğruya bir piskoposun yönetimindeki kiliseler ve bir manastıra, hayır kurumlarına, bir özel şahsa ya da onu kurmak için bir araya gelen bir grup bireye ait kiliseler.²²⁶

İnsanları vaftiz etme, evlendirme, kutsama, toprağa verme gibi görevler Kilise'ye aitti. Hıristiyan halk sosyal hayatın her alanında kilisenin takdisini arıyordu. Balıkçılar için teknelerinin, çiftçiler için hasatlarının ve genel olarak tarla ve evcil hayvanların kutsandığı özel törenler yapılıyordu. Şehirlerin, bazan adlarına panayırklar düzenlenen koruyucu azizleri vardı.²²⁷ Bu yönüyle bakıldığında Hıristiyanlığın kilise ve din adamları aracılığıyla günlük hayatın her yönüne nüfuz ettiği görülüyordu. Belirli bir düzeye kadar eğitim de kilise tarafından sağlanıyordu.²²⁸ Kendine ait büyük gelir kaynakları ve çeşitli bağışlar ile desteklenen kilise, yetimhaneler, hastaneler, konuk evleri, yaşlı ve düşkün evleri kuruyor, bunların personelini sağlıyor ve işletiyordu. Kilisenin oluşturduğu bu örneği imparator, imparatorluk ailesi, zengin aileler ve hayırsever vatandaşlar da izliyordu.²²⁹

Kiliseyi ilgilendiren konulardan biri de dini hukuk ve yargılama idi. Kilisenin yargı yetkisi Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki gelişmelerden kaynaklanıyordu. Hıristiyanlar takibata uğratıldıkları erken dönemlerde ve aralarındaki uyuşmazlık hallerinde Kilise'ye ve cemaat liderleri

²²⁶ ibid., s. 116-8; Hussey, J. M. (1970), s. 98.

²²⁷ Talbot Rice, T. (1967), s. 71; Hussey, J. M. (1970), s. 105.

²²⁸ Vryonis, S. (1970), s. 35.

²²⁹ ibid., s. 35; Talbot Rice, T. (1967), s. 72. Bizans tarihi boyunca kilise ile devlet arasında tartışma konusu olan önemli bir mesele kilise mülkleri idi. Bu konu için bkz. "Kilise-Manastır Mülkleri" bölümü.

olarak piskoposlara başvuruyorlardı. Devletin Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra bu durum değişti. Kişiler arasındaki dava ve olayların çoğuna sivil yargıçlar bakmaya başladı. Ancak Kilise'nin ve din adamlarının yargıçlık ve yargılama yetkileri gene de devam etti.²³⁰

İlk Kilise Konsilleri din görevlilerinin bütün konularda sadece dini mahkemelerde yargılanmasının yanısıra, din görevlilerinin birbirlerini ancak dini mahkemeler aracılığıyla dava edebilmesini de kararlaştırdı. Ayrıca Iustinianos hukukuna göre siviller dini görevlilerden olan şikayetlerini piskoposlara bildirebileceklerdi. 7. yüzyılda Herakleios (610-641) dönemindeki düzenlemelere göre, Konstantinopolis Kilisesi'ne mensup ya da başkentte yaşayan din görevlileri hakkındaki bütün sivil davalar patriğe ya da onun belirleyeceği bir yargıca bildirilecekti. Aynı durum eyaletler için de geçerliydi. Eyaletlerde piskopos ve metropolitler kendilerine bağlı dini görevlileri ve keşişleri yargılama yetkisine sahiptiler. Sivil ve askeri görevlilerin bu yetkiye karışması yasaktı. "Dini yargıçlar" aynı zamanda verdikleri kararların uygulanmasından da sorumluydular.²³¹

Başkentte patrik ya da belirlediği yargıç, eyaletlerde ise piskopos ve metropolitler, din görevlileri hakkındaki suçlar için "kanon" hukukuna göre karar veriyorlardı. *Kanon*²³² hukuku ya da dini hukuk, Kilise'nin ve çeşitli kilise toplantılarının (konsil, sinod) oluşturduğu kurallardan meydana geliyordu. Eğer bir dini görevli, yargılanması sonucu suçlu bulunursa önce meslekten çıkarılıyor sonra sivil bir mahkemeye teslim ediliyordu. Mahkemeye başvuru hallerinde din görevlileri hakkındaki şikayetler için ilk kararı piskopos, buna itiraz halinde ikinci kararı metropolit, itirazın tekrarında son kararı patrik veriyordu. Eğer mahkemede yargılanmakta olan bir piskopos ise karar verme yetkisi metropolitte idi. Metropolitler ise patrik tarafından yargılanıyordu. Patriğin kararlarının nihai olması ilkesi Iustinianos hukukunda da yer alıyordu.²³³

Sadece Hıristiyanlığı ilgilendiren konularla uğraşma hakkı yalnızca dini yargıçlara aitti. Ancak 11. yüzyıldan itibaren evlilik, hayır kurumları gibi sivil yaşamı ilgilendiren konular da Kilise'ye bırakılınca bazı sorunlar ortaya çıkmaya başladı. 1261'den sonra ise dini ve sivil

²³⁰ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 125.

²³¹ ibid., s. 126-7.

²³² Türkçedeki "kanun" kelimesinin etimolojik kaynağı bu kelimedir.

²³³ ibid., s. 126-8.

yargılamalar arasındaki sınır, Kilise'nin artan gücü nedeniyle giderek muğlaklaştı ve Kilise Hıristiyanlığın ilk dönemlerindeki gibi her türlü yargı işleri ile ilgilenir hale geldi.²³⁴

4.4.1. Manastırlar

Bizans dini hayatında manastırlar da önemli bir yer tutuyordu. Hıristiyan manastır hareketi, manevi hayatı kazanabilmek için bu dünyadan el çekme ile ifade edilebilir. Manastırcılık (monasticism) terimi Hellence "monazo" (yalnız yaşamak) fiilinden türemiştir. Mutlak olarak tek başına yaşamak şeklinde alınabileceği gibi, büyük bir toplumdan kendini tecrit ederek yaşayan bir topluluk (koinobion) içinde yalnız yaşamak şeklinde de tanımlanabilir.²³⁵

Hıristiyanlık tarihinde manastır hareketi 3. yüzyıl sonu ve 4. yüzyıl başlarında Mısır'da başladı. İnsanlar ruhlarını kurtarmak için sıradan günlük hayatlarını bırakarak çölün yalnızlığı içinde tecrit edilmiş bir yaşama çekiliyorlardı.²³⁶ Amaçları İsa'yı örnek almak, onun bilgisine sahip olmak ve aklın ve vücudun getirdiği günahlara karşı mücadele etmektir. İlk Hıristiyan keşişleri St. Antony ve müritleri Nil nehri boyunca evler kurmuş ve ortak bir yaşam sürmüşlerdi. Ancak manastırcılığın başlangıçta kilise dışında bir hareket olduğunu belirtmek gerekir. Bazı Hıristiyan gruplar bu dünyadan çekilmeksizin sofu ve dine adanmış bir hayat sürüyorlardı. Bunlar "gayretli" veya "istekli" (spoudaioi) ya da "çalışkan (filoponoı) olanlar" diye adlandırılıyorlardı ki, St. Antony de ilk öğrenimini bunlardan almıştı.²³⁷ Öte yandan Mısır'da 1. yüzyıldan beri ekonomik durumu iyi olmayan ve vergilerini ödeyemeyen insanların köylerini terketmeleri yaygın bir durumdu. Manastır hareketinin yayılmasında, günlük hayatın yükümlülüklerinden kaçmak isteyen çok kişinin varlığı da etkili oldu. Manastır hareketi çok hızlı bir şekilde Filistin, Suriye ve Mezopotamya üzerinden Anadolu'ya geçti. Kuzey Anadolu'da 340 yılından önce kurulan manastırlar vardı.²³⁸

²³⁴ ibid., s. 30.

²³⁵ Talbot, A. M. (1990), "The Byzantine Family and the Monastery", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.44, s. 119.

²³⁶ Manastır hareketinin temelinde, dünya hayatını bırakarak ruhun kurtuluşunu sağlamak çabası vardı. Bu anlamda "ascetism" (el çekmecilik) ile ilişkiliydi. *Ascetism* Buda öncesi Hint dininde görülen ve daha sonra çeşitli dinleri etkilemiş olan dini ve felsefi bir öğretiydi. Buna göre insan ruhu için en büyük mahrumiyet beden içinde hapis olmasıydı. Ruhun kurtuluşunu sağlamak için bedenini ihtiyaçlarını bir kenara bırakmak, yani bu dünyadan "el çekmek" gerekliydi. Eliade, M. (1978), "A History of Religious Ideas", Vol.1, s. 235-8.

²³⁷ Mango, C. (1980), s. 105.

²³⁸ ibid., s. 105-6; *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s. 161.

Erken dönemlerinde manastır hareketi kilisenin bölgesel (diocesan) kontrolünün dışında geliştiği için kiliseye yönelik bir tehdide yol açtı. Ancak imparatorların, patriklerin ve piskoposların akıllı politikaları sonucu manastırlar kilisenin çatısı altına sokuldu. Bu politikalar Genel Konsiller tarafından verilen ve bölgesel kilise konsilleri ve patriklik yönetimi tarafından desteklenen kararlar aracılığıyla sürdürüldü.²³⁹ 451'deki Kadıköy Konsili'nin aldığı kararlar arasında bulunan, her manastırın yerel piskoposun otoritesine tabi olması hükmü, bütün manastırları ilke olarak resmi Bizans kilisesinin dini kontrolü altına aldı. Manastır hareketinin kilisenin kontrolünde olması manastırlarda bazı "sapkın" cemaatlerin oluşmasının önlenmesi için oldukça önemliydi.²⁴⁰

Ancak ne var ki, Hıristiyan manastır hareketi daha sonra Bizans İmparatorluğu'nda devletin şiddetli bir muhalefeti ve baskısı ile karşılaştı. 8. yüzyılda ortaya çıkan "tasvirkırıcılık" (iconoclastism) sapkınlığı, bu yüzyılın sonlarına doğru manastırlara ve keşişlere yönelik bir harekete dönüştü. Hıristiyan azizlerinin tasvirlerinin yapılması ve bu tasvirlere özel saygı gösterilmesi ya da ibadet edilmesine karşı olan tasvirkırıcılık hareketi başladığında buna karşı en organize direnişi gösterenler keşişlerdi. Halkın gözünde keşişler, uzun bir süreden beri, geleneksel dini tören ve adetlerin savunucusu konumundaydılar. Tasvirkırıcılık hareketi döneminde keşişler sadece tasvir taraftarı oldukları için değil keşiş oldukları için de takip edildiler ve keşiş yaşantısından vazgeçmeye zorlandılar.²⁴¹ Keşişlere yönelik bu baskıda Bizans yönetiminin giderek genişleyen manastır mülklerini kontrol altına almaya çalışması ve manastır hayatını seçerek devlete karşı olan bazı yükümlülüklerinden kurtulmaya çalışan insan sayısını sınırlama ihtiyacı da rol oynadı. Bazı manastırlar kapatılıp kışla, hamam ya da diğer kamu kurumları haline getirildi ve çok büyük boyutlara ulaşmış olan manastır arazileri imparator V. Konstantinos (741-775) tarafından müsadere edildi. Ancak manastır hareketi tasvirkırıcı mücadelelerden daha da güçlenerek çıktı. 9. ve 10. yüzyıllarda yeni manastırlar kurulması ve mevcut olanların daha da büyümesi sonucu devlet, manastır mülklerine karşı yeni önlemler almak zorunda kaldı. Manastırların gelişmesi, buralara çekilen insanlar yüzünden tarımsal işgücünü sınırlıyor ve işlenmeyen devlet arazisi nedeniyle de ayrıca gelir kaybına yol açıyordu. Öte yandan manastır mülkleri vergilemeden büyük ölçüde muaf olduğu gibi, keşişler ve manastır mülkünün kiracıları da askerlikten muaftı. Keşişler halk üstünde büyük etkiye sahipti: sivil halka öğütler

²³⁹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 167.

²⁴⁰ Thomas, J. P. (1987), "Private Religious Foundations in the Byzantine Empire", s. 231.

²⁴¹ Mango, C. (1980), s. 114; Ostrogorsky, G. (1956), s. 155.

vermek, kötü hasat, veba ya da kişisel anlaşmazlıklar gibi sorunlar olduğunda manevi destek ve arabuluculuk sağlamak hep keşişlerce yapılıyor, halk onlara keramet atfediyordu. Manastırlar ve keşişler, bu ve benzeri nedenlerle devlet için giderek daha çok sorun yaratır hale geldi.²⁴² Daha 8. yüzyılda II. İznik Konsili (787), kendi yeni manastırlarını kurmak için bağlı buldukları manastırları terkeden keşişlerin kınanmasını kararlaştırdı. 935 yılında I. Romanos Lekapenos, bağış yoluyla bile olsa manastırların köylülerden toprak almasını yasakladı. 947'de VII. Konstantinos Porfirogenitos da bu hükmü tekrarladi. 964'te kendi de samimi bir Ortodoks olan ve Selanik yakınlarında Athos dağındaki ünlü manastıra katılmayı bile düşünen imparator II. Nikeforos Fokas, yeni manastırlar kurulmasını ve mevcut olanlara arazi bağışı yapılmasını yasakladı; çünkü manastırcılığın özü gösterişli binalar ve geniş mülkler biriktirmek değildi. Fokas'ın kanunları manastır arazilerini daha verimli hale getirmek ve devletin temel dayanağı olan küçük arazili köylülüğün erişimini durdurmak ile ilgiliydi.²⁴³

Bir nevi vakıf hareketi niteliğinde olan manastırların birden çok kurucusu ve hayır sahibi olabiliyor ve kurucunun manastıra ait hakları miras, temsil ya da satış yoluyla başkasına geçebiliyordu. Kanunlara göre bir manastırda en az üç keşiş bulunmalıydı. Ancak kurucu, isteğine göre bu sayıyı değiştirebilirdi. Manastırın kuruluş belgesi olan ve kurucu tarafından düzenlenen "tüpikon" üç bölümden oluşuyordu: i) manastır kurucusu ve ailesinin anılmasını da içeren özel dini yükümlülükler; ii) yaşlı ve hastaların bakımı gibi manastır topluluğunun diğer hayır görevleri; iii) manastıra yapılan bağışların envanteri. Bu envanter (brevion) piskoposluğa ait arşivlerde saklanıyordu.²⁴⁴

Çoğu dindar olan Bizans halkı manastırları çeşitli yardımlarla destekliyordu. Bizanslılar manastırlara arazi, para, kutsal eşyalar ve ikonaları olduğu gibi, günlük hayatta kullanılabilecek her türden malı da bağışlıyorlardı. 11-15. yüzyıllara ait çeşitli vasiyetnamelerden çıkarılan bir listeye göre bu eşyalar arasında sandıklar, yatak, yastık ve çarşaf, masalar, sandalyeler, silahlar,

²⁴² Diehl, C., s. 165. The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 175; Mango, C. (1980), s. 121,221.

²⁴³ Mango, C. (1980), s.116; Hussey, J. M. (1970), s.112; The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 168. Daha geniş bilgi için bkz. "Kilise-Manastır Mülkleri" bölümü.

²⁴⁴ The Cambridge Medieval History (1967), s. 169; Hussey, J. M. (1970), s. 113. Manastırlar ve bunlara ait arazi mülkiyetleri, Selçuklular ve Osmanlılardaki "tekke" kurumunu hatırlatmaktadır.

kitaplar, mücevherler, tabak ve bardaklar, kaşık, çatal ve bıçaklar, kavanozlar, fiçılar, elbiseler, kemerler, örtüler, banyo malzemeleri ve çeşitli tarım aletleri vardı.²⁴⁵

Manastır mülkleri imparatorluk amaçları için dahi olsa el konulamaz nitelikteydi. Böylece bu mülkler zaman içinde daha çok korundu ve daha çok büyüdü. Sivil halktan varlıklı ailelerin kurdukları manastırların yanında imparatorların, patriklerin, piskoposların kurdukları manastırlara da rastlanıyordu. Eğer bir manastır imparator tarafından kurulmuşsa, imparatorluk manastırı olarak adlandırılıyor ve manastıra baş rahip atama yetkisi imparatora ait oluyordu.²⁴⁶ Patriklik ya da piskoposluk manastırlarında da patrik ya da piskopos manastır yönetimi üzerinde hak sahibiydiler. Bazı manastırlar ise tamamen bağımsız (autodespotai) olup, bütün imparatorluk, patriklik ve piskoposluk yönetiminin müdahalelerinin dışında varlıklarını sürdürüyorlardı. Kurucusu kim olursa olsun manastırın ürettiği iktisadi fazlayı, manastırın o andaki sahibi alıyor ve manastırın iç işlerinde önemli bir etkiye sahip oluyordu. Bir manastır bütünüyle bağımsız olmadığı sürece, keşişler manastırın iktisadi fazlasından yararlanan asıl kişiler değildiler.²⁴⁷

Manastır sistemi monarşik bir sistemdi ve manastırın başında "hegoumenos" ya da "kathegoumenos" olarak adlandırılan bir rahip bulunuyordu. 11. yüzyıldaki bir düzenlemeye göre bu kişi en az otuz üç yaşında ve o manastırda keşiş ya da mümkünse rahip olmalıydı. Adayın kişiliğinin ruhani nitelikler açısından elverişli ve din bilgilerinin gelişmiş olması da aranıyordu. Manastır baş rahibi manastırın kurucusu tarafından belirlenip daha sonraki seçimler için kuruluş belgesi olan *tüpikon*'da bir düzenlemeye gidilebiliyor ya da manastır topluluğu kendi liderini kendi seçiyordu. Patrik ya da piskopos da bu seçimi yapabiliirdi. Her türlü seçilişte patrik ya da piskoposun onayı gerekiyordu. Baş rahiplik görevi ömür boyu sürüyor ancak bazen görevden alınma söz konusu olabiliyordu. Normalde baş rahip manastır üyeleri arasından seçiliyor, uygun bir aday bulunamazsa başka bir manastırın üyeleri arasından da seçim yapılabilirdi.²⁴⁸

Manastırda baş rahibe yardımcı olan çok sayıda görevli vardı. Bunlar içinde ilk sırada "oikonomos" geliyordu. Bu kişi bir nevi kahya niteliğinde olup manastır yönetiminde kilit bir role

²⁴⁵ Oikonomides, N. (1990), "The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.44, s. 205-214.

²⁴⁶ Angold, M. (1975), s. 51.

²⁴⁷ Mango, C. (1980), s. 117. Manastırların idaresi için kullanılan yaygın bir yöntem 11. yüzyıldan itibaren "kharistikia" kurumuydu. Bu kurum ve 13. yüzyılda manastırlar ile ilgili gelişmeler için bkz. "Kilise-Manastır Mülkleri" bölümü.

²⁴⁸ *The Cambridge Medieval History* (1967), Vol.4-Part II, s. 173-4; Hussey, J. M. (1970), s. 115.

sahipti. İçsel yönetimin yanısıra manastırın piskoposluğa olan mali yükümlülüklerinden ve varsa manastır mülkiyetinin muaf tutulmadığı vergilerin devlete ödenmesinden sorumluydu. Keşişlerin sabahları zamanında uyandırılması, manastır temizliğinin yapılması, kutsal eşyaların ve dini kitapların korunması, arşiv ve kayıtların tutulması, giyecek ve yiyecek sağlanması gibi hem manastırdaki hayata ait günlük konular hem de genel yönetim konularında her biri bu işlerden sorumlu çok sayıda görevli, *oikonomos*'a yardımcı oluyordu. Hastalara bakılması, yoksullara sadaka verilmesi ve yolcular için bir misafirhane sağlanmasının yanısıra, özellikle imparatorluk manastırlarında, kuruluş belgesiyle manastır bünyesinde bir yetimhane ya da hastane oluşturulması gibi düzenlemeler de getirilebiliyordu. Yapılan hizmetler için herhangi bir ücret talep edilmiyordu. Ancak yapılan bağışlar da geri çevrilmiyordu. Rahip ve keşişlerin vergi toplama yetkisi ya da yaptıkları hizmetler karşılığında ücret talep etmeleri söz konusu değildi. Sivil devlet memurluklarında görülen aksine dini mevkilerin para karşılığında satılması da yasak olduğu için, manastır mülkleri ve gelirleri ruhban sınıfının hayatını sürdürmesinin tek önemli kaynağıydı. Ortalama bir Bizans manastırı tarımsal temele dayanan bir işletme gibiydi. Eğer uygun şekilde yönetilirse, manastıra yeni katılanların katkıları ve diğer bağışlardan başka, manastırda yaşayanların tüketimini aşan bir gelir fazlası üretebiliyordu. Manastırda üretilen ekmek, yağ, meyve, şarap gibi bütün ürünler şahitler huzurunda ölçülüyor, düzenli olarak kaydediliyor, yeni elbiseleri keşişlere ancak eskilerini iade etmeleri karşılığında veriliyordu. Manastırda sürdürülen iktisadi faaliyetlerin yanısıra, günlük hayatın önemli bir kısmını dua etmek, ilahi söylemek, İncil'den bölümler okumak ve tartışmak gibi dini eğitim ve terbiye oluşturuyordu.²⁴⁹

Genellikle dağ yamaçları gibi kırsal alanların ücra noktalarında, ama bazan şehir içlerinde de kurulan manastırlar, ortaçağlar Bizans devletinin vermeye çalıştığı sosyal hizmetlerde önemli bir boşluğu dolduruyordu. Yetimler, eşleri tarafından hırpalanan ev kadınları, akıl hastaları, dullar ve yaşlılar için manastırlar güvenli bir sığınaktı. Bazı hallerde bir çocuğun ailesini yitirmesi, genç bir kızın istenmeyen bir evliliğe zorlanması, eşlerden birinin ölümü ya da yaşlılık gibi aile krizleri genç insanların bile manastır hayatını seçmesine yol açabiliyordu. Çocukları yetiştikten sonra ayrı manastırlara çekilmeye karar veren Bizanslı çift sayısı da az değildi. Manastırda bu tür kişiler için dış dünyada kaybettikleri kimseleri telafi edecek başka insanlar bulmak mümkündü: bir yetim için bir anne ya da baba gibi benimseyeceği birini bulma,

²⁴⁹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 175; Hussey, J. M. (1970), s. 116,121; Mango, C. (1980), s. 121,221.

evlenmeye isteksiz bir nişanlı için kendini İsa'ya adama fırsatı ve yaşlılar için genç manevi evlatlar gibi. Bunlardan başka insanlar gerçekten samimi dini duygularla mütevazı bir hayat sürmek; o ana kadar yaşanan hayattan duyulan pişmanlıktan kurtulmak; yüksek bir dini mevkiye giden yola girmek ya da toplum hayatının bazan gerçekten ezici olan yüklerinden kurtulmak gibi nedenlerle de manastırlara katılıyorlardı.²⁵⁰ Aile ya da akrabalar tarafından kurulan manastırların yaygın olması nedeniyle, manastır idealinin gerektirdiği aile bağlarını terketme ilkesi çoğu kez ihlal ediliyor, aynı ailenin üyeleri aynı manastırda bulunabiliyordu. Böylece pek çok keşiş ve rahibe ailelerinin mülkleriyle ve akrabalarıyla olan yakın ilişkilerini sürdürüyor, dini hayat için onları bırakmak zorunda kalmıyordu.²⁵¹ Öte yandan imparatorluk ve aile manastırları bir çok durumda aile mezarlığı olarak da kullanılıyordu.²⁵² Görevden alınan ya da düşürülen politikacılar, tahttan indirilen imparatorlar, hoşlanılmayan ana imparatoriçeler, diplomatik evlilikleri başarısızlıkla sonuçlanan prensesler için de, manastırlar birer barınak, bazan da rahatça bir hapisane görevi görüyordu. Bir kez keşiş elbisesini giyen kişi için hayatında artık sadece ruhani kariyer seçeneği kalıyordu. Bu nedenle siyaset sahnesinde bir daha rol alması istenmeyen devrik imparator ve politikacılar manastırlara çekilmeye zorlanıyor, bazan da hayatta kalabilmek için mecburen manastır hayatını seçiyorlardı. 11. yüzyılın ünlü patriği Mikhael Kerullarios bir sivil devlet görevlisi iken, adı imparatora suikast hazırlığına karıştığı için sürgüne gönderilmiş ve sürgünde keşiş hayatını seçmesinden dolayı, yıllar sonra başkente dönüşünde artık dünyevi bir görev değil patriklik mevkiini elde etmişti.²⁵³ Manastırlara çekilenler arasında gözü sivil dünyada kalmış olanlar, her ne kadar kendileri için sivil dünyaya en yakın geri dönüş fırsatını kollasalar da, bu çok zordu. Bazı durumlarda imparatorlar ölümlerinin yaklaştığını hissederek, son günlerini huzur içinde ve tanrıdan af dileyerek geçirmek için, bazan da kızgın isyancıların elinde ölmektense keşiş olarak yaşamayı tercih ettikleri için kendi rızalarıyla eflatun imparatorluk elbiselerini çıkararak bir manastıra çekiliyorlardı. Örneğin 10. yüzyılda imparator Romanos Lekapenos (920-944) tahttan indirilince keşişliği seçmiş, bir sonraki yüzyılda Isaakios Komnenos (1057-1059) muhalefete karşı gelemeyerek 1059'da başkentteki Studios manastırına çekilmişti.²⁵⁴

Bizans İmparatorluğu'nun en önemli manastır merkezi Thessalonike (Selanik) yakınlarındaki bir yarımada bulunan Athos Dağı idi. 10. yüzyılda imparator Nikeforos Fokas

²⁵⁰ Diehl, C. s. 164.

²⁵¹ Talbot, A. M. (1990), s. 120.

²⁵² Talbot, A. M. (1990), s. 121-4.

²⁵³ Ostrogorsky, G. (1956), s. 297.

²⁵⁴ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 143; Ostrogorsky, G. (1956), s. 301. Psellos'a göre ruhani hayata katılma isteği Isaakios Komnenos'un kendi arzusu idi. Psellos, s. 206.

bu merkezin kurulmasına yardımcı oldu. Ancak Anadolu'da da hem 7-10. yüzyıllar arası hem de 10. yüzyıldan sonra önemini koruyan bir çok manastır kümeleri vardı. Khalkedon (Kadıköy) bölgesi, Olümpos Dağı (Uludağ), Bursa, İznik ve bütün Marmara denizi kıyıları, Efes civarı, Konya yakınlarında Karadağ, Ürgüp, Trabzon ve çevresi önemli manastır merkezleriydi.²⁵⁵ İmparatorluk topraklarında diğer Hıristiyan cemaatlerin de manastırları vardı. Toros Dağları'nın bir parçası olan Kahramanmaraş yakınlarındaki Amanos Dağı eteklerinde Bizans manastırlarının yanısıra pek çok Ermeni ve Süryani manastırı da bulunuyordu.²⁵⁶

11. ve 12. yüzyıllarda Bizans kilise hayatı açısından önemli gelişme, Anadolu'daki Türk ilerleyişi nedeniyle Bizans kültürünün önemli bir eksenini oluşturan kilise hayatının bu bölgede çökmesidir. Malazgirt savaşından önce başlamış olan Türk akınları, sivilleri olduğu kadar kilise, manastır ve ruhban sınıfını da hedef aldı. Kiliseler ve manastırlar yağmalandı; din adamları kiliselerini, manastırlarını ve bölgelerini terketmek zorunda kaldılar. Bazı kiliselerin camilere dönüştürülmesi de kilise örgütlenişini zayıflattı. Anadolu'daki Bizans kiliseleri Türkler tarafından ele geçirildikçe, metropolit ve piskoposlar kendi kilise ve bölgelerini terketmek zorunda kaldılar. Bu tip ruhban sınıfını, yani kilisesiz kalmış ya da düşman istilası yüzünden kendi bölgesine (diokez) giremeyen bir piskoposu ifade etmek için "skholazon" terimi kullanılmaya başlandı.²⁵⁷ Din adamları, ya Bizans hakimiyeti altındaki piskoposluklara ya da başkente kaçtılar. Bu durum, Türk hakimiyetinde kalan Ortodoks Hellenlerin kültürel hayatını önemli ölçüde sarstı. Çünkü Hıristiyanlar için eğitim ve hayır hizmetlerinin çoğunu kilise ve din adamları sağlamaktaydı. Öte yandan piskopos ve metropolitlerin bölgelerinde düzenli olarak kalamayışları, Bizans cemaatlerini lidersiz bıraktı. Hıristiyan inancını koruyan ve yayan din adamları aynı zamanda halkın "Hıristiyanların imparatoru"nun tebası olarak kalmasını ve Hıristiyan devletinin meşruiyetini sağlıyorlardı. Bazı durumlarda, Türk akınları sonucu iktisadi sıkıntıya düşen bir bölgenin piskoposuna metropolit tarafından ikinci bir piskoposluk bölgesi üzerinde haklar veriliyor, bu birleştirme ya da bağış kurumuna "epidosis" deniyordu. Böylece hem piskoposların bölgelerini terketmeleri sonucu ortaya çıkan boşluklar doldurulmaya hem de kilise mülkleri birleştirilerek piskoposlar için ortaya çıkan iktisadi sorunlar çözülmeye çalışılıyordu.²⁵⁸

²⁵⁵ Vryonis, S. (1971), s. 42; Hussey, J. M. (1970), s. 118.

²⁵⁶ Urfalı Mateos Vekayi-namesi, s. 134 ve 69 numaralı açıklayıcı not.

²⁵⁷ Vryonis, S. (1971), s. 203-4.

²⁵⁸ ibid., s.194-198.

Anadolu'nun doğu bölgelerinde Bizans kilisesinden başka Ermeni ve Süryani kilise örgütlenmeleri de vardı. Ancak bu etnik ve dini grupların siyasal konumları ve siyasi tavırları Bizanslılardan farklıydı. Süryanilerin bir devleti yoktu, bu yüzden Bizans için olduğu kadar Müslüman Türkler için de potansiyel bir tehlike oluşturmuyorlardı. Ermeniler ise 11. yüzyılda bağımsızlıklarını kaybetmiş, büyük bir kısmı Kilikya ve Kapadokya'da ikamete zorlanmışlardı. Üstelik her iki grup da Bizans resmi Ortodoksluğuna göre sapkındı. Bu nedenle Türkler, Konstantinopolis merkezli ve Hıristiyan Anadolu nüfusunun çoğunluğunu bir arada tutan bir nevi devlet kurumu niteliğindeki Bizans kilisesine, diğer kiliselere göre daha farklı davrandılar.²⁵⁹

4.4.2. Sapkınlıklar (Heresies)

Bizans İmparatorluğu'nu bütün tarihi boyunca meşgul eden en önemli meselelerden biri dini sapkınlıklar olmuştur. Bizans, Hıristiyan bir devlet olarak ve Roma İmparatorluğu'ndan miras kalan evrensel imparatorluk fikri ile birlikte dünyadaki bütün insanları İsa adına yönetme ve Tanrı'nın yeryüzündeki krallığı olma iddiasını sergiliyordu. Bu yüzden ortodoksluğu korumak ve yaymak her zaman için imparatorların en başta gelen görevlerinden biriydi.

Ortodoksluk ya da doğru inanç kısaca; 1) Eski Ahit'e ve dokümanlarca doğrulan bir havariler geleneğine bağlılık, 2) eski mitik dini görüşleri reddetmede kararlılık, 3) sistematik düşünce için yüksek bir dikkat, 4) sosyal ve siyasal kurumlara verilen önem olarak tanımlanabilir.²⁶⁰ Hıristiyanlar Tanrı'yı üç doğalı olarak kabul ediyorlardı: Baba, Tanrı İsa olarak Oğul ve Kutsal Ruh. Daha sonra belirginleşecek olan formüllere göre Batı (Katolik) Kilisesi, Kutsal Ruh'un Baba ve Oğul'dan kaynaklandığını söylerken, Doğu Kilisesi Ruh'un Baba'dan Oğul'a doğru geçtiğini savundu.²⁶¹ Bu üçleme (teslis) doktrininin ima ettiği ince, karmaşık, anlaşılması ve anlatılması güç ontolojik nüanslar zaman içinde "teslisin" farklı yorumlamalarına ve dolayısıyla sapkınlıklara yol açtı. Sapkınlık (heresy), ortodoksluktan resmi Kilise'nin doktrinlerini reddetmesi ve böylece Hıristiyan inancının içeriğini, "doğru inanç" içinden bakanlara göre bozması ile ayrılıyordu. Ortodoksluk, tutarlı ve iyi koordine edilmiş bir düşünce sistemi iken, sapkınlık, ilk doktrin temellerinden giderek arfan bir şekilde ayrılan, bu temelleri sulandıran,

²⁵⁹ *ibid.*, s. 194-210.

²⁶⁰ Eliade, M. (1982), "A History of Religious Ideas", Vol.2, s. 399.

²⁶¹ Hinnels, J. R. (1984), s. 337.

değiştiren, çarpıklaştıran düşünceleri işe katarak sonunda genellikle tutarsız ve tamamlanmamış hale gelen "sistemler"e dönüşüyordu.²⁶²

Bizans İmparatorluğu'nu erken dönemlerinde sarsan Arianizm, Monofizizm gibi sapkınlıklar hep -daha önceki dönemlerin ya da çağdaşı doğu gizem dinlerinin etkisi altında kalmış olabileceklerini düşündüren- doğu eyaletlerinden kaynaklanıyordu. Teolojik konularda ruhban sınıfı arasında görüş ayrılıkları olduğu halde, bütün bir Mısır, Suriye ya da Filistin eyaleti halkının doktriner bir ayrıntı yüzünden Konstantinopolis kilisesinden uzaklaşması konunun bir anlamda yüzeyden görünüşü idi. Daha altta yatan sebepler arasında, bu bölgelerdeki halkların merkezin yönetimini kabul etmek istememesi, kendi etnik tarihi kimliklerini koruma çabası vardı. Bunu, merkezin dinini kendi gelenekleri içinde yeniden yorumlayarak yapıyorlardı. Mısır ve Suriye'deki monofizitlik 451 yılındaki Kadıköy Genel Konsili'nin formüle ettiği teolojiye karşı olmaktan çok, imparatorluk vergi toplayıcılarına karşı bir düşmanlık²⁶³, nihai olarak da bu eyaletlerin siyasi bağımsızlık çabalarının bir ifadesiydi. Yerel halkların merkezle aralarına bir fark koyma istekleri hem erken hem de orta Bizans dönemi sapkınlıklarında asıl motifti. Merkezleri ile uyuşamayan gruplar her zaman için o merkezin düşmanlarını tahrik edici bir kimlik ifadesi peşinde koşuyorlardı: 6. yüzyılda Mezopotamya'daki Bizans topraklarında örgütlenmiş olan Nasturi Kilisesi'nin, asıl bağlı olması gereken Bizans Kilisesi yerine, onun takibatına uğradığı için Sasaniler tarafından korunması²⁶⁴, 7. yüzyılda Bizans'ın doğu eyaletlerinin önce Sasaniler hemen arkasından da Araplar tarafından kolayca fethi bunun örnekleridir. 642'de Mısır monofizitleri Müslüman Arapları kurtarıcılar olarak karşıladılar. Çünkü daha önce monofizitlere karşı sürdürülen katliamlar, rahiplerinin sürgüne gönderilmesi, Konstantinopolis Kilisesi toplantılarının monofizit kilisesini hükümsüz sayması, Bizans ordusunun monofizit manastırlarını yakıp yıkması Bizans hükümetini monofizitler gözünde "zorba bir yabancı" konumuna düşürmüştü.²⁶⁵

Bizans İmparatorluğu'nda iyi bir vatandaşın Ortodoks inanca sahip olması gerekiyordu. Bu yüzden sapkınlık devlete karşı bir suç sayılıyordu.²⁶⁶ Ortodoks inancı reddetmek, Konstantinopolis kilisesine ve onun koruyucusu olan devlet otoritesine karşı gelmek demektir. Ki

²⁶² Benoit, A. "Le Judaisme et le Christianisme Antique"den aktaran Eliade, M. (1982), s. 399.

²⁶³ Runciman, S. (1975), s. 102; Ostrogorsky, G. (1956), s. 55.

²⁶⁴ Dvornik, F. "Konsiller Tarihi", (Çev: M. Aydın), 1990, s. 14.

²⁶⁵ ibid., s. 22; Mango, C. (1980), s. 96. Benzeri bir durum "monofizit" Ermenilerin Bizans'ın aleyhine olarak, 11. ve 12. yüzyıllarda Anadolu'ya akınları sırasında Türklere ve I. Haçlı Seferi sırasında Latinlere yardım etmeleri örneklerinde de görülebilir. Heresy konusunda ayrıca bkz. Trevor-Roper, H., "The Rise of Christian Europe" ve Brown, P., "The World of Late Antiquity".

²⁶⁶ Runciman, S. (1975), s. 101.

bu, imparator ve patriğin otoritelerinin meşruiyet temellerini tehdit ediyordu. Bizans imparatorlarının kişisel olarak sapkın hareketlere şiddetle karşı koymalarının en önemli nedeni buydu. Sapkınlığın yaygın olduğu bir bölgenin bütün nüfusu imparatorluğun diğer bölgelerine tehcir ediliyordu. Orada zararsız hale gelecekleri ya da yeni komşuları tarafından "doğru inanca" kazandırılacakları umuluyordu. Ortodoks inancın tanımı, 4-8. yüzyıllar arasında toplanan ve bütün Hıristiyan dünyasının ortak olarak kabul ettiği ilk yedi Genel Konsil'de her defasında geliştirilerek yapıldı. Bu tanımın belli başlı unsurlarına göre: i) Kutsal Üçlü'nün unsurları arasında bir statü ayırımı yapılamazdı, ii) Baba yaratılmamış Oğul yaratılmıştı, iii) Baba ile Oğul aynı öz dendi, iv) Kutsal Ruh tanrısal niteliğe sahipti, v) İsa tek kişilikli ama tanrı ve insan olmak üzere iki tabiatlıydı, vi) Bu tabiatlar birbirinden ayrılamaz ve birbirine karıştırılmaz nitelikteydi, vii) Hıristiyan azizlerinin tasvirlerine yapılan ibadet, tasvire değil tasvirde resmedilen aziz şahsiyete yönelik olup, bu ibadet tanrıya yapılan ibadet niteliğinde değildi; gerçek ibadete layık olan tek varlık yalnızca tanrıydı.²⁶⁷

Doğu eyaletleri Müslümanlara kaybedildikten sonra Bizans bu sefer içsel sapkınlıklarla karşılaştı; 8. ve 9. yüzyılların en önemli sapkınlığı olan tasvir-kırıcılıktan sonra 10-13. yüzyıllar arasında Paulikanizm, Bogomilizm gibi sapkınlıklar görüldü. Ancak Paulikanizm ve Bogomilizm erken dönemdeki sapkınlıklar kadar sarsıcı, yıkıcı bir etki yaratmadı.

Ortodoks kilisesini birkaç yüzyıl boyunca uğraştıran Paulikanizm Anadolu kökenliydi. Anadolu, "Gnostikler"²⁶⁸ gibi ilk düalist Hıristiyan cemaatlerinin bulunduğu bir eyaletti. Bu düalist cemaatler, İran kökenli Mani dininin Anadolu'da yayılmasında uygun bir zemin hazırlıyorlardı. 3. yüzyılda yaşamış bir Pers olan Mani, öğretisinde iki sonsuz zıt güç bulunduğunu savundu: iyilik ve kötülük ya da ışık ve karanlık. İşte ilk olarak 7. yüzyılda ortaya çıkan Paulikan mezhebi, Hıristiyanlıkla bağdaştırdığı dini fikirlerini eski Manicilikten almıştı.²⁶⁹

²⁶⁷ Dvornik, F., s. 5-26. Hinnels, J. R. (1984), s. 242-3.

²⁶⁸ gnostisizm: diğer dünyadan gelen ve bu dünyada bedenler içinde adeta hapis bulunan insan ruhu için kurtuluşun bilgide olduğunu savunan doktrin. The Penguin Dictionary of Religions (1984), s. 132.

²⁶⁹ Manicilik, eski İran dini Zerdüştlükte (ya da Mazdayaşnacılıkta) Mani'nin reform hareketleriyle meydana getirdiği değişikliklerle oluştu. Zerdüştlüğün kurucusu Zarathuştra İ.Ö. 1700-1400 arası bir dönemde doğu İran'da yaşadı. Öğretisine göre, ibadete layık olan sadece ışık, hayat, sağlık ve zevk gibi iyi şeyleri yaratan iyilik-tanrı Ahura Mazda idi. Onun karşısında şiddet, kötülük ve ölümün kaynağı olan kötülük-tanrı Angra Mainyu vardı. Dünya bu iki sonsuz zıt güç arasındaki mücadele alanıydı. Bu iki güç daha sonraki tek tanrılı dinlerin tanrı ve şeytan tasarımları olarak görülmektedir. İnsanlar bu iki güç arasında seçim yapmakta serbestti. İyiliği seçenler cennete kötülüğü seçenler cehenneme gidecekti. İ.S. 3. yüzyılda, gene bir İranlı olan Mani, iyilik ve kötülük güçlerini, cennet ve cehennemi ve ölümden sonra hayatı kabul ediyordu. Ancak evrensel bir din yaratmak niyetiyle, Zerdüştlüğün içine farklı geleneklerden gelen (Hint, Yahudi-Hıristiyan, Gnostik) unsurlar kattı. Mani'nin öğretisine göre, kötülük dünyası iyi bir tanrı tarafından yaratılmış olamazdı. Bunu rakibi kötülük tanrısı

Mani dininden bir kadının oğlu olan Paul, Tanrı'nın cennet ve içindekilerden oluşan kutsal dünyayı, kötülük tanrısının da insanı ve görünen dünyayı yarattığını, İsa'nın bir melek ama sıradan bir kadının oğlu olduğunu, Tanrı tarafından kötülükle savaşmak üzere dünyaya gönderildiği öğretisini yaydı. Paulikanlar bazı bölümleri hariç Yeni Ahit'i kabul ediyor fakat Eski Ahit'i reddediyorlardı. Ayrıca İsa vücudunu Cennet'ten aldığı için onun gerçekten Meryem'den doğduğuna ve haç üzerinde öldüğüne de inanmıyorlardı.²⁷⁰

Paulikanlık özellikle imparatorluğun Ermeni nüfusu arasında taraftar buldu. Burada 451 yılındaki Kadıköy Genel Konsili'nden beri birbirlerinden hoşlanmayan Ermeniler ile Bizanslılar arasındaki farklılaşma göze çarpıyordu. Ermeniler merkeze karşı bir zırh olarak Paulikanizm'e sarıldılar. Ayrıca Paulikan mezhebinden olanlar 9. yüzyılda Bizans'ın güney sınırlarında Araplarla birlikte Bizans'a karşı savaştilar. Bu yüzden onlara karşı seferler düzenlendi ve kitleler halinde Trakya'ya sürüldüler. Bunun sonucu olarak da Filippopolis (Filibe) Paulikanlığın bir merkezi haline geldi. Ancak Trakya'ya sürgüne gönderme politikası Anadolu'daki Paulikan hareketlere son vermediği gibi Trakya'da yeni sorunlara yol açtı.

Bogomilizme gelince, 10. yüzyılda Bulgaristan'da rahip Bogomil'in öğretileri ile Paulikanizm şekil değiştirerek bir kez daha ortaya çıktı ve 14. yüzyıla kadar imparatorluğu uğraştırdı. Bogomil mezhebi de dünyaya iki zıt gücün, iyilik ve kötülüğün (tanrı ve şeytan) hükmettiğini, bu iki güç arasındaki mücadelenin bütün dünya olaylarını ve her insanın hayatını düzenlediğini kabul eden düalist bir doktrindi. Buna göre göze görünen bütün dünya şeytanın işiydi ve kötülerin elindeydi. Ruhban Bogomil sınıfı saf bir ruhi dindarlığa ulaşmaya çalışsa bile, bu mezhebin Bulgaristan ve Balkanlar'daki hızlı yayılışı, Bogomillliği benimseyen diğer kişilerin aslında Bizans'a karşı siyasi bağımsızlık çabalarının ve Bizans karşıtı eğilimlerinin bir göstergesiydi.²⁷¹

4.4.3. Kiliselerin Birliği

yaratmıştı. Böylece dünyanın varlığı bu güçler öncesinde var olan bir "evren öncesi" ilk durumun kabulünü gerektiriyordu. Dolayısıyla, Ahura Mazda Zerdüştlükte olduğu gibi yaratıcı ve ibadete layık tek tanrı olmaktan çıktı. Mani ayrıca Zerdüştlüğün aksine el çekmecilik ve bekarlığı da savunuyordu. Bu öğretileri nedeniyle Mani, Zerdüşt rahiplerince (magi) sapkın (heretic) olarak nitelendirildi. Manicilikte Zurvanizm etkileri de görülüyordu. Zurvanizm, Zurvan'ı (zaman) Ahura Mazda ve Angra Mainyu'nun babası olarak kabul ediyordu. The Penguin Dictionary of Religions (1984), s. 28, 201, 363; Eliade, M. (1978), s. 363; idem. (1982), s. 309, 387, 388.

Sapkınlıklar tarafından desteklenen ve siyasi unsurların da oluşmasına yardım ettiği bir mesele 1054 tarihinden itibaren doğu ve batı kiliselerinin ayrılmasıydı. Bu, Bizans'ın evrensellik ve Roma'nın mirasçısı olma iddialarını etkileyen özel bir konuydu. Bizans devleti ve onun koruması altındaki Ortodoks kilisesi açısından Roma kilisesinin varlığı sorun yaratıyordu. Bu sorunun yanına kiliselerin ayrılmışlığı ile birlikte, Ortodoks kilisesinin ve Bizans devletinin izleyeceği politikaları etkileyen yeni sorunlar eklendi. Ayrılmanın bir uzantısı olarak 11. yüzyıldan itibaren Bizans'ın son günlerine kadar sık sık gündeme gelen "kiliselerin birliği" (union) konusu bu sorunlardan biriydi.

Bu konunun kökleri 4. yüzyıla kadar iniyordu. Konstantinos (324-337) tarafından kurulan yeni başkent dünyevi yönetim kadar dini yönetimde de devrim yarattı. Çünkü eski ve nüfuzlu Roma, İskenderiye, Antakya gibi patrikliklerin yanında şimdi yeni Konstantinopolis patrikliği ortaya çıktı. Üstelik 381 yılında Konstantinopolis'te toplanan II. Genel Konsil, yeni başkent patriğine patriklikler arasında ikinci sırayı verince, "ebedi şehir" Roma'nın elinde patriklikler arasında onursal öncülükten başka bir şey kalmadı. Daha sonraki yüzyıllarda üç doğu patrikliği (İskenderiye, Antakya, Konstantinopolis) arasındaki üstünlük iddiaları; Mısır, Suriye, Filistin eyaletlerinde rağbet gören Arianizm, Monofizizm gibi din sapkınlıkları ve bunlara karşı Konstantinopolis patrikliğinin Ortodoks inancı tanımlaması ve savunması; 7. yüzyılda İskenderiye, Antakya ve Kudüs patrikliklerinin Arapların eline geçmesi sonucu doğu Hıristiyan dünyasında Konstantinopolis patrikliği tek otorite olarak kaldı.

Bizans kilisesi kuruluşunu devlete borçlu olduğu için devletle beraber bir politika sürdürüyordu. Batı dünyasında ise Roma kilisesi, 5. yüzyılda imparatorlukçu bir devletin ortadan kalkmasından sonra akışkan bir siyasi karmaşa ortamında tek başına kaldı. Her ne kadar Bizans İmparatorluğu İtalya'nın bazı bölgelerine, özellikle güneyine hakim olmayı sürdürüyorsa da, Roma üzerinde etkili bir siyasi hakimiyet sağlayamadı ve dini konularda batıdaki tek yetkili kurum Roma kilisesi olarak kaldı. Doğuda Iustinianos (527-565), Herakleios (610-641) gibi hükümdarların, biraz da siyasi nedenlerle giriştikleri, "doğru inancın koruyuculuğu" rolü sonucu, kilise doktrinleri ve patriklere müdahale etmeleri, batıda, doğu kilisesinin devlet güdümlü olduğu kanaatini pekiştirdi ki, bu kanaat kilise dışındaki otoritelerin kilisenin işlerine karışmasının doğurduğu hoşnutsuzluğu yaygınlaştırıyordu. Öte yandan 8. yüzyılda imparator III. Leon'un

²⁷⁰ Talbot Rice, T. (1967), s. 60; Mango, C. (1980), s. 100.

²⁷¹ Ostrogorsky, G. (1956), s. 238; Hussey, J. M. (1975), s. 102.

(717-741) müdahalesi ile başlayan ve Bizans'ı yaklaşık yüz yirmi yıl süreyle meşgul eden "tasvirkırıcılık" (iconoclastism) hareketi, Roma tarafından Bizans'a ve Konstantinopolis kilisesine şüphe ile bakılmasını güçlendirdi. Daha sonra Bizans'ta tasvirler kültü ihya edildiyse de, tasvirkırıcılık fırtınası hem Batı ve Doğu kiliseleri arasındaki ayrılığı arttırdı hem de Bizans'ın İtalya'daki nüfuzunu hissedilir derecede sarstı. Öte yandan gene III. Leon'un 732'de güney İtalya, Yunanistan ve İllirya'yı, Roma kilisesinden ayırarak Konstantinopolis kilisesine bağlaması kiliseler arasındaki ayrılıklara yeni bir boyut kazandırdı.

Hem Bizans Devleti hem de Roma Kilisesi ayrı ayrı evrensellik iddiasında bulunuyorlardı. Bizans devletinin, Roma kilisesini kendi evrensellik iddiasının bir aracı olarak kullanabilmesi ve İtalya üzerindeki hukukunu ayakta tutabilmesi için, 10. yüzyıla kadar Bizans imparatorları kendi kiliselerine karşı Roma'nın kilise evrenselliği fikrini desteklediler ve kilise disiplini konusunda yüksek mahkeme olarak Roma'ya başvurma ilkesini 10. yüzyıla kadar sürdürdüler.²⁷² Ancak papanın 800 yılında Charlemagne'a taç giydirmesi ile kurulan Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun zamanla kendini yeni bir evrensel devlet olarak kabul ettirmeye başlaması Bizans'ın evrensel devlet olma iddialarını çürütürken, Konstantinopolis kilisesinin Balkanlar ve Rusya'da Slav dünyasını Hıristiyanlığa kazandırması da Roma kilisesinin evrensellik iddialarına önemli bir darbe vurdu. Öte yandan doğu ve batının tarihi gelişmelerinin farklı eksenlerde sürmesi, iki dünyadaki kültürler arasında önemli farklar görülmesi, kilise adetleri ve konuşulan dilin bile ayrı olması kiliselerin tek bir sistemin çatısı altında kalmalarını güçleştiriyordu. 11. yüzyılda şiddetlenen iki kilisenin mücadelesinde Konstantinopolis patriği, karmaşık doktriner fikir ayrılıklarını değil herkesin kolayca anlayabileceği kilise adetlerindeki farklılıkları öne sürerek Bizans kilisesinin üstünlüğünü savunmaya başladı. 1054 yılında başkente gelen bir Roma kilisesi elçi heyetinin, Ayasofya'ya Konstantinopolis patriğini aforoz eden bir bildiri bırakmalarının ardından Konstantinopolis patriğinin de onları aforoz eden bir kurul toplamasıyla iki kilisenin yolları ayrıldı. Ancak iki kilise arasında bu tür çekişmelere alışılmış olduğundan, başlangıçta bu ayrılığın kalıcılığı farkedilmedi. 11. yüzyılın sonlarında Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminden itibaren başlayan "kiliselerin birliği" müzakereleri Bizans İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar sürdü. 1439'da sağlanan birlik ise Bizans'a ihtiyacı olan batı Hıristiyan dünyasının desteğini sağlayamayacak kadar geç kaldı.

²⁷² Dvornik, F., s. 33.

Selçukluların 1077 yılında ele geçirdiği Kudüs'ü ve Kutsal Topraklar'ı geri almak için düzenlenen Birinci Haçlı Seferi'nde, Latinlerin Bizans İmparatorluğu ile olan anlaşmalarına uymayıp, eski Bizans toprakları üstünde Haçlı devletleri olarak bilinen küçük prenslik ve kontluklar kurmaları Bizans'ta Batıya karşı duyulan güvensizliği artırdı. Batı dünyasının inançsızlara karşı giriştiği kutsal savaşın zamanla, kilise birliğinden ayrılmış olan Bizans'a karşı geniş kapsamlı bir mücadeleye dönüşeceğini kimse düşünemiyordu. Ancak Haçlıların davranışları Bizans'ın bakış açısından bu düşünceyi teyid etti. Batıda ayrılıkçı Bizanslılara karşı duyulan güvensizlik gibi doğuda da Latinlere karşı duyulan nefret arttı. Latinlere karşı duyulan nefret yavaş yavaş adeta bir Bizans milliyetçiliğini desteklerken 1185 yılında Konstantinopolis'te onbinlerce Latinin katli ve 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Konstantinopolis'in Latinlerce işgali, iki dünya arasındaki uçurumu artırdı. Siyasi açıdan giderek Hıristiyan dünyası içinde yalnızlığa itilen Bizans devletini kurtarabilmek için imparatorlar "union" müzakerelerine önem verdilerse de, hafızalarında, Latinlerin "Tanrı'nın koruduğu şehir"e yaptıklarını unutamayan Bizans halkı Roma kilisesi ve Latinlerle birliğe sürekli olarak karşı çıktı. Öte yanda Konstantinopolis'in 1261'de Bizans tarafından geri alınması Roma patrikliğince hoş karşılanmadı. Çünkü Konstantinopolis'te Latin devleti yerine ayrılıkçı bir Bizans devleti ve kilisesinin kurulması Roma'yı rahatsız etti. Bütün bunlara rağmen imparator VIII. Mikhael (1259-1282) *union* görüşmelerine devam etmeyi talep etti. 1274'te Lyon Konsili'nde, yaklaşık iki yüz yıldır devam eden mesele çözüme kavuşmuş gibi göründü. Buna göre imparator sadece Roma'nın dini açıdan öncülüğünü değil aynı zamanda Roma inancını da kabul ediyordu. Ancak Bizans ruhban sınıfı ve Latinlerden nefret eden halk imparatoru desteklemediği için bu birlik anlaşması sadece kağıt üzerinde kaldı. Bundan sonra ise Bizans imparatorları şartların gerektirdiği dönemlerde ve ölçülerde birlik taraftarı oldular ya da birliğe sırt çevirdiler; birliğe taraftar oldukları dönemlerde özellikle ruhban sınıfının muhalefeti ile karşılaştılar. Birliğe karşı olma Bizanslıların ulusal kimliklerini farketme ve kilise adetleri ve inanç konusunda kendini gösteren şekilde, Latinlerden farklı olduklarını belirtmek istemelerinden kaynaklanıyordu.²⁷³

²⁷³ Kiliselerin ayrılığı konusu dini olaylar ya da çekişmeler kadar bir dizi siyasi olayın da sonucuydu. Bu olaylar için bkz. Ostrogorsky, G. (1956); The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part I; Dvornik, F. "Konsiller Tarihi", (Çev. Mehmet Aydın). Bizanslıların "ulusal" kimliklerini farketmeleri ile, "Nüfus" bölümünde bahsedildiği gibi, kendilerini Hellenler olarak adlandırmaları aynı dönemin olgularıdır.

4.5. Sivil İdare ve Hukuk Düzeni

Kamusal hayatta insanları ilgilendiren sivil idari-askeri ve dini konular modern toplumlar öncesinde birbirinden ayrılmış değildi. Devlet idare ettiği kişilerin hayatlarında çok çeşitli konularda karşılına çıkıyor ve bu konular çoğu kez birbiri ile iç içe geçen bir örgü oluşturuyordu. Örneğin Bizans'ta kişilere arazi tahsis edilmesi konusu sivil idare kapsamında iken, söz konusu arazi "asker mülkü" (stratitotika ktemata) ya da *pronoia* ise askeri, *kharistikia* ise dini makamları da ilgilendiriyordu. Bizans'ta askerlik ve din ile ilgili meselelerden daha önceki bölümlerde bahsedildiği için bu bölümde başkentte ve eyaletlerdeki sivil yönetim şekli ve kamu görevlisi kadrolarından, hukuk düzeni ve yargıdan bahsedilmektedir. Sivil idare ve kamu hukuku kapsamına giren çeşitli vergi meseleleri (*capitatio-iugatio*, *annona*, *kapnikon*, *kefaletion*), kişilere arazi tahsisi (sınır askerleri, *stratiotes*'ler, *stratitotika ktemata*), küçük arazililerin "kudretliler"e karşı korunması, ortak vergi yükümlülüğü (*allelengüon*), işlenmeyen bir arazinin devletin gelir kaybını önlemek amacıyla arazinin vergi yükümlülüğü ile birlikte bir kişiye verilmesi (*epibole*), bir araziye öncelikli satın alma hakkı (*protimesis*), bir arazinin üzerindeki köylülerle birlikte bir kişiye tahsisi (*pronoia*), bir manastırın malvarlığı ve üzerindeki haklarla birlikte bir kişiye bağışlanması (*kharistikia*) gibi konu ve kurumlar ile ilgili ayrıntılı bilgiler, bunları askerlik ve din ile ilgili konulardan ayırmak zor ve modern toplumlar öncesinde anlamlı olmadığı için, diğer ilgili alt bölümlerde ele alınmış olup burada tekrar edilmeyecektir.²⁷⁴

Sahip olduğu topraklar ister doğuda ister batıda yoğunlaşmış olsun, Bizans bütün tarihi boyunca Konstantinopolis merkezli bir yönetime sahipti. 12. yüzyılda görülen (1081-1204) askeri aristokratik unsurların iktidarı hariç, bu merkez büyük ölçüde sivil devlet görevlileri kadrolarının denetimindeydi: generaller ve amiraller başkentteki yönetimde fazla söz sahibi değillerdi. Saray teşrifatı başkanı olan ve 899 yılında tamamladığı "Kletorologion" adlı eserinde yönetim hakkında bilgiler veren Philotheos, hukuki memuriyetler (kritai) ve mali memuriyetler (sekretikoi) arasında açık bir ayırımdan söz ediyordu.²⁷⁵ Bu ayırma göre hukuki memuriyetler içinde en yüksek mevki Konstantinopolis "eparkhos"u idi. Bu mevki sivil görevliler arasında ilk, en yüksek altmış

²⁷⁴ Bu konular hakkında daha ayrıntılı bilgiler için bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü. *Kharistikia* için bkz. "Kilise-Manastır Mülkleri" bölümü. Sivil halkın günlük yaşamı ve iktisadi faaliyetleri ile ilgili konulardaki kısıtlamalar için bkz. "Loncalar" bölümü. İnsan hayatının özellikle iktisadi ekseninin modern toplumlar öncesinde diğer eksenlerden ayrılmasının imkansız olduğu ve dolayısıyla iç içe geçtiği diğer kurumlarla birlikte incelenmesi gerektiği konusu için bkz. Polanyi, K., "Kurumlaşmış Süreç olarak Ekonomi", Çev: Yahya Sezai Tezel, Ankara, 1989.

²⁷⁵ The Cambridge Medieval History, (1967), Vol.4-Part II, s. 23.

saray ünvanı içinde ise onsekizinci sırada geliyordu. *Eparkhos*'un önemini anlamak için VII. Konstantinos'un (913-959) ona verdiği "şehrin babası" lakabına ve 11. yüzyılda Psellos'un bu mevkiyi, "sadece, imparatorluk işareti olan eflatun elbise giyme ayrıcalığına sahip olmayan bir görev" olarak nitelendirişine bakmak yeterlidir.²⁷⁶ Bu mevki Roma döneminin "praefectus urbi"sinin devamıydı²⁷⁷ ve hadımların elde edemeyeceği istisnai memuriyetlerden biriydi.²⁷⁸ *Eparkhos*'un, şehirde asayişin sağlamak, loncaları ve faaliyetlerini, esnafların kullandığı ölçü ve tartı aletlerini denetlemek, şehrin yiyecek ve tahıl stokunu temin etmek, şehre ticaret için gelmiş olan yabancıları nezaret altında tutmak, pazar günleri çalışılmamasını sağlamak, imparatorluk mahkemesine vekalet yoluyla başkanlık etmek gibi görevleri vardı. İmparatorun başkentte olmadığı sırada genellikle *eparkhos* naip ilan ediliyordu. Ayrıca komutası altında cadde ve limanları koruyan polisler ve itfaiye grubu hizmet görüyordu. Görevleri sırasında *eparkhos*'a her biri kendi alt bölümleri ve çalışanlarına sahip olan ve biri adalet işleri ve hapishaneler, diğeri ekonomik hayat ve ticaret ile ilgilenen iki bölüm yardımcı oluyordu. Bu görevleriyle başkent inktisadi ve kamusal hayatında büyük etkiye sahip olan *eparkhos* önemini 13. yüzyılın sonlarına kadar korudu. Daha sonra ise sadece bir saray ünvanı olarak kaldı.²⁷⁹

Mali memuriyetler içinde "logothete" denen yüksek rütbeli ve "khartularii" denen daha düşük rütbeli görevliler vardı. *Logothete*'ler arazi vergilerinin toplanması, su kemerlerinin bakımı, madenlerin gelirleri, ordunun ücretlerinin ödenmesi ve levazımı, ordu levazımları için devlet atölyelerinin kontrolü gibi görevlerden sorumluydular. *Khartularios*'ların sorumluluk alanlarında ise çeşitli ürünlerin ham madde ya da mamül mallar şeklinde saklandığı devlet deposu ve ordu için atların yetiştirildiği Anadolu'daki at çiftlikleri vardı. Mali memuriyetlerin başında ise "sakellerios" adlı görevli bulunuyordu.²⁸⁰

Mali görevlilerin dışında imparatorluk arşivinden sorumlu "protoasekretis"; imparatorun özel ve gizli mektuplarını yazan "müstikos"; posta hizmetleri ve yabancı elçilere verilen hediyelerden sorumlu "tou dromou"; 9. yüzyıldan önce saraya daha sonra ise patrikliğe bağlı olan ve Konstantinopolis'teki büyük yetimhaneden sorumlu "orfanotrofos"; muhafız kuvvetleri komutanı "protostrator"; imparatorla patrik arasında bir çeşit iletişim görevlisi ve aynı zamanda

²⁷⁶ *ibid.*, s. 23; Runciman, S. (1975), s. 90; Psellos, s. 28.

²⁷⁷ Hendy, M. F. (1985), s. 334.

²⁷⁸ Hadımlık müessesesi için bkz. "İmparatorluk Kurumu" bölümü.

²⁷⁹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 24; Runciman, S. (1975). s. 90; Psellos, s. 28, dipnot 51.

²⁸⁰ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 24-5.

yüksek rütbeli bir dini görevli olan "sünkelloş" sivil idarenin diğer görevlileri arasındaydı.²⁸¹ Sadece Konstantinopolis'te bulunan bu üst düzey memurların kendi emirleri altında çok sayıda görevli çalıştırdıkları ve Anadolu'daki işlerin yapılması için, bir yönetim birimi bulunan her yerde benzeri kalabalık memurlar grubuna ihtiyaç olduğu düşünülürse, kalabalık kadrolu sivil idarenin devleti etkin şekilde işletmesinin yanısıra ona ağır bir mali yük de getirdiği anlaşılabilir.

Devlet görevlileri imparator ile uyrukları arasında bir aracı görevi de görüyorlardı. Kilise gibi bu görevlilerin oluşturduğu örgütlenme ağı bütün imparatorluğa yayılmıştı. İmparatorluk içindeki yabancı unsurların devletle bütünleşmesine, Hellen dilini öğrenmelerine ve Ortodoks inancı benimsemelerine, yani bir Bizans birliğinin oluşmasına katkıda bulunuyorlardı.

İlke olarak devlet memuriyetleri herkese açıktı. Dolayısıyla soylu bir Bizans kadınıyla evlenen bir yabancı da aristokrasiye kabul ediliyor ve devlet görevi alabiliyordu. Bizans tarihinin çeşitli dönemlerinde Ermeni, Slav, İtalyan ya da Bulgar asıllı general ve devlet adamlarının göze çarpması olağan bir durumdu. Makedonya ve Lekapenid imparatorluk hanedanları ve Tzimiskes, Museles, Bourtzes, Kurkuas, Melias, Maniakes, Kurtikes, Tornikes, Taronites, Dalassenos, Seleros gibi aileler Ermeni; Glabas, Rentakios, Bogdanas ve Boilas aileleri Slav; Pakurianos ve Apokapes'ler Gürcü; Gabalas ve Anemas'lar Arap kökenli idi. 11. yüzyılın toprak kayıpları Bizans üst yönetim sınıflarında bazı değişiklikler yarattı. Türkler ve Latinler, Ermeni ve Slavlardan daha çok göze çarpar hale geldi. Bu dönem ailelerinden Amiras, Aksoukhos, Asanes, Karamanos, Mamplanes, Melikes, Mourtatopoulos, Orkhanes, Prosoukh, Samoukh, Sarakenos ve Soultanos'lar Türk; Petralifas, Raoul, Humbertopoulos ve Frankopoulos'lar Latin kökene sahipti.²⁸² Ne var ki, zamanla üst düzey devlet görevlileri kadroları büyük ölçüde kendi kendini sürdüren adeta bir sivil aristokrasi haline geldi ve yeni katılanların sistem içinde ilerlemeleri zorlaştı.

Orta Bizans döneminde özellikle Anadolu'da büyük toprak sahiplerinden meydana gelen aristokratik unsurların oluşmaya başlaması, zamanla sivil bürokrasi ile büyük topraklılar arasından çıkan askeri aristokratik unsurlar arasında bir çekişmeye yol açtı. Bu çekişmenin sonu sivil yönetim tarafından ordunun ve imparatorluğun savunma sisteminin ihmal edilmesine yol

²⁸¹ ibid., s. 26-7.

²⁸² Vryonis, S. (1981), "Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans", Ch.III, s. 135-6.

açar hale gelince, daha önce değinildiği gibi, askeri aristokrasi benzeri kadrolar merkezde ağırlık kazandıkları 12. yüzyılda savunma sistemini yeniden düzenleme ihtiyacı duydular.²⁸³

12. yüzyılda Komnenos hanedanı (1081-1185) döneminde sivil bürokrasiden yönetimi alan askeri aristokrasi benzeri unsurlar, özellikle I. Aleksios Komnenos (1081-1118) döneminde girişilen reformla yönetimi merkezileştirdi. Birden çok hazine yerine tek bir merkezi hazine oluşturuldu. Bütün mali yönetim tek bir "logothete"e bağlandı. Sivil yönetimin geri kalanı ise "sekreta" *logothete*'liği (logothetes ton sekretou) altında toplandı. *Sekreta*, yani yönetim temsilcileri, merkezi yönetimin temel çerçevesini oluşturuyorlardı. Her biri yönetimin farklı yönlerinden sorumlu olup kendi arşivlerini de tutuyorlardı. *Sekreta* dışında ayrıca özel imparatorluk arşivinden sorumlu olan bir kurul vardı. İlk defa 11. yüzyıl ortalarında görülen ve saray hiyerarşisinde yer almayan "mesazon" ise bir nevi özel imparatorluk sekreterydi. İmparatorun kişisel işleri ile uğraşmıyor, devlet yönetimi ile ilgili işleri ve günlük bürokrasi trafiğinde ona yardımcı oluyordu. Askeri unsurların bu düzenlemeleri sonucu merkezi yönetim bürokratik yapısını kaybetti ve katı şekilde imparatorun şahsına bağlı hale geldi. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu döneminde de yönetim yapısındaki daralma sürdü.²⁸⁴

13. yüzyılda Bizans İmparatorluğu önemli bir sarsıntı geçirdi ve bu sarsıntının etkilerini yıkılışına kadar taşıdı. 1204'te Dördüncü Haçlı Seferi sırasında Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçirmesinden sonra oluşan İznik hükümeti adeta "sürgün"de bir Bizans devleti idi. Yönetim organları ve devlet arşivi kayboldu ya da Latinlerin eline geçti. Elli yedi yıl sürecek olan İznik İmparatorluğu'nun yönetim yapısı 1204'ten önce var olan yönetim kuruluşları gibi örgütlenmekle birlikte daha dar ve daha merkezi idi. İznik İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı I. Theodore Laskaris başlangıçta yönetim için yakın aile çevresine dayanıyordu. Daha sonra mali ve hukuki kurumlar da bu aile çevresi yönetimine eklendi. İmparatorun devlet hayatındaki kontrolü yoğunlaştı. *Sekreta* yeniden kurulmadı. Saray arşivinde *müstikos* imparatorun gizli yazışmalarını yürütüyor ve imparatorluk manastırları ile ilgileniyordu. Ancak İznik hükümetinin temel özelliği "mesazon" mevki ile ortaya çıktı. *Mesazon*, imparator ile tebası arasında bir aracı gibi görev yapıyor, bu görev ona yönetimde bir ağırlık sağlıyordu. İdarenin başında bulunan devlet adamı ve imparatorun en önde gelen danışmanı oydu. Çıkarılan imparatorluk yasalarında ve yabancı

²⁸³ Bu gelişme, yani *thema* sisteminden *pronoia* sistemine geçiş için bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü.

²⁸⁴ Angold, M. (1975), s. 147-8.

devletlerle yapılan anlaşmalarda *mesazon*'un da adı bulunuyordu.²⁸⁵ Böylece *mesazon* devlet yönetimi ile ilgili bir çok konuda merkezileşmenin göstergesiydi. Bir derecede İslami devletlerdeki "vezir" kurumunu hatırlatıyordu.

Saray hiyerarşisindeki temel görevler soylu ailelerin elinde olup çoğu görevli eski yönetim mensubu ailelerden gelmekle birlikte, Laskarid hanedanı döneminde de yönetim ve ordu yetenekli insanlara açıldı. Sarayda, çoğu soylu ailelerden gelen ve "arkhontopouloi" olarak adlandırılan çok sayıda genç erkek vardı ve bunlara statülerine uygun *pronoia*'lar tahsis edilmişti. Bu kurum Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından oluşturulmuştu ve Aleksios savaşta ölen askerlerin çocuklarından oluşturulan askeri birliklere "liderlerin çocukları" anlamına gelen bu adı vermişti.²⁸⁶ Bu gençlerin bir kısmı yönetim mevkileri, bir kısmı da askeri kariyer için yetiştiriliyor, hangi alana yönettileceklerine ve eğitimlerine imparator şahsen nezaret ediyordu. Bu sistem devletin başlıca mevkilerinde büyük aile üyelerinin hakim oluşunu açıklıyordu. *Arkhotopouloi*'lerin yüksek eğitimi için İznik'te açılan üniversitenin 13. yüzyılda sadece altı öğrencisi olması ise çok sayıda yetişmiş yöneticiye ihtiyaç olmamasının ve yönetimin basitleşmesinin bir göstergesi olarak düşünülebilir.²⁸⁷

Eyaletlerdeki sivil halkın yönetiminde ise izleri Roma İmparatorluğu'na kadar giden düzenlemeler görülmekteydi. Roma İmparatorluğu 4. yüzyılda dört geniş "praefectura"ya (Doğu, İlyria, İtalya, Galya) ayrılmıştı. Her *praefectura*'nın içinde birkaç diokeze, her diokeze'nin içinde de birkaç eyalet vardı. Örneğin Doğu *praefectura*'sı Libya, Mısır, Anadolu ve Trakya eyaletlerini kapsıyordu. Bu yönetim birimlerinin başında "praefectus praetorio" olarak adlandırılan valiler bulunuyordu. Bunlar devlet yönetimindeki en yüksek rütbeli memurlardı. Kendi *praefectura*'larında bütün idari, mali, hukuki otoriteye sahip olup, adeta imparatorun vekili gibi hareket ediyorlardı. Ancak askeri birlikler üstünde kontrolleri yoktu. 6. yüzyıldan önce mevcut olan bu askeri-sivil otorite ayrımı Iustinianos (527-565) tarafından kaldırıldı ve iki gücün tek elde toplanması yoluna gidildi. Maurikos (582-602) döneminde oluşturulan Ravenna ve Kartaca genel valilikleri, askeri ve sivil gücün tek elde toplanışının en önemli örnekleriydi. Bu durum Heraklit hanedanı dönemindeki düzenlemelerle birlikte, 9 ve 10. yüzyıllarda zirvesine

²⁸⁵ İznik İmparatorluğu'nun ikinci hükümdarı Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde ise *mesazon* mevkii boştu. Angold bunun sebebinin Vatatzes'in çevresinde böyle güçlü bir görevliyi görmek istememesi ya da bu görevi dolduracak nitelikte birinin bulunmaması olabileceğini söylemektedir. Angold, M. (1975), s. 149-62.

²⁸⁶ Alexiad, s. 231-2, Book Seven, 19 numaralı açıklayıcı not.

²⁸⁷ Angold, M. (1975), s. 174-81.

ulaşacak olan *thema* sistemi aracılığıyla sürdürdü. Merkezi yönetimin önceki dönemlerdeki yüksek memuriyetleri yavaş bir dönüşümle kaybordu ve geniş kapsamlı ademi merkezîyetçilik yerini katı bir merkezi kontrole bıraktı.²⁸⁸ 10. ve 11. yüzyılları da içine alan orta Bizans döneminde devlet yönetiminin özelliği, giderek imparatorun çevresinde kümeleşen ve onun sıkı kontrolüne tabi olan bir yapı göstermesiydi.

7. yüzyılda Herakleios döneminden itibaren eyalet yönetiminde *thema* sistemi hakimdi. *Thema* kelimesi "ordu birliği" anlamına gelmekte olup, sistem imparatorluğa yayıldıkça askeri birliğe sahip her bir eyaleti ifade eder oldu. Böylece önceki dönemlerin sivil ve askeri otoritelerini ayrı yürüten temel idarecileri yerine, her iki otoriteyi kendi elinde tutan *thema* valisi (*strategos*) eyalet yönetiminde tek söz sahibi haline geldi. Ortaçağlar Bizans devletinin taşıdığı askeri karakterin izini, sivil halkın ve eyaletlerin yönetiminde görmek mümkündür. *Strategos*'lar doğrudan imparatora tabiydiler. Kendi emirleri altında askeri birliklerden başka çok sayıda sivil görevli vardı. *Thema*'larının askeri, sivil, hukuki ve mali işlerini bu görevliler aracılığıyla sürdürüyorlardı. Sivil görevliler, imparatorun, güçlü bir konuma sahip olan *strategos* üzerindeki kontrol ve nezaretini sağlamakta yardımcı roldeydiler. *Thema* sistemi imparatorluğun uzun süre sağlam bir şekilde savunulmasına ve askeri başarılarına büyük ölçüde katkıda bulundu. Ne var ki, askeri aristokrasi benzeri unsurların ortaya çıkmasına da yol açtı. Bu unsurlara karşı, özellikle 11. yüzyılda iktidarda olan sivil bürokrasi *thema*'lar aleyhtarı ve orduyu ikinci plana iten bir politika izledi.²⁸⁹

Sivil bürokrasinin hakimiyet döneminde askeri fonksiyonlarının çoğunu ve önemini yitiren *thema* sistemi, Komnenos hanedanı tarafından yeniden düzenlendi ve askeri karakterini yeniden kazandı. Selçuklu istilaları sonucu yüzölçümü küçülen Bizans arazisinde yeniden düzenlenen *thema*'lar alan olarak eskisinden daha küçüktü ve başlarında artık *strategos* değil "duks" ünvanlı bir yönetici bulunuyordu. Askeri ve sivil güç bu defa *duks*'ta birleşmişti. Bu düzenleme Anadolu eyaletlerinde I. Manuel Komnenos (1143-1180) döneminde tamamlanmış olup, amaç Anadolu'da Türklerin eline geçen yerleri geri almak ve kıyı bölgelerini savunmaktır. Bu yeni düzenleme 1204'e kadar devam etti. Ancak imparatorluğun giderek zayıflaması ve sürekli Türk ilerleyişi yeni düzenlemenin başarılı olmasını engelledi. Konstantinopolis'in

²⁸⁸ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 19; Runciman, S. (1975), s. 85; Ostrogorsky, G. (1956), s. 32-3.

²⁸⁹ Thema sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü.

Latinlerce işgali Anadolu eyaletlerindeki karmaşa ve düzensizliği iyice ortaya çıkardı. Latinler Anadolu'nun kuzeybatı bölgelerini işgal ederken doğudan da Selçuklu tehdidi geliyordu. Bu karışıklık içinde ise yerel büyük toprak sahipleri kendilerini bağımsız ilan etmeye hazır ve muktedirler. Ancak I. Theodore Laskaris (1204-1222) Prousa'daki (Bursa) güçleri sayesinde bu kritik dönemde tutunmayı başardı ve batı Anadolu'yu otoritesi altına aldı.²⁹⁰ Bundan sonra eyalet yönetiminin yeniden düzenlenmesine geçildi ve *thema duks*'ları bir kez daha ortaya çıktı.

İznik İmparatorluğu döneminde de *thema*'lar eyalet yönetiminin ana birimleri olmaya devam ediyordu. *Duks* imparator tarafından atanıyordu ve İznik İmparatorluğu'nda görev süresi normalde bir yıl ile sınırlanmıştı. *Duks*'un emrinde iki gruba ayrılan çok sayıda görevli vardı: bir yanda *duks*'un kişisel görevlileri, diğer yanda eyalet yönetiminin doğrudan imparator tarafından atanan üst düzey görevlileri. İkinci grup görevliler içinde şehir ve kalelerin yöneticileri de bulunuyordu ve bunlar *duks*'tan sonra bir *thema*'nın en önemli görevlileriydi. *Duks*'un seçtiği kişisel görevliler arasında bir "grammatikos" (katip) ve bir "logoriastes" (mali yönetici) vardı. *Duks*'un temel görevi, eyaletinde hukuk düzenini ve genel adaleti sağlamaktı. Kendi mahkemesine sahipti ve yargıç oydu. Bunların dışında *thema*'nın askeri organizasyonu da *duks*'un kontrolü altındaydı: *thema*'daki kalelerin komutanları emrine tabiydi ve askeri seferlerde *thema* birliklerine komuta ediyordu. Konstantinopolis'in Latinlerden geri alınışından sonra eyalet ordularının ana orduya katılmasıyla *duks* daha az önemli hale geldi. Artık sadece eyaletindeki *pronoia* sistemine nezaret ediyordu. Komnenos hanedanı döneminde eyaletlerdeki vergi toplama mekanizması *duks*'un kontrolü altındaydı ve bir *thema*'nın mali ihtiyaçları o *thema*'dan toplanan vergilerle karşılanıyordu. İznik İmparatorluğu döneminde vergi toplama yetkisinin sınırlandırılması sonucu *duks*, eyalet yönetimini finanse edebilmek için, adalet hizmetlerinden sağlanan gelirler ve görevlilerine maaşlarından ayrı olarak verilenler gibi, kendisine ayrılmış olan gelirleri kullanmıştır. Ki, hem başka alanlara ve görevlilere ait olan hem de eyalet finansmanı için yeterli olmayan gelirlerin bu şekilde kullanılması, 12. yüzyıl sonlarından itibaren görülen eyalet yönetimi çözümlüşünün en önemli özelliklerindedir.

İznik İmparatorluğu eyalet yönetiminde bir yandan *duks*'un ve merkezi hükümet görevlilerinin sorumluluk alanları arasında bir çakışma, bir yandan da *duks*'un gücünü azaltma eğilimi göze çarpıyordu. *Thema*'sındaki vergileri toplama yetkisi ve askeri sorumlulukları azaltılıyor, yavaş yavaş bir sivil yönetici haline geliyordu. İznik İmparatorluğu dönemi büyük bir

²⁹⁰ ibid., s. 239.

merkezi kontrole ve eyaletlerde merkezi hükümet görevlilerinin daha yoğun şekilde kullanılmasına doğru bir gidişi temsil etmekteydi ve İznik İmparatorluğu'nun küçük yüzölçümü de bu durumu kolaylaştırıyordu.²⁹¹

Orta Bizans döneminde sivil memuriyetler özellikle Konstantinopolis'te önem arzederken, eyaletlerde askeri mevkiler önemliydi ve bunlar içinde de Anadolu *thema*'larının *strategos*'ları önde geliyordu. 12. yüzyılda Komnenos hanedanı ile birlikte askeri aristokrasi benzeri unsurlar iktidara geçince sivil memuriyetlerin bir kısmı ortadan kalktı. Bazıları sadece şeref ünvanı olarak kaldı. Ancak yine de sivil görevlerin çoğunun sadece şeref ünvanı olarak kalması 1261'den sonraya, Palailogos hanedanı dönemine rastladı. 1204'ten sonra iyice küçülen devlet yönetimi içinde bu görevlerin bir kısmına da artık ihtiyaç duyulmamaktaydı.

Sivil idare ile ilgili bir kurum da senatoydu. Senato Bizans tarihinde her zaman varolmuş bir kurum olmasına rağmen, en parlak günlerini 6. ve 7. yüzyıllarda yaşadı. Daha Büyük Konstantinos (324-337) döneminde İstanbul'da senato (sünkletos) kuruldu. Ancak bu senato hiç bir zaman eski Roma senatosu gibi olmayıp, sadece bir danışma kurulu niteliğindediydi. Senatör sınıfı bazı hak ve avantajlara sahipti ve toplumun zengin ve güçlü kesiminin görüşlerini yansıtıyordu. Özellikle imparatorun zayıf olduğu dönemlerde ve imparator değişimlerinde senato ön plana çıkıyordu. Çünkü senato imparatoru seçme ve onaylama hakkına sahip olan gruplardan biriydi. Ancak bir imparator ölmeden önce halefini resmen ilan etmiş ya da ortak imparator olarak taçlandırmış ise, o zaman senatonun onayı sadece bir formaliteden ibaret kalıyordu. Bazı kanunlar resmen ilan edilmeden önce senatoda okunuyor, bazan imparatorun emriyle senato en yüksek mahkeme vazifesi görüyordu. Olağan zamanlarda belirli kamu görevlilerini seçme hakkı da senatoya aitti. Ancak bu işlev VI. Leon (886-912) tarafından kaldırıldı. 11. yüzyılda Psellos "senatonun kapılarının pazardaki bütün serserilere açılmış olduğundan" biraz da abartma ile yakınlıkla senatonun bozulması ve işlevinin önemsizleşmesinden bahsediyordu.²⁹² Başlangıçta büyük toprak sahiplerinden oluşan senato, zaman içinde yüksek devlet memurlarının çoğunluğu oluşturduğu bir konuma geldi. Aslında senato gerçek bir görevi olan değil, ama bir çeşit şeref ünvanı ile diğer insanlardan ayrılan kişilerden oluşuyordu. İmparatorların haleflerini

²⁹¹ ibid., s. 240-58.

²⁹² Psellos, s. 103.

belirlemelerinin de gelenek haline gelmesinden sonra Bizans senatosu devlet hayatında adeta dekoratif bir unsur olarak kaldı.²⁹³

4.5.1. Diplomasi

Sivil yönetimin bir parçası olan diplomasi Bizans'ın düşmanlarına ya da siyasi rakiplerine karşı her zaman ustaca kullandığı silahlardan biriydi. Tarihinde çok sayıda savaş görülmesine rağmen, Bizans her zaman için ülke çıkarlarının korunmasında öncelikle diplomasi yolunu tercih ediyordu.

Yönetimde doğrudan dış politika ile ilgilenen bir görevli ya da kurul yoktu. Sadece *logothete* "tou dromou" diğer görevlerinin yanısıra dış politika ile ilgili bazı konularla ilgileniyordu. Erken dönemde İtalya, daha sonraları Kırım gibi sınır bölgelerinde yerel görevliler komşu devletlerle bir takım diplomatik ilişkiler kurma ve sürdürme ayrıcalığına sahipti. Ancak devletin dış politikası doğrudan imparator tarafından yürütülüyordu ve son söz ona aitti. Konstantinopolis'e gelen yabancı ülke elçilerini etkilemek için saray ve saray törenlerinin ihtişamı, saray hazineleri, hipodrom oyunları, başkentin görkemli yapıları, şehir savunma duvarlarının gücü, tacirlerinin zenginliği ve gemicilik faaliyetleri gibi her türlü yol kullanılıyordu. Elçiler temsil ettikleri ülkenin önemine göre formalitelere ve sıralamaya tabi tutuluyorlar, bu sıralamaya göre hediye ya da ünvan alıyorlar, başkentte ya da imparatorlukta kaldıkları süre içerisinde sıkı bir gözetime alınıyorlardı. Böylece imparatorluktan ayrılırken yönetimin izin verdiği başka bir şey görmüş ve öğrenmiş olmuyorlardı. Elçiler saygısız davranışlarda bulunur ya da "Romalılar"ın imparatoruna uygun şekilde hitap etmeyen mektuplar getirirlerse hapsedilebiliyorlardı. Diğer ülkelere giden Bizanslılardan da, imparatorluk dış politikasının sürdürülmesine yardımcı olabilecek bilgiler getirmeleri talep ediliyordu.²⁹⁴

²⁹³ Ostrogorsky, G. (1956), s. 35-6, 229; Barker, E., s. 19; Runciman, S. (1975), s. 72-3; Hussey, J. M. (1970), s. 89. Erken Bizans döneminde Bizans halkı ve özellikle Konstantinopolis halkı "demes"ler halinde örgütlenmişti. Bunların siyasi yönleri vardı ve "Yeşiller" ve "Maviler" olarak sarayda temsil ediliyorlardı. Ancak bu gruplar 9. yüzyıldan itibaren politik önemlerini kaybettiler ve saraydaki temsilciler sadece saray törenlerinde yer alır hale geldiler. Bu nedenle 10-13. yüzyıllar arasındaki gelişmelere değinilen bu çalışmada "demes"lere yer verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Cameron, A. (1976), "Circus Factions: Blues and Greens at Rome & Byzantium".

²⁹⁴ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 51-3; Runciman, S. (1975), s. 155-8; Hussey, J. M. (1970), s. 91.

Bizans dış politikasındaki temel kural, Bizans'a düşman olan devlete karşı o devletin düşmanını ya da rakibini kullanmaktı. Eğer Hazarlar Bizans'ı tehdit ediyorsa Peçenekler; Peçenekler tehdit ediyorsa Ruslar veya Macarlar; Ruslar tehdit ediyorsa Bulgarlar onlara karşı kullanılıyordu. Çeşitli İtalyan şehir devletlerini de birbirlerine karşı kullanmak Bizans için çok kolaydı. Her ülkenin potansiyel düşmanları olması sonucu, Bizans hepsini bir çeşit denge unsuru olarak kullanmayı bildi. Ayrıca siyasi sığınmacılar, isyancılar ve başka ülkelerin taht iddialıları Bizans'ta her zaman iyi kabul görüyordu: çünkü bunlar Bizans için mükemmel birer politik silahtı.

Politik evlilikler de Bizans diplomasisinde özellikle geç dönemde artan önemde rol oynadı. 10. yüzyılda imparator VII. Konstantinos Porfirogenitos (913-959), imparatorluk ailesinden bir prens ya da prensesin bir yabancı ile evlenmesini uygunsuz ve mantığa aykırı bir şey olarak görmesine ve bir Bizans imparatorunun hiç bir zaman bir yabancıya bahşedemeyeceği üç şeyi "taç, Hellen Ateşi'nin (Greek Fire) sırrı ve eflatunlar içinde doğmuş bir prensesin eli"²⁹⁵ olarak sıralamasına rağmen, daha önceki dönemlerde de yabancılarla evlilikler görüldüğü gibi, özellikle Birinci Haçlı Seferi'nden sonra batılı ya da Slav kraliyet aileleriyle yapılan diplomatik evlilikler giderek önemini arttırdı.

Bütün yönleriyle düşünüldüğünde Bizans diplomasisi pahalı bir mekanizmaydı: devlet için etkin bir araç olmakla birlikte, yabancı elçileri etkilemek için yapılan masraflar, dış ülkelere verilen hediyeler, onları Bizans'ın düşmanlarına karşı yöneltmek için ödenen meblağlar ve Bizans küçük bir devlet konumuna düştükten sonra dış ülkelere ödenen haraçlar ekonomiye ağır bir yük getiriyordu. Diplomasi ancak devletin mali rezerv ve kaynakları kabarık olduğu zaman başarılı bir şekilde işliyordu.²⁹⁶ Bazı durumlarda Hıristiyan misyonerlerinin komşu ülke veya kavimleri Hıristiyanlığa döndürmeleri de imparatorluk diplomasisinin başarısı olarak görülüyordu.

4.5.2. Hukuk Düzeni ve Sivil Yargı

Sivil idarenin kapsadığı konular arasında sivil yargı ve hukuk düzeni de vardı. Bizans bir çok konuda olduğu gibi hukuk alanında da Roma İmparatorluğu'nun mirasçısıydı. Roma'nın hukuk sistemini kendisine temel olarak almıştı. Erken bir tarihten itibaren Konstantinopolis'te

²⁹⁵ Runciman, S. (1975), s. 160.

²⁹⁶ The Cambridge Medieval History.(1967). Vol.4-Part II, s. 50-4; Runciman, S. (1975).s. 155-62; Hussey, J. M. (1970), s. 91.

eski kanunları inceleyen bir komisyon kuruldu. Ancak hukuk alanında günün ihtiyaçlarına göre yapılacak düzenlemeler için çabalar, bu komisyonun çalışmalarından çok bizzat imparatorlardan geliyordu. Bazı imparatorlar hukuk sisteminin yenilenmesiyle epeyce ilgileniyorlardı. 438'de imparator Theodosius, Konstantinos'tan (307-336) beri çıkarılan bütün fermanları kendi ismini taşıyan bir "codex" (kanun kitabı) içinde topladı. Çeşitli kanunları tek bir cilt içinde toplamakla Theodosius, bunlara başvurulmasını ve kontrolünü çok kolaylaştırmış oldu. *Codex* türü derlemeler Bizans'ta çabuk kabul gördü ve hukuk sisteminin temeli oldu. Orjinal *codex*'ler Latince yazılıyor ama hemen Hellençeye de çevriliyordu. Bu durum imparatorluğun doğu ve batı bölgelerinin kurumları arasındaki ilk ayrılığı getirdi: Bizans'ta Latincenin yerine Hellençenin kullanılması desteklenmiş oldu.²⁹⁷

Bizans'ta, Roma hukuku ve kanunları hakkında en kapsamlı araştırma Iustinianos (527-565) döneminde yapıldı. Bu düzenlemenin Bizans hukuku üzerindeki etkisi çok büyüktü ve zaman içinde değişen koşullara göre küçük değişiklikler yapılmak suretiyle imparatorluğun sonuna kadar geçerli kaldı. Başkentteki hukuk komisyonunun çalışmaları sonucu Roma imparatoru Hadrianus (117-138) döneminden başlamak üzere bütün Roma kanunları 529'da "Codex Iustinianus" adı altında Latince olarak yayınlandı. 533'te ise Roma hukuku üzerindeki en iyi otoritelerin geçmiş dönemlerde verdikleri kararlar ve görüşlerinin tamamını içeren bir "Digest" (özet) yayınlandı. *Codex Iustinianus* ile birlikte bu eser bütün hukuki sorunlara yönelik brincil kaynak oldu ve Bizans hukukuna temel teşkil etti.²⁹⁸ Iustinianos'un hakimiyeti sonunda bütün Roma hukuku gözden geçirilmiş ve güncelleştirilmiş bulunuyordu. *Codex*'in Latince olarak yayınlanmasının, Iustinianos'un kişisel tercihi olması, eserin hazırlanmasında Latin hukuk kaynaklarının kullanılması, imparatorlukta Latince konuşan önemli bir azınlığın bulunması ve batıda Roma İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma ümidi gibi, çeşitli sebepleri vardı.²⁹⁹ Daha sonra III. Leon (717-741) döneminde çıkarılan "Ekloga" ve I. Basileios (867-886) döneminde çıkarılan "Epanagoge" ile Iustinianos hukukunda günün ihtiyaçlarına göre bazı değişiklikler yapıldı. Ayrıca 7. ve 8. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen Rodos Deniz Kanunu (nomos Rodion nautikos) ve Köylüler Kanunu (nomos georgikos) da bu dönemde Bizans hukuk sistemine eklendi. VI. Leon'un (886-912) "Basilika"sından sonra ise hiç bir yeni kanun kitabı yayınlanmadı. VI. Leon'un kanunları sivil hukuk alanındaki son büyük düzenlemeydi. Özellikle

²⁹⁷ Talbot Rice, T. (1967), s. 95.

²⁹⁸ Talbot Rice, T. (1967), s. 96; The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part I, s. 55; Runciman, S. (1975), s. 75.

²⁹⁹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part I, s. 56.

Konstantinopolis halkının günlük yaşamı ile ilgili konular ve *eparkhos*'un görevleri bu kanunlarla düzenlenmişti.³⁰⁰

Bizans İmparatorluğu'nda başlangıçtan beri yan yana bulunan iki büyük güç, devlet ve kilise, yasal düzenlemeler yapma yetkisine sahipti. Hukuk sisteminde sivil kanunların (nomoi politikoi) yanında dini "kanon"lar (kanones) vardı. Ancak bu iki hukuk otoritesinin yetki alanları arasındaki sınır her zaman kesin değildi. İmparatorlar sık sık kendilerini dini konularla ilgili kanunlar yayınlayabilecek yetkide görürken, Kilise kendi kanunlarının sivil hukuk konularında da geçerli olabileceğini düşünüyordu.³⁰¹ Sivil ve dini hukuk otoritelerinin yanında imparatorluğun asıl adalet ve hukuk kaynağı ise bizzat imparator idi. İmparator "yaşayan kanun"du (nomos empsükhos). Sivil hukuk konularında son kararı veren en yüksek yargıç oydu. Adalet ve hukuk hizmetlerini sürdürmesinde imparatorun en büyük yardımcıları başkent *eparkhos*'u ve "quaestor" ünvanlı sivil görevliydi. Ayrıca yüksek dereceli on iki hukukçunun yargıç olarak üyelik yaptığı bir "imparatorluk mahkemesi" (basilikon kriterion) vardı. Mahkemenin başkanı imparator, onun olmadığı zamanlarda ise vekaleten *eparkhos* idi. Yüksek rütbeli devlet görevlileri burada yargılanıyordu ve hukuki konularda imparatorluktaki en yüksek itiraz makamı burasıydı. 1261'den sonra yeniden düzenlenen mahkemenin adı "basilikon sekreton" ya da sadece "sekreton" olarak değiştirildi. 1329'da ise mahkemedeki yargıç sayısı dörde indirildi. Bunlardan ikisi dini ikisi sivil yargıç idi. Bu durum Kilise'nin devlet hayatında artan etkisinin bir yansımasıydı.³⁰²

Eyaletlerde *strategos*'lar başkanı oldukları birer mahkemeye sahip olup kendi *thema*'larındaki hukuki meseleler için yargılama yetkisine sahiptiler. *Thema*'daki sivil meseleler konusunda "praetor" ya da protonotarios" *strategos*'a yardımcı olan hukuk görevlileriydi. Eyaletlerdeki mahkemelerin kararlarına itiraz etmek ve daha üst bir mahkemeye başvurmak mümkündü. Bu üst mahkeme ise başkentteki imparatorluk mahkemesi idi.³⁰³

Sivil hukuku ilgilendiren bir konu ceza hukukuydu. Ceza hukukunda Hıristiyanlığın etkisi ile ölüm cezası yerine daha "insancıl" olan organ kesme cezası getirilmişti. Iustinianos

³⁰⁰ Talbot Rice, T. (1967), s. 96; The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part I, s. 61; Runciman, S. (1975), s. 76. *Eparkhos* ve görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Loncalar" ve "Ticaret Müdahale" bölümleri.

³⁰¹ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part I, s. 61.

³⁰² The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part I, s. 29.

³⁰³ ibid., s. 29.

hukukunda bilinmeyen organ kesme cezası 8. yüzyıla gelindiğinde yaygın halde uygulanıyordu.³⁰⁴ Ölüm cezası ise III. Leon'dan (717-741) sonra vatana ihanet, düşmana sığınma, cinayet ve doğal olmayan cinsel ilişki gibi suçlara veriliyordu. İmparatorlar taç giyme törenindeki yeminlerinde, tebalarına karşı mümkün olduğunca ölüm ve organ kesme cezalarından kaçınma sözü veriyorlardı. Bu cezalardan başka mülkiyetin müsaderesi ve para cezaları da söz konusuydu. Hapis cezası ise 12. yüzyıla kadar Bizans hukukunda yer almıyordu. Bir manastıra sürgüne gönderilmek Bizans'ta oldukça yaygın bir ceza olup, organ kesme cezası ile birlikte Kilise'nin ceza hukukundaki etkisini gösteriyordu.³⁰⁵

³⁰⁴ Organ kesme ve körleştirme cezaları Köylüler Kanunu'nda sık sık görülmektedir.

³⁰⁵ ibid., s.31.

5. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-II: İKTİSADİ HAYAT

5.1. Giriş

Bizans İmparatorluğu olabildiğince merkezi bir yönetim sistemini gerçekleştirmek istiyordu. Bu nedenle Bizans İmparatorluğu'nda iktisadi faaliyet alanlarının önemli bir kısmı devlet denetimi altındaydı. Ticaret ve artizanal üretim loncalar aracılığıyla düzenleniyor, devlet çıkarları açısından bazı malların ticareti yasaklanıyor, kişilere tahsis edilen tarım arazileri ve bunların gelirleri denetleniyor, başkent maddi ihtiyaçlarının sağlanması için kalabalık bir memur kadrosu istihdam ediliyordu. Bizans İmparatorluğu'nda ticaret ve artizanal üretim, başta Konstantinopolis olmak üzere, şehir ve kasabalarda yoğunlaşmıştı. Ayrıca kırsal alanlarda, zengin bir çeşitlilik gösteren canlı bir tarımsal hayat da vardı. Böylece iktisadi hayat başlığı altında şehirlerdeki ve kırsal alanlardaki iktisadi hayat incelenmektedir.

Bizans kaynakları genellikle Konstantinopolis ağırlıklı oldukları için, başkentteki hayatın hemen her yönü hakkında bol miktarda bilgi edinmek mümkündür. Ancak bu türden bilgiler diğer şehirler için çok sınırlıdır. Bu nedenle, bu bölümde Bizans şehirlerindeki iktisadi hayat hakkında verilmekte olan bilgiler daha çok Konstantinopolis hakkında olup, bunları diğer şehirlere yansıtmak konusunda dikkatli olunması gerekmektedir. Ayrıca, iktisadi hayat günümüz toplumlarında olduğu gibi insan hayatının tamamen ayrı bir eksenini oluşturmadığı ve iktisadi olarak nitelendirilen kurum ve ilişkiler diğer kurum ve ilişkiler ile iç içe bulunduğundan, iktisadi ilişkileri takip etmek daha önceki bölümlerde incelenen bazı kurumları hatırlarda saklı tutmayı gerektirir.

5.2. Şehirlerdeki İktisadi Hayat

Bizans Anadolu'sunun, imparatorluğun Balkan topraklarının aksine "barbar istilaları"na maruz kalmadığı ve Anadolu'da geç antik çağlardaki şehir hayatının ortaçağlar boyunca da belirli bir ölçüde sürdüğüne daha önce değinilmişti.³⁰⁶ 10. ve 11. yüzyıllarda Bizans Anadolu şehirleri çağdaş Balkan ve Avrupa şehirlerine göre iyi sayılabilecek bir iktisadi hayata sahipti. Bu durum Türklerin Anadolu'ya girmesinden sonra Bizans hakimiyetinde kalan alanlarda 1260'lara kadar sürdü.

³⁰⁶ Bkz. "Nüfus" bölümü.

"Askeri Örgütlenme" bölümünde ayrıntılı olarak bahsedilen *thema* sistemi, erken ortaçağlarda Bizans devletinin şehir hayatını şekillendirdi. Bu sistemde Anadolu'da kıyılarda ve iç kesimlerde, her biri belirli bir kırsal alanın merkezi olan müstahkem mevkiiler şeklinde şehirler ortaya çıktı. Böyle bir sistem ağırlıklı olarak askeri, idari ve yerel tarımsal ihtiyaçları karşılamaya yönelikti. Artizanal üretim ve ticari gelişme için çok az imkan sunuyordu. Buna Bizans devletinin artizanal üretim ve ticaret konusundaki sıkı kontrol kurallarını da eklemek ve Bizans Anadolu'sundaki şehir hayatını bu sınırlılık içinde düşünmek gerekir.³⁰⁷ Öte yandan ana askeri yollar üstünde bulunan merkezler, sefer halindeki birliklerin ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olduğundan, sık sık sefere çıkan ordular Anadolu'daki Bizans şehirleri üzerinde yıpratıcı bir iktisadi baskı oluşturuyordu. Özellikle kara yolu ile ulaştırma maliyetleri ve süreleri konusundaki güçlüklerle birlikte, Bizans Anadolu'sundaki şehir hayatını barbar istilaları değil, Bizans devletinin kendi şartları ve özellikleri kısıtlamış oldu.

10. ve 11. yüzyıllarda Bizans şehir hayatında *thema* sisteminin izleri görülüyordu. Başkentten atanan *strategos*³⁰⁸ ve yakın maiyeti *thema*'nın en önemli şehrinde (ya da *thema*'nın başkentinde) ikamet ediyordu. Yerel nüfustan seçilenler ve dışarıdan gönderilenlerden oluşan memur kadrosu sivil yönetim, adalet ve askeri yönetimle ilgili hizmetleri sağlıyordu. Şehirlerde var olan lonca teşkilatları başkentteki kadar sıkı bir kontrole tabi değildi. *Strategos* ve maiyetindeki askeri ve sivil memurlar şehirlerde Konstantinopolis'teki hayatın etkisini ve küçük ölçekte bir modelini sürdürüyorlardı. Şehrin iktisadi hayatı, o şehri de içeren eyaleti yöneten *strategos*'a bağlıydı. Konstantinopolis için *eparkhos*'un yürüttüğü şehrin maddi ihtiyaçlarının karşılanması, şehirdeki loncaların denetlenmesi, yabancı tüccarlara nezaret edilmesi gibi görevleri şehirlerde *strategos*'lar sağlıyordu. 11. yüzyıl ortalarında *thema* sisteminin çözülüşünden sonra şehirlerdeki iktisadi hayat "arkhont"ların kontrolüne geçti. *Arkfont*, erken ve orta Bizans dönemlerinde yüksek rütbeli bir şehir memurluğunu ifade ederken, daha sonraları şehirlerdeki her bir loncanın başkanını ve daha geniş anlamda "yerel eşraf"ı ifade etmeye başladı.³⁰⁹

Thema sistemi nedeniyle Anadolu'da bulunan komutanlar, askeri ve sivil memurlar ve ordu birlikleri, aldıkları maaşlar ile eyalet ve şehirlerin iktisadi hayatında önemli rol oynuyor,

³⁰⁷ Hendy, M. F. (1989), "The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium" içinde Ch. II, s. 37.

³⁰⁸ *Strategos* için bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü.

³⁰⁹ Vryonis, S. (1963), "Byzantine DHMOKPATIA and the Guilds in the Eleventh Century", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.17, s. 300; Hendy, M. F. (1989) içinde Ch. III, s. 12; Lopez, R. S. (1945), "Silk Industry in the Byzantine Empire", *Speculum* Vol.XX, No:1, s.347.

harcamaları ile yerel üretim, ticaret ve tarımı teşvik ediyorlardı. VI. Leon (886-912) döneminde *strategos*'ların yıllık maaşları 5-40 libre altın (yaklaşık 1,5-12,5 kg.) arasında değişiyordu.³¹⁰ Sakat askerlere ve ölen askerlerin eşlerine de maaş ödeniyordu. Memurlar ve asker-köylüler günlük ihtiyaçları ya da kendi üretemedikleri bazı malları satın almak için maaşlarını kullanıyorlardı. Ancak buna rağmen, para aracılığıyla yapılan mübadelelerin nisbi öneminin artması anlamında ekonominin "parasallaşması" yüksek düzeyde değildi. Kırsal alanlar ya da küçük şehirlerde üretilen mal çeşidi çok geniş olmadığı ve aşağı yukarı bütün köylüler belirli malları ve yiyecekleri kendileri ürettiğinden para kullanmak yerine takas şeklinde alışverişler görülüyordu. Şehirlerde sürdürülen imalat genelde yerel tüketim ihtiyaçlarını karşılıyordu. Şehirlerin maddi ihtiyaçları, ulaştırma maliyetleri konusundaki güçlükler nedeniyle, uzun mesafe ticareti ile değil şehrin yakın çevresinden sağlanıyordu. Konstantinopolis'in maddi ihtiyaçlarının sağlanması ölçüsünde bir tedarik işi ise diğer şehirler için sözkonusu değildi.

Ordu ve donanmanın silah ve donanım ihtiyaçlarının karşılanması için devlet bazan zanaatkar ve tacirler kiralyordu. Zanaatkarlar her türde silah yapıyor, gemiler için yelken dikiyor, tacirler ise devlete kumaş, halat, balmumu, kalay, kurşun, kürek, yiyecek maddesi ve diğer gerekli malları satıyordu. Devlet tarafından kiralanan zanaatkarlar silah üretiminde uzmanlaşmıştı ve üretimleri miktar olarak önemliydi.³¹¹ Devlet için üretimin yanısıra Anadolu şehirlerinde gelişmiş yerel endüstriler de vardı. İpek, keten, yün ve pamuklu giyecekler üretiliyor, halı ve kilim dokunuyor, cam ürünleri, çanak-çömlek, ok, yay, kılıç, kalkan, çivi ve gemi yapılıyordu.³¹²

Şehir, çevresindeki kırsal alanlar için bir tüketim ve pazar merkeziydi. Ancak şehir ve kırsal alanlar arasındaki çizgi çok kesin değildi. Ki, bu durum işgücünün dağılımı açısından da geçerliydi. Şehirlerde sınırlı da olsa tarımsal faaliyetler de görülüyordu. Smürna (İzmir) gibi büyükçe şehirlerde bile şehir duvarlarının içinde bağlar ve tarlalar bulunuyordu. 13. yüzyıl başlarında Lampsakos'ta (Lapseki) kaydedilen 163 kişilik yetişkin erkek nüfusun 113'ü -bir kasabada yaşamalarına rağmen- tarımla uğraşıyordu.³¹³ Kırsal alanlardaki büyük toprak sahipleri mülklerine yakın şehir ya da kasabalarda oturmayı tercih ediyorlardı. 1216'da Gavalas ailesinin bir üyesi Fügella'daki (Kuşadası) mülkünü, yaşadığı yer olan Efes'e yeterince yakın olmadığı ve

³¹⁰ Vryonis, S. (1971), s. 4-5; Bizans libresi (ya da pound'u) 316,8 gramdı. Hendy, M. F. (1969), s. 5.

³¹¹ Vryonis, S. (1971), s. 5-6.

³¹² ibid., s. 23.

³¹³ Angold, M. (1975), s. 110.

gelirini toplamakta zorlandığı için satmış ve Efes'e yakın bir mülk satın almaya karar vermişti.³¹⁴ Bu tip aileler geçimlerini tarımsal arazilerden sağlamakla birlikte aslında şehirliydiler ve bazan şehirde ticaretle uğraşıyorlardı.³¹⁵

5.2.1. Ticaret

Bizans İmparatorluğu'nun iktisadi tarihi siyasi tarihine paralel olarak üç döneme ayrılabilir. Konstantinopolis'in kuruluşundan 7. yüzyıldaki Arap istilalarına kadar olan erken dönem Roma İmparatorluğu'nun bir devamı niteliğindedir. İmparatorluk zengin doğu eyaletlerine sahip olmayı ve deniz aşırı eyaletler arası bağlantıyı sürdürüyor, başkent tahıl ihtiyacı Mısır'dan sağlanmaya devam ediyordu. Arap istilalarından Malazgirt Savaşı'na kadar olan orta dönemde imparatorluk alan olarak küçüldü ve daha istikrarlı bir yapıya kavuştu. 10. ve 11. yüzyıllar iktisadi açıdan Bizans İmparatorluğu'nun en rahat ve gücünün zirvesinde olduğu dönemlerdi. 12. yüzyıldan itibaren ise doğudan gelen Türk istilaları ve Avrupa'da Normanlar ve İtalyanların askeri ve iktisadi yönden saldırgan tavırları ile birlikte geç dönem ya da Bizans'ın çöküş dönemi başladı. Bizans İmparatorluğu, erken ve orta dönemlerinde kontrolünde tuttuğu ticaret yollarını kaybetmeye başladı; yerli bir tacirler sınıfının gelişmesini teşvik edici politikalar izlemedi ve İtalyan tacirlerine verilen ayrıcalıklar ile gümrük gelirlerini büyük ölçüde kaybetti. Bu ayrıcalıklar Bizans devletinin iktisadi kaynaklarını daralttı ve diğer vergilerin arttırılması gibi gümrük vergisi gelirlerinin kaybını telafi edici yönde uygulamalar getirildikçe Bizans halkının aleyhine oldu. Ticaret konusundaki ayrıcalıklar, Bizanslı tacirlerin durumunu dolaylı olarak kötüleştiriyordu. İtalyan tacirlere bir ayrıcalık verildiği zaman bunlar, gene eski hükümlere tabi olmaya devam eden Bizanslı tacirlere göre nisbi bir avantaj sağlıyorlardı. Bir ticaret sisteminde yabancılara sağlanan ek bir kolaylık gruplar arasındaki dengeleri çok kolaylıkla ve giderek artan etkilerle bozabiliyordu. Geç dönemde kıyılarda ve bazı yakın mesafeli limanlar arasında Bizans gemileri taşımacılık yapsa da Bizans'ın uzun mesafe ticareti yavaş yavaş İtalyan tacirlerinin eline geçti. Öyle ki, Bizans şehirlerinde çeşitli İtalyan şehirlerinin tüccarları ve kolonileri şehrin daimi bir unsuru olarak bulunmaya başladı. Erken, orta ve geç dönemlerde Bizans'ın ticaret hayatı ile ilgili bazı bilgiler aşağıdaki gibi özetlenebilir.³¹⁶

³¹⁴ ibid., s. 108.

³¹⁵ Bu tip kişilerin ticari faaliyetleri arasında elbise dokumacılığı, parfüm imalatçılığı ve fırıncılık olduğu bilinmektedir. ibid., s. 109.

³¹⁶ Burada iktisadi tarihçilik açısından dikkat edilmesi gereken bir nokta, Bizans'ın verdiği ticaret ayrıcalıkları ile bir kısım gümrük gelirlerinin kaybetmesinin, sadece devlet maliyesi açısından olumsuz etkisi olduğudur. Yoksa,

Konstantinopolis'in kuruluşundan 7. yüzyıla kadarki sürede başta Mısır ve Suriye olmak üzere doğu eyaletleri Bizans İmparatorluğu'ndaki uzun mesafe ticaretinde büyük öneme sahipti. En önemli ticaret yolları doğu eyaletlerinden geçiyordu. Güney Arabistan malları, Arabistan ve Filistin üzerinden ya da Ürdün, Şam, Antakya yoluyla Akdeniz'e ulaşırken, Çin, Çin Hindi ve Hindistan gibi uzakdoğu ülkelerinin malları Hint Okyanusu, Kızıldeniz, İskenderiye ya da Basra Körfezi, Irak, Suriye yolunu takip ediyordu. "İpek Yolu" ise Orta Asya ve Çin mallarını Anadolu ve Suriye'ye getiriyordu. Yolda Afganistan ve İran malları da ticarete ekleniyordu. İran'dan geçen İpek Yolu, Irak ve Antakya üzerinden Akdeniz'e ya da Tebriz ve Trabzon üzerinden Karadeniz'e ulaşıyordu. Doğu eyaletlerindeki ticarete özellikle Arap tacirler hakim roldeydi. Ancak Bizans devletinin "görevlendirmesi" ile hareket eden Bizanslı tacirler de görülüyordu.³¹⁷

Mısır, Filistin ve Suriye gibi doğu eyaletlerinin 7. yüzyılda Müslümanlara kaybedilmesi ile birlikte ortadoğudaki ticaret yollarının kontrolü de Müslümanlara geçti. Ancak bu durum İslamiyet ile Hıristiyanlık arasında bir bloklaşma ve ticaret kesintisine yol açmadı.³¹⁸ Bizans açısından Konstantinopolis ile uzakdoğu arasındaki ticaretin rotası değişti ve daha kuzeye kaydı. Orta Asya-Türkistan-Karadeniz yolu Bizans ile iyi ilişkiler içinde olan Hazarların kontrolündeydi. Hazar başkenti İdil'den Kırım'a gelen mallar, buradan Konstantinopolis'e ve Avrupa'ya götürülüyordu. Çin'den ithal edilen ham ipek, Bizans'a bu yolla getiriliyordu. Karadeniz'deki önemli Bizans limanları arasında Trebizond (Trabzon), Kerasos (Giresun), Oenoe (Ünye), Sinope (Sinop), Amastris (Amasra) ve Herakleia (Ereğli) vardı. Erken döneme göre biraz kuzeye kayan ticaret yolunun yanı sıra gene Afganistan ve İran yolu ile fildişi, kıymetli taşlar ve çeşitli baharatlar gibi Hint malları geliyor, İran halıları ve ipeklileri de bunlara ekleniyordu. Bu mallar Trabzon limanı aracılığıyla başkente ulaşıyordu. Avrupa'dan ise, imparatorluğa tabi bir şehir olan Venedik aracılığıyla köle, kereste, silah ve yünlü kumaşlar getiriliyordu.³¹⁹ Akdeniz ve Ege'de ise Antakya, Kıbrıs, Girit, diğer adalar ve Yunanistan ile olan ticaret bağı Konstantinopolis'in özellikle tahıl ihtiyacını karşılıyordu. Bu bölgenin başlıca Bizans limanları ise Seleukeia (Silifke), Attaleia (Antalya), Miletos (Milet), Efesos (Efes), Fügella (Kuşadası), Smürna (İzmir), Fokaea (Foça) ve Lampsakos (Lapseki) idi. Orta Bizans döneminde geçerli olan bu yollar 11. yüzyıla kadar işlerliklerini sürdürdü. 12. yüzyıldan sonra Antakya, Antalya gibi Akdeniz limanlarını kaybeden Bizans için artık sadece Karadeniz ticareti kaldı.

hemen hemen bütün eski dünya ile ticari ilişkileri olan İtalyanların, Bizans'ın ticaret hacmi ve Bizans pazarlarındaki mal çeşitliliğini -belki olumlu yönde- değiştirmeleri, genel ekonomi ya da halkın refah düzeyi açısından "olumsuz" bir durum olmayabilir.

Konstantinopolis'e Karadeniz yoluyla gelen mallar İstanbul boğazında, Akdeniz ve Ege yoluyla gelenler de Çanakkale boğazındaki belirli noktalarda gümrük görevlileri tarafında kontrol ediliyordu. Bütün ihracat ve ithalat üzerinden *ad valorem* % 10 gümrük vergisi alınıyordu.³²⁰ Trabzon, Antalya, Silifke gibi limanlarda ve Ankara'da gümrük kontrolleri yapılıyordu. Gümrük vergisi düzenlemeleri her limanda ve gümrük noktasında gemilerin ve kervanların hangi ülkeye ait olduğunu ve yüklerinin değerini belirleyecek çok sayıda gümrük görevlisi istihdam edilmesini gerektiriyordu. Gümrüklerin organizasyonu ve kontrolü 7. yüzyıla kadar, başkentte bulunan ve gümrüklerden sorumlu yüksek rütbeli bir görevli tarafından yapılırdı, daha sonra, yerel gümrük memurları olan ve önemli ölçüde otonomiye sahip bulunan "kommerkiarios"ların eline geçti. Bu terim 4. yüzyılda Bizans'ın "pazar şehirlerinin (commercias) başı" (comes commerciorum) olarak görev yapan devlet görevlisinin ünvanından kaynaklanıyordu.³²¹ Kommerkiarios'lar, devletin mali memuriyetlerinin en yüksek görevlisi olan sakellarios'un emrindeydi.³²²

Devletin "yönetilmiş ticaretle" sağladığı ürünlerin dışında, malların uzak ya da kısa mesafe ticaretine konu olup olamayacağını, ulaştırma maliyetleri ile malın pazarlanacağı piyasadaki değeri arasındaki ilişki belirliyordu. Kara yolu ile yapılan herhangi bir kısa mesafe taşımacılığı, deniz yolu ile yapılan ve bununla kıyaslanamayacak kadar uzun mesafeli bir taşımacılıktan çok daha pahalıydı. Ne var ki, Konstantinopolis'in "piyasa ölçeği" o dönemdeki başlıca Avrupa şehirleriyle karşılaştırıldığında çok daha büyük olduğu için bu piyasada bir hayli zengin bir mal çeşnişi vardı. Bunda Bizans parasının bütün ortaçağlar boyunca sürdürdüğü rakipsiz üstünlüğü de rol oynadı. Bizans'ın ithal ettiği mallar arasında ham ipek, fildişi, kıymetli taşlar, kürk ve çeşitli baharatlar vardı. Kilise köleliğinin karşısında olduğundan köle ticareti sınırlı kalıyordu. Devlet madenleri ve saray atölyelerinde çalıştırılan kölelerin çoğu savaş esiriydi. Bizans'ın ihraç ettiği mallar arasında bazı boyalar ve baharatlar, halılar, keten ve pamuklu dokumalar bulunuyordu. Yüksek kaliteli halı ve ipekli kumaşlar gibi Bizans malları Avrupalılar için lüks ve pahalıydı. Bunların büyük miktarlarda ihracı zordu. Üstelik yüksek kalitede ipekli kumaşlar çok yüksek gelir getireceği bilinmesine rağmen ticarete konu olmuyordu. Bu kumaşlar sadece imparatorluk ailesinin kullanımına sunuluyor, sıradan insanların ve yabancıların eline

³¹⁷ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.II, s. 135. Bu tacirlerden "Bizans Devleti'nin İktisadi Hayata Müdahalesi" bölümünde bahsedilmektedir.

³¹⁸ İslamiyetin yayılışı ile birlikte Akdeniz'de müslümanlar ve Avrupa arasındaki ticarete bir kesinti olduğu ve Avrupa'nın "içine kapandığı" şeklindeki bir görüş için bkz. Pirenne. H., "Hz. Muhammed ve Charlemagne". (1984).

³¹⁹ ibid., s. 136-7.

geçmesi istenmiyordu.³²³ Ticaretin en önemli işlevlerinden biri, toplam üretime göre parasallaşma düşük de olsa Bizans devleti için hayati önem taşıyan Bizans para sistemini ayyakta tutabilmek için gerekli kıymetli metallerin sağlanma kaynağı olmasıydı. Mal ticareti fazlası ile altın, gümüş gibi metaller elde ediliyordu.

Anadolu şehirlerindeki Bizans tacirleri hakkındaki kaynakların çok sınırlı olmasına rağmen, başkentte 10. yüzyıl sonlarından itibaren gelişmeye başlayan bir tacir sınıfı olduğu bilinmektedir.³²⁴ Erken dönemde Akdeniz'de ve 7-10. yüzyıllar arası Anadolu kıyıları ve Karadeniz'de deniz taşımacılığı Bizans gemileri ve tacirleri tarafından yapılıyordu. Bizans İmparatorluğu serbest ticaret yapacaklar için bir çok fırsat ortaya koysa da merkezi hükümet ve toplumun aristokrasi benzeri unsurları, belirgin ve iktisadi-toplumsal güce sahip bir tacir sınıfının ortaya çıkmasını engellemeye çalıştı. Devlet tacirlerin potansiyel gücünden çekiniyordu. Devlet ve aristokrasi benzeri unsurlar tacirleri sosyal statü bakımından da küçümsüyor, devlet onları yönetim kadrolarına almıyordu. Ticaret devletten hemen hiç teşvik görmediği gibi, imparatorluk ailesi üyelerinin de ticaretle uğraşmaları yasaktı.³²⁵ İmparatorluğun ticari hayatının merkezi olan ve imparator ve aristokrasi benzeri unsurlarla tacirlerin en belirgin şekilde karşılaştığı başkentte devlet, tacir ve esnaf sınıfının faaliyetlerini sıkı bir denetim altında tuttu. Tacirler İtalyan şehirleri ve Avrupa'daki gelişmelerin aksine, Bizans İmparatorluğu'nda toplumsal ve siyasi güce sahip belirgin bir sınıf oluşturamadılar.

Bir ara Bizans tacirleri, imparator ve Bizans yönetimi ile yakınlık kurar gibi oldu. II. Basileios (976-1025), iktidarının ilk yıllarında Anadolu'da askeri kökenli büyük toprak sahipleri tarafından çıkarılan bir isyanı güçlükle bastırabilmiş, bu nedenle bu sınıfın gücünü yok etmeye karar vermişti. Devlet yönetim kadrolarında tacir sınıfindan olanlara yer vermek suretiyle onların etkilerini artırdı. Basileios'un ölümünden sonra da Konstantinopolis halkı ile birlikte esnaf ve loncalar bir süre daha siyasi hayatta önemli rol oynamaya devam etti. 11. yüzyıl imparatorları ve devlet görevlileri arasında zanaatkar kökenli ailelerden gelenler vardı.³²⁶ Henüz Venedik ve diğer İtalyan şehir devletlerinin tacirleri ağırlıklı olarak sahneye çıkmamıştı. Ancak 11. yüzyılın sonlarında askeri kökenli Komnenos hanedanını ile birlikte Bizans tacirleri ve loncalar yeniden

³²⁰ "ad valorem" vergi: ithalat ya da ihracata konu olan malın değerinin bir kesiri olarak alınan vergi.

³²¹ Oikonomides, N. (1986), "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.40, s. 33.

³²² *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s. 139-40, 150; Runciman, S. (1975), s. 172. *Kommerkiarios*'ların erken dönemdeki görevleri ise imparatorluk yararına ipek ticaretini sürdürmektir. Bkz. Oikonomides, N. (1986), s. 33-53.

sıkı düzenlemelere tabi tutuldu. Kendi uyrukları aleyhine İtalyan tacirlerine verdikleri ayrıcalıklar ile Bizans imparatorları, Bizans tacir sınıfının 11. yüzyılda elde ettiği fırsatı sonuçlandırmasını.³²⁷

Tacirlerin 11. yüzyılda siyasi hayatta görünür hale gelmeleri, Bizans imparatorluğu'nun 10-11. yüzyıllardaki genel iktisadi refahının bir sonucuydu.³²⁸ Tacirler ve zanaatkarların servet, refah ve gelir düzeyleri köylülerden iyiydi ama servetlerini tarımsal arazilerin gelirlerinden elde eden büyük toprak sahipleri ile karşılaştırıldığında daha mütevazı idi. Bazı durumlarda esnaf ve tacirlerin servetleri büyük boyutlara ulaşabiliyor ve bu servetler genellikle müsadere ediliyordu.³²⁹ Elbise imalatçıları, seyisler, tuğla imalatçıları ve demirciler askerlik mesleğini, tefeciler, keten tacirleri ve diğer bazı meslek grupları da bir saray ünvanı olan "sebastos"u satın alabiliyorlardı.³³⁰

Bizans dış ticareti *eparkhos*'un yakın denetimi altındaydı. Yabancı tacirlerin başkentte ve imparatorluk topraklarında buldukları sırada bütün hareketleri, *eparkhos*'un emrindeki görevliler tarafından takip ediliyor, ticareti yasak olan kaliteli ipekli kumaşlar, altın ve gümüş gibi malları satın almaları engelleniyordu. Yabancı tacirler şehre gelişlerini *eparkhos*'un bürosuna bildirmek zorundaydılar. Başkentte kendileri için ayrılmış olan ve "mitata" olarak adlandırılan özel hanlarda kalıyorlardı. Yabancı tacirler için hanlar bulunması Bizanslı tacirlerin işini kolaylaştırıyordu. Yabancı pazarlarda dolaşarak mal satmak yerine, Konstantinopolis'e gelen ve kalacak yer sorunu olmayan yabancı tacirlerle ticaret yapmak daha kolaydı.³³¹ Yabancı tacirler başkentte üç aydan daha uzun süre kalamıyorlardı. Bu süre içinde satamadıkları mallar daha sonra onlar adına *eparkhos* tarafından satılıyor ve bedeli bir sonraki yıla kadar saklanıyordu. Sattıkları ve satın aldıkları bütün mallar denetime tabiydi. Ruslar ve İtalyanlar gibi bazı grupların siyasi hizmet karşılığında bazı ayrıcalıklar aldıkları görülebiliyordu. Yabancı tacirler için getirilen düzenlemelerde ülke ya da din ayrımı yoktu. Ancak Konstantinopolis'te İtalyan şehir devletlerine ait elçilikler ve mahalleler oluştuğu, kendi tacirlerinin denetimini imparatorluk görevlileriyle birlikte bu elçilikler ve mahalle yöneticileri sağlamaya başladı.³³²

³²³ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.II, s. 140.

³²⁴ "Tacir sınıfı" ifadesi ile dolaşarak ticaret yapan kişiler kastedilmekte, bakkal manav gibi "esnaf" grubu tacirler içinde düşünülmemektedir.

³²⁵ Hendy, M. F. (1985), s. 569; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.II, s. 138.

³²⁶ 11. yüzyıl imparatorlarından V. Mikhael (1041-1042), babasının mesleği "gemi ziftleyiciliği" olduğu için, bu mesleği belirten "kalafates" (kalafatçı) lakabı ile anılıyordu. Runciman, S. (1975), s. 50. Benzer şekilde 11. yüzyılın ünlü Konstantinopolis patriği I. Mikhael'in (1043-1058) lakabı, "mum imalatçısı" bir aileden geldiği için "kerullarios"du. Vryonis, S. (1963), s. 296-7.

Bizans İmparatorluğu'nda iç ticaret başkentini tedarikinin sağlanması üzerine kuruluydu. Erken dönemde imparatorluğun tahıl deposu niteliğinde olan Mısır'ın 619'da kaybedilmesinden sonra başkentini buğday ve imparatorluğun doğu bölgelerine sefer yapan orduların ekmek ihtiyacının karşılanması sorunlarına yol açtı.³³³ 7. yüzyıldan sonra başkentini buğday ihtiyacı Marmara denizinin güneyi gibi yakın çevresinden ve Kuzey Anadolu, Trakya, Yunanistan ve Ege Adaları'ndan sağlanmaya başladı. 1037 yılında Anadolu'daki kıtlık yüzünden devlet, Yunanistan'dan 100,000 "modios" (yaklaşık 650 ton) buğday getirtmişti.³³⁴ Başkentini tedarikinin sağlanması *eparkhos*'un görevleri arasındaydı. Acil durumlar hariç tedarik işi, devlet tarafından sıkı şekilde kontrol edilen ve düzenlenen özel ticaret filoları tarafından sağlanıyordu. Başkentini tedarikinin sağlanması özellikle yakın çevresindeki Anadolu ve Balkan ekonomileri için ağır bir yük oluşturmuyordu. Diğer bütün şehir ve eyaletler üstünde, adeta bir "üretimi tüketme" merkezi olan Konstantinopolis'i beslemek uğruna önemli bir iktisadi baskı oluşturuluyordu.³³⁵

Anadolu'da tahıl, zeytin ve şarap gibi tarımsal ürünlerde pazarlanabilir bir iktisadi fazlanın üretildiği bölgeler genellikle kıyı şeritleriydi. Hayvancılık ve hayvan ürünleri ise daha çok iç kesimlerde yoğunlaşmıştı. Olumsuz coğrafi koşullar yerleşim birimleri arasında kara yolu taşımacılığının maliyetini çok artırıyordu. Dolayısıyla çoğu bölge kendi kendine yeterli olmak zorunda kalıyordu. Kayseri gibi iç kesimlerdeki bazı şehirler kıtlık zamanlarında ihtiyacı olan ürünleri yeterince elde edemiyordu.³³⁶ Taşıma maliyetlerinin yüksekliği ancak denize yakın merkezlerin üretim fazlalarını pazarlamalarına imkan veriyordu. Başkentini buğday ihtiyacı da kara değil deniz yolu ile sağlanıyordu. Anadolu başkentini canlı hayvan ve hayvan ürünleri ihtiyacını karşılıyordu. Yiyecek maddeleri dışında, eyaletler arası mal taşımacılığında malın gittiği yere göre vergi alınıyordu. Saray ve ordunun kullanımı için taşınmakta olan mallardan vergi alınmıyordu.³³⁷

10-13. yüzyıllarda Bizans tacirleri açısından en önemli mesele, devletin bazan siyasi amaçlarla bazan da mecbur kalması sonucu verdiği ticari ayrıcalıklar nedeniyle, İtalyan tacirlerinin Bizans ticaretinde üstünlük kazanmaları oldu. 10. yüzyıl başlarında Bizans ticareti için

³²⁷ Hendy, M. F. (1985), s. 590-600. Tacir sınıfı ve loncalar ile ilgili düzenlemeler için bkz. "Loncalar" ve "Ticarete Müdahale" bölümleri.

³²⁸ Hendy, M. F. (1985), s. 572; Vryonis, S. (1963), s. 289-314.

³²⁹ Vryonis, S. (1963), s. 296.

³³⁰ Hendy, M. F. (1989) içinde Ch. III, s. 23.

³³¹ Lopez, R. S. (1978) içinde "Foreigners in Byzantium", s. 348. Nikomedeia (İzmit) ve Fülâe'de de (Yalova yakınlarında) devlet hanları vardı. Vryonis, S. (1971), s. 12.

³³² The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.II. s. 142; Runciman, S. (1975), s. 172.

korkulacak bir durum yok gibi görünüyordu. Ege ve Karadeniz'deki kıyı taşımacılığı ve deniz ticareti Bizans tacirlerince ve Bizans gemileriyle yapılıyordu. Başkent in tedariki için Ege adaları ve Anadolu kıyılarından tahıl taşınıyor, Orta Asya ve Uzak Doğu'dan gelen mallar Karadeniz üstünden Bizans gemileri aracılığıyla Konstantinopolis'e getiriliyordu. Amalfi, Napoli, Pisa, Cenova gibi İtalyan şehirlerinin tacirleri henüz Bizans tacirlerine rakip olacak güce ulaşmamışlardı. Venedik şehri ise 10. yüzyıla girildiğinde hala Bizans'a tabi idi. İmparatorlar Venedik'in Araplarla ticaret yapmasını yasaklayabiliyorlardı.³³⁸ Venedik şehri Bizans toprakları ile İtalya arasında düzenli yolcu ve posta taşımacılığı yapmakla da yükümlüydü. Ancak 10. yüzyıl ortalarına gelindiğinde Venedik kuvvetli bir ticaret filosu ile bütün Adriyatik'te üstünlük sağladı. II. Basileios (976-1025) döneminde bazı ayrıcalıklar alan Venedik tacirlerinin Bizans tacirleri karşısındaki durumu güçlenmiş oldu. Buna göre Venedikliler, Konstantinopolis'ten ayrılırken diğer ülke tacirlerinden daha az bir vergi ödeyecekler, karşılığında da Adriyatik'te güvenliği sağlayacaklar, gerekirse Bizans birliklerine destek olacaklardı.³³⁹ Böylece nominal olarak Bizans hakimiyeti altında görünmekle birlikte Venedikli tacirler 11. yüzyıl başlarında Bizanslı tacirlerin güçlü rakipleri haline geldiler.

11. yüzyılın son çeyreği ve 12. yüzyıl Bizans ticareti için bir daha geri alınamayacak kayıplara yol açtı. Anadolu'nun büyük bir kısmı, doğudan sürekli olarak yeni gelenlerle desteklenen Oğuz Türklerinin eline geçti. Konstantinopolis önemli vergi kaynaklarından ve böylece önemli bir nüfusdan mahrum kaldı. Konya merkezli Anadolu Selçuklu Devleti ile Bizans arasında bir denge ortamı sağlanıncaya kadar, Anadolu'daki Türk akınları ve denizlerdeki korsanlık iç kesimlerdeki ve sahillerdeki ticareti aksattı. Aynı dönemde Güney İtalya Normanlarca işgal edildi. 1071'de imparatorluğun doğu ucundaki Malazgirt'te felakette uğrayan Bizans aynı yıl İtalya'daki son topraklarının başkenti Bari'yi de kaybetti. Yunanistan ise hem korsan akınlarına maruz kaldı hem de 1147'de Normanlar buradaki Bizanslı ipek üreticilerini İtalya'ya nakletmek suretiyle bu eski ve Bizans'ın gururu olan ipekte devlet tekeli bozdular. Bunlara I. Haçlı Seferi sonunda Bizans'ın güney sınırlarında kurulan küçük haçlı devletlerinin, Konstantinopolis aleyhine olmak üzere ticaret yollarını değiştirmeleri de eklendi. Müslümanların

³³³ Teall, J. L. (1959), "The Grain Supply of the Byzantine Empire 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers*, Vol.13, s. 89-139. Orta dönemde ordu sefere çıktığı zaman, *thema*'lar kendi birliklerinin ekme ihtiyacını karşılamak zorundaydı. Ekmeği ve askerlerin iâşesini erken dönemdeki durumun aksine devlet sağlamıyordu.

³³⁴ 1 modios = 6,5 kg. *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s. 143.

³³⁵ Hendy, M. F. (1985), s. 561.

³³⁶ *ibid.*, s. 556.

³³⁷ Hendy, M. F. (1985), s. 59; *The Cambridge Economic History of Europe* (1987), Vol.II, s. 143.

fethinden beri Avrupalı tacirlere kapanmış olan Suriye limanları onlar için yeniden açıldı. Anadolu büyük ölçüde Selçuklu Devleti'nin elinde olduğundan, Asya'dan gelen mallar Anadolu üzerinden değil, Suriye ve Kudüs'teki haçlı devletlerinin limanlarından batıya taşınıyor ve Bizans gümrük gelirlerinden mahrum kalıyordu. Bizans'a sadece kuzey ticaret yolları ve Karadeniz kalmıştı ki, burası da güçlenen Rus devleti nedeniyle tehlikede idi.³⁴⁰

11. yüzyıl sonlarından itibaren Bizans İmparatorluğu'nun kuvvetli bir donanması ve ticaret filosu yoktu.³⁴¹ Ticaret yolları aleyhine olarak değişmeye başlamış ve İtalya'daki son topraklarını da 12. yüzyıl ortalarında kaybetmişti. Bu şartlar altında, İtalya'da Bizans hakimiyetini ve Roma imparatoru ünvanını yeniden tesis etmek, İtalyan şehirleri arasında müttefikler bulmak, donanma ve ticaret filosu ihtiyacını karşılamak ve dünya ticaret sisteminin dışında kalmamak için, Komnenos hanedanı ile birlikte Bizans, İtalyan şehir devletlerine çeşitli ayrıcalıklar vermeye başladı. Ayrıca İtalyan korsanların saldırılarının da engellenmesi gerekiyordu. Venedik daha önce bazı ayrıcalıklar elde etmişti. 1111'de de Aleksios Komnenos Piza'ya bazı ayrıcalıklar verdi. Buna göre Piza'dan getirilen mallar imparatorluğun her tarafında satışa çıkarılabilecek, Pizalılar altın ve gümüş ithalatı için hiç bir vergi ödemeyecek, diğer mallar içinse sadece % 4'lük bir gümrük vergisi ödeyeceklerdi. Diğer İtalyan şehirleri ve imparatorluk tacirleri ise % 10'luk gümrük vergisine tabi olmaya devam edeceklerdi. Pizalılara başkentte bir rıhtım (okala) ve evler ve malları için mağaza ve depolar bulunan bir mahalle (embolos) verildi.³⁴² 1155'te Cenovalı tacirler için de gümrük vergisi % 4'e indirildi ve onlara imparatorluk şehirlerinde koloni kurma hakkı verildi. Üstelik % 4'lük gümrük vergisi sadece başkent için geçerliydi. Diğer şehirlerde ticaret tamamen serbestti.³⁴³

Böylece Bizans ticareti ve deniz taşımacılığında İtalyanlar ön plana geçmeye başladı. Kostantinopolis'te ve diğer şehirlerde batılı tacirlere ait koloniler oluştu. Özellikle başkentte, kendilerine ait kiliseleri ve yöneticileri olan batılı tacir mahalleleri vardı. Bu mahalleler imparatora vergi ödüyor, Bizans böylece gümrük vergiler indirimi dolayısıyla kaybettiği gelirin bir kısmını telafi ediyordu. Batılı tacirler başlangıçta kıyı ya da kıyıya yakın şehir merkezlerinde bulunurken, iç taraflara yapılan yolculuklar, zamanla iç bölgelerdeki şehirlerde de koloniler kurulması ile sonuçlandı. 12. yüzyılda Alaşehir, Biga, Lapseki, Alanya, Antalya gibi Anadolu

³³⁸ Runciman, S. (1975), s. 168. Venedik ile Bizans arasındaki ilişkiler için bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü içinde "Donanma" alt bölümü.

³³⁹ ibid., s. 168.

şehirlerinde Venedik kolonileri bulunurken, 13. yüzyılda batılı koloniler iç bölgelerde ve Selçuklu hakimiyetinde bulunan Konya, Kayseri, Sivas gibi şehirlerde de görülmeye başladı.³⁴⁴

Çeşitli nedenlerle Bizanslılar arasında İtalyanlara karşı güçlü bir tepki ortaya çıkmaya başladı. Bizanslılar, imparatorluğun ticari hayatını eline geçiren ve kendilerini küçük gören batılı tacirlerden hiç hoşlanmıyorlardı. Onlara göre İtalyanlar, ülke kaynaklarının "yabancı Avrupalılara" gitmesinin aracılardı. Batılılar kendilerine ayrılmış olan mahallelerin dışında da yaşıyorlar ve Bizanlı kadınlarla evlenerek durumlarını güçlendiriyorlardı. Bütün batılılar ama özellikle Venedikliler, sık sık imparatorluk kanunlarına karşı geliyor ve Bizans geleneklerini, kültürünü küçümsüyor, hiçe sayıyorlardı. Öte yandan çeşitli İtalyan şehirleri arasındaki ticari rekabet ve bazan savaş hali, bunların Konstantinopolis'teki mahalleleri arasında bitmek bilmeyen ayaklanma ve yağmalamalara yol açıyor, başkent ticaretini kesintiye uğrattıyor ve Bizanslıları tedirgin ediyordu.³⁴⁵ Bu gibi nedenlerle Bizanslıların Latinlere, yani Katolik İtalyanlara karşı duyduğu öfke arttı. 1182'de Konstantinopolis'teki Latin mahalleleri yakıldı, onbinlerce Latin öldürüldü. 1200 yılına gelmeden batılı tacirler eski ayrıcalıklarını yeniden elde ettiler ama 1182 Latin katliamı Bizans ile batı dünyası arasındaki ilişkileri temelinden sarstı. Sonunda 4. Haçlı Seferi ile birlikte Konstantinopolis, başını Venedik'in çektiği bir ittifakla Latinlerin eline geçti.

1204-1261 arasında İznik İmparatorluğu döneminde de İzmir, Efes, Edremit, Manisa gibi şehirlerde İtalyan tacirleri bulunuyordu. İznik İmparatorluğu doğu dünyasının iki büyük ticaret yolu arasındaydı. Bunlardan biri Venedikliler tarafından kontrol ediliyor ve Avrupa ve doğu Akdeniz'den gelen mallar Girit ve Ege adaları aracılığıyla Konstantinopolis'e ulaşıyordu. Diğer yol ise Orta Asya'dan Kırım'a, oradan da Konstantinopolis'e ya da Sinop'a ulaşıyor ve Anadolu'yu geçerek Selçuklu başkenti Konya'ya gidiyordu. Selçuklularla barış içinde oldukları sürece İznik İmparatorluğu tacirleri Konya'dan Antalya ve Alanya'ya, oradan da Kıbrıs, Suriye ve Mısır'a gidebiliyorlardı.³⁴⁶ İznik İmparatorluğu'nun ilk hükümdarı I. Theodore Laskaris (1204-1222) döneminde Konstantinopolis'te kurulan Latin İmparatorluğu ile ticaret devam etti. Venedikliler 1219'da elde ettikleri ayrıcalıklar ile istedikleri malı gümrük kontrolü ve vergisinden muaf olarak imparatorluğa sokabiliyorlardı. Oysa İznik İmparatorluğu'nun tacirleri Konstantinopolis ve diğer şehirlerde Latin İmparatorluğu'na vergi ödemek zorundaydılar.

³⁴⁰ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.II, s. 143-5; Runciman, S. (1975), s. 169.

³⁴¹ Bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü içinde "Donanma" alt bölümü.

³⁴² Heyd, W., s. 210.

³⁴³ ibid., s. 222; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.II, s. 146.

Theodore Laskaris ayrıca deniz kazasına uğrayan ya da ölen Venediklilerin mallarının korunmasını güvence altına aldı.³⁴⁷ İmparator Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde İznik İmparatorluğu Anadolu Selçukluları ile yakınlaştı. Çünkü, 1243'te Anadolu Selçuklularının Köseadağ Savaşı'nda Moğollara yenilmesi ile iyice belirginleşen Moğol tehlikesi iki devleti de tehdit ediyordu. Vatatzes Latinlerden ithalatı zorlaştıran düzenlemeler getirdi. Latinlerin çıkarlarına zarar vermek, ülke parasının dışarıya çıkışını engellemek ve mümkün olduğunca bir kendine yeterli politikası izlemek için uyruklarına özellikle yurt içinde üretilen kumaş ve malları kullanmalarını emretti. Sadece halk değil imparator ve soylu sınıf da bir tutumluluk politikası izliyordu. Vatatzes'e göre imparatorluk serveti devlet amaçları dışında kullanılmamalıydı. İpek ve altın süslemeli elbiseler av partilerinde değil, yabancı elçileri etkilemek için devlet törenlerinde giyilmeliydi.³⁴⁸

1261'de Konstantinopolis'in geri alınışı sırasındaki yardımları karşılığında, Palailogos hanedanı Cenovalılara Karadeniz ticaretinde ayrıcalıklar ve başkentte bir mahalle verdi. Ayrıca Cenovalılar bütün Bizans limanlarında serbest ticaret yapabileceklerdi. Bu ayrıcalıklar hem Karadeniz'deki Bizans ticareti ve gemiciliğini çöküşe sürükledi hem de 13. yüzyılda Moğol imparatorluğunun zenginliği ile bir patlama gösteren Karadeniz ticaretinden asıl yararlananlar Cenovalılar oldu.³⁴⁹

5.2.2. Artizanal Üretim

Bizans Anadolu'su şehirlerinde yerel endüstriler ve artizanal üretimin varlığına ilişkin bilgiler vardır. Ancak bu bilgiler konunun ayrıntılı bir şekilde incelenmesine yetecek miktarda değildir. Bizans tarihi alanındaki Vryonis gibi araştırmacılar da bu eksikliği vurgulamaktadır.³⁵⁰ Bu nedenle artizanal üretim hakkında bir resim elde etmek için dolaylı bilgi edinme yollarına başvurulabilir.

Eğer, Bizans Anadolu'su'nda ortaçağlar boyunca şehir hayatının önemli bir kesintiye uğramadığı önermesi³⁵¹ doğru ise bu, şehirlerde önemli bir artizanal imalat sanayi ve artizan nüfusun varlığının sürdüğünü varsaymamızı gerektirir. Kaldı ki, Anadolu'da erken dönem Selçuklu ve Osmanlı şehirlerindeki artizanal üretimin yapısı ile geç dönem Bizans şehirleri

³⁴⁴ Heyd, W., s. 264-5, 332.

³⁴⁵ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.II, s. 147-8.

³⁴⁶ Angold, M. (1975), s. 113-5.

arasında önemli bir fark olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Çünkü Anadolu'ya, Anadolu'daki kültürün bütünüyle yeniden organizasyonunu sağlayacak şekilde bir Türk-Müslüman nüfus göçü olduğu söylenemez. Yerli Hıristiyan nüfus sistematik bir soykırıma da maruz kalmamıştır. Bu nedenle Selçuklu ve Osmanlı dönemlerindeki bilgilerden faydalanarak, "retrodiction" (geçmişteki boşlukların, sonraki bilgilerin geriye yansıtılması yoluyla bilinmesi) yoluyla Bizans Anadolu şehirlerindeki artizanal üretim, bir dereceye kadar yeniden tasarlanabilir.³⁵²

Sanayi devrimi öncesi ama şehir merkezli, yazılı üst kültür gelenekleri olan tarım-temelli toplumların şehirleri arasındaki hayatta artizanal üretimde büyük benzerlikler vardır. Üretimin, insanların çevrelerinde hazır buldukları ham maddelere dayandığı ve bunların da çok büyük ölçüde keten, kenevir, pamuk, yün, deri gibi bitki ve hayvan tarımının ürünleri ile ağaç, taş, metal gibi fiziki çevreden edinilen ham maddelerden ibaret olduğu düşünülebilir. Bu nedenle, bunlardan sağlanan üretim faaliyetlerinin Bizans Anadolu şehirlerinde bulunduğunu varsaymak yanlış olmayacaktır. Buna göre pamuklu, yünlü, keten, ipekli kumaş üretimi, dokumacılık, boyacılık, basmacılık, ekmekçilik (fırıncılık), değirmencilik, kasaplık, deri işlemeciliği, balıkçılık, taş yontuculuğu, duvar ustalığı, mobilyacılık, tuğla, mum, parfüm, silah, çivi, zincir, çapa, kilit, menteşe, şamdan, madeni ev ve mutfak gereçleri üreticiliği, camcılık ve kuyumculuk gibi faaliyetler, şehirlerdeki iktisadi kültürün bazı temel unsurlarını oluşturan artizanal imalat dalları olarak sayılabilir. 16. yüzyıla ait çeşitli Osmanlı "sancak"larına ilişkin defterlerin incelenmesi yukarıdaki varsayımı destekler, Bizans dönemi şehirleri hakkında da bir fikir vereceği düşünülebilir. 16. yüzyılda Harput Sancağı'nda "bezirhaneler" (değirmenler); ipliklerin renklendirilmesi ve kumaşların boyanması için faaliyet gösteren "boyahaneler" (boyacılar); yay ve çalgı aletleri yapımında kullanılan kirişlerin yapıldığı "kirişhaneler" (kirişçiler); koyun, keçi ve sığır derilerinin işlenerek ayakkabı, elbise, hayvan koşumları gibi malların yapımına elverişli hale getirildiği atölyeler olan "tabakhaneler" (dericiler) ve "mumhane" (mum imalatçıları) bulunuyordu.³⁵³ 16. yüzyıl Erzincan'ında dokumacı, bakırcı, demirci, meyhaneci³⁵⁴; aynı yüzyıl Manisa'sında ise boyacı, derici, bakkal, çilingir kalaycı, bıçakçı, kasap, nalbant, terzi, taşçı, marangoz, çömlekçi gibi mesleklerin olduğu bilinmektedir. Bu mesleklerin -en azından bir

³⁴⁷ Heyd, W., s. 336.

³⁴⁸ Angold, M. (1975), s. 116.

³⁴⁹ Runciman, S. (1975), s. 170; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.II, s. 149.

³⁵⁰ Vryonis, S. (1971), s. 9, 23.

³⁵¹ Bkz. "Nüfus" bölümü.

kısımının- Bizans Anadoluşu Şehirlerinde de bulunduğu, sınırlı referanslar aracılığıyla bilinmektedir.

Konstantinopolis'te çeşitli imparatorluk atölyeleri bulunuyor ve bu atölyelerde özellikle imparatorluğun ipekli kumaş ve silah üretimi yapılıyordu. Halkın ticaret ve artizanal üretim faaliyetleri ise loncalar aracılığıyla düzenlenmişti. Başkentte olduğu gibi diğer Şehirlerde de her bir meslek grubu Şehrin ya da Şehir çarşısının belirli bir bölgesinde toplanmış durumdaydı.³⁵⁵ Anadolu Şehirlerinde başkentteki gibi imparatorluk atölyeleri olup olmadığı bilinmemekle birlikte, yerel halkın günlük ihtiyaçları için üretim yapan önemli bir zanaatkar sınıfı vardı. Anadolu'da halı, kilim, çeşitli keten, yün, ipek ve pamuklu kumaş dokumacılığı, cam eőya ve çanak çömlek yapımı yaygındı.³⁵⁶ Zanaatkar ve tacir sınıfı "banausoi" olarak adlandırılıyordu. Şehir ve kasabalardaki artizanal üreticiler arasında ayakkabı imalatçıları, demirciler, terziler, çömlekçiler, dokumacılar, marangozlar, Őapka imalatçıları, duvarcılar, kürkçüler, gemi yapımcıları, mermer işçileri, biber öğütücüleri, araba, eyer, sabun, elek, urgan, çapa ve fiçi imalatçıları, kuyumcular, dericiler, fırıncılar, meyhaneciler, aşçılar, balıkçılar, değirmenciler, parfüm ve mum imalatçıları vardı.³⁵⁷ Bu grupların çok geniş bir toplumsal aralık oluşturduğu ve bir dönemin maddi kültür ve sanatının üretilmesinde hayati önem taşıdıkları unutulmamalıdır. Ayrıca bu grupların varlığı, toplumun basit bir tarım toplumu olmadığıının göstergesidir.

Şehirlerdeki artizanal üretimin başlıca iki büyük tüketim grubu için mamül mal sağladığı düşünülebilir: i) sivil halkın günlük yaşamı için gereken çeşitli tüketim malları ve ev, ahır, değirmen, manastır inşaatları için malzeme, ii) devlet memurları ve askerler için gereken tüketim malları ve yol, kışla, kale, gemi, hamam, kilise inşaatları ve askeri araç ve silah üretimi için malzeme.

Çeşitli Şehir ve kasabalarda, ordu ve donanmanın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla devlet tarafından belirli bir ücretle kiralanan yerel zanaatkarlar vardı. *Thema* ordularının silah ihtiyacının tamamen başkent atölyelerinden karşılanması ve Anadolu'ya nakledilmesi güç

³⁵² Son iki yüz yıl öncesinde toplumlarda "değişmenin" günümüzdeki gibi çok hızlı olmadığı göz önünde tutulursa, "yavaş değişme" ya da "devamlılık" durumlarının bazı ortamları tasarlamaya daha rahat imkan verdiği görülebilir. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki bir Anadolu Şehri ile ortaçağlar Anadoluşu Şehri arasında ya da antik çağda ve 19. yüzyıl Anadoluşu'nda kullanılan tahta saban arasında çok az farklılık vardır. Tarihçilikte kullanılan bazı yöntemlere ilişkin bilgiler için bkz. Berlin, I., "Bilimsel Tarih Anlayışı", Çev: Y.S. Tezel, Ankara, 1990.

³⁵³ Ünal, M. A., "XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566", s. 141-5.

³⁵⁴ Miroğlu, İ., "Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası 1520-1566", s. 173-5.

olduğundan önemli *thema* şehirlerindeki yerel üretimden faydalanmak daha kolay ve ucuz oluyordu. Yerli zanaatkarlar her çeşit silah yapıyor, gemilere yelken dikeyor ve gemilerin altını ziftliyorlardı. VI. Leon'un (886-912) Girit seferi için çeşitli *thema*'lara, bunların bünyesindeki şehirlerden karşılanmak üzere, 40,000 ok, 6,000 mızrak, 6,000 çivi ve mümkün olduğu kadar çok kalkan sipariş edilmişti.³⁵⁸ Yerel silah üretimi sistemi 13. yüzyılda İznik imparatoru Ioannes Vatatzes (1222-1254) dönemine kadar yürürlükte kaldı. Bu sistem *thema* şehirlerinin iktisadi hayatına katkıda bulunuyordu. VII. Konstantinos (913-959) ve II. Romanos'un (959-963) Girit seferine katılan on bir geminin donanımının sağlanması için, tacir ve zanaatkarlara sağladıkları hizmet ve maddeler karşılığında 22 libre (yaklaşık 7 kg.) altın ödenmişti ki, bu miktar pek çok *strategos*'un yıllık maaşından fazlaydı.³⁵⁹

5.3. Kırsal Alanlardaki İktisadi Hayat

Bizans İmparatorluğu'nda nüfusun çoğunluğunu ve devletin taşıyıcı gücünü oluşturan grup kırsal alanlarda yaşayan küçük köylülüktü. Devletin kaderini belirleyen de yine aynı grubun iktisadi durumu ve bu grubu ele geçirmek için devlet ile büyük toprak sahipleri arasında yapılan mücadele oldu. Bizans İmparatorluğu'nun kırsal alanlarındaki hayata ilişkin bilgiler şehir hayatına göre fazladır. Bu konudaki başlıca kaynak ise 7. yüzyıl sonu ile 8. yüzyıl başlarına ait olduğu sanılan "Köylüler Kanunu"dur (nomos georgikos). Köylüler Kanunu Bizans devletinin sonuna kadar geçerli kalmıştır ve Bizans'taki kırsal hayat ve küçük arazilik üzerine bilgiler vermektedir. Ancak orta Bizans dönemindeki düzenlemeleri daha iyi anlayabilmek için, önce geç Roma ve erken Bizans dönemlerindeki gelişmeler incelenmektedir.

Diokletianus'un reformlarıyla ortaya çıkan *capitatio-iugatio* sistemi Bizans'ta 7. yüzyıla kadar sürdü. Bu sistemde baş ve arazi vergileri birbirine bağlıydı. Bir arazi parçasının (iugum) vergilendirilebilmesi için onu işleyen bir insanın (caput) bulunması gerekiyordu. Geç Roma ve erken Bizans dönemlerinde tarımsal işgücü kıtlığı çekildiğinden böyle bir düzenlemeye gidilmişti. Devlet, boş araziler için birer *caput* bulmak ve onu arazi üzerinde tutmak zorundaydı. Böylece

³⁵⁵ 14. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'yu dolaşan İbn Batuta'nın, Konya şehri için söylediği "...çarşıda her sanatın erbabı bir yerde toplanmış bulunmaktadır..." ifadesi, Bizans dönemindeki düzenlemenin Türk hakimiyeti döneminde de devam ettiği yönünde bir göstergedir. İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler, M. E. B. Yayını, İstanbul 1993, s. 21.

³⁵⁶ ibid., s. 23.

³⁵⁷ Hendy, M. F. (1989) içinde Ch.III, s. 24; idem. (1985), s. 589; Vryonis, S. (1971), s. 23 dipnot 126; Laiou-Thomadakis, A. E. (1977), "Peasant Society in the Late Byzantine Empire", s. 120. Zanaatkarlar ve mesleklerine ilişkin düzenlemeler için bkz. "Loncalar" bölümü.

tarımsal işgücü (colon) giderek toprağa bağlı hale geldi. Öte yandan devletin ağır vergi yükünü karşılayamayan kırsal nüfus, güçlü bir toprak sahibinin korumasına sığınıyor ve büyük toprak sahibinin arazisi üzerinde yerleşmek karşılığında onun hizmetine giriyordu. *Colon*'lar yasal olarak özgürdüler ama bu sığınma hareketi sonucu giderek özgürlüklerini kaybettiler ve büyük toprak sahiplerine bağlı hale geldiler. Büyük toprak sahiplerine karşı devlet tarafından çeşitli tedbirler alınmasına rağmen Iustinianos (527-565) döneminde bunlar hala, kendi topraklarına bağlı *colon*'ları ile birlikte kırsal alanların baskın unsurunu oluşturuyorlardı.

7. yüzyıl ortalarından itibaren ise orta Bizans dönemi ve yeni bir kırsal kesim görüntüsü başladı. İmparatorluk 7. yüzyılın ilk yarısında önce Sasani sonra Arap istilaları sonucu önemli ölçüde toprak kaybına uğradı. Ancak bu kayıplar Bizans'a daha fazla istikrar ve iç birlik sağladı. İmparatorluk arazisi büyük askeri bölgelere (*thema*) ayrıldı ve her biri askeri ve sivil otoriteye sahip birer asker-yöneticinin (*strategos*) idaresine verildi. Bu *thema*'lar içinde asker mülkleri (*stratitika ktemata*) yer alıyor ve askeri hizmet karşılığında kişilere veriliyordu. Böylece, savunma hizmetini gerçekleştirecek olan yeni asker-köylüler geçimlerini ve savaş donanımlarını bu "küçük" arazileri işleyerek sağlıyorlardı. *Thema* sisteminde asker mülkünü alan ve askerlik hizmetini yapan kişi ölünce en büyük oğlu bu mülkü ve görev yükümlülüğünü devralıyordu.

İmparatorluktaki bütün köylüler savunma hizmeti ile yükümlü kılınp kendilerine toprak verilmediğinden kendi topraklarını işleyen ve devlete vergi veren özgür köylüler de vardı. Bir asker-köylünün en büyük oğlu dışındaki çocukları boş arazi bulabildikleri takdirde- ki, bu o dönemde pek zor bir şey değildi- buraları işleyerek özgür köylüler sınıfına katılıyorlardı. Asker-köylüler askerlik ve savunma hizmeti, özgür köylüler de vergi geliri sağlamak bakımından devlet gücünün temellerini oluşturuyorlardı. Bu iki grup arasında ekonomik ve sosyal bakımdan bir farklılık olmayıp aynı sosyal sınıfa mensuptular: özgür küçük arazili köylülük. 7. yüzyılda Sasani ve Arap istilaları nedeniyle önceki dönemin büyük toprak sahipleri ortadan kalktı ve kırsal alanlarda hakim olan unsur küçük arazili köylülük haline geldi.

Erken dönemde görülen tarımsal işgücü kıtlığı da 7. yüzyılda ortadan kalktı. Bu durumun ortaya çıkmasında hem uğranılan toprak kayıpları hem de yabancı nüfus gruplarının, özellikle Slavların imparatorluk arazisinde iskanı etkili oldu. Böylece *capitatio-iugatio* sisteminin

³⁵⁸ Vryonis, s. (1971), s. 5, s. 6, dipnot 16.

³⁵⁹ ibid., s. 5-6, dipnot 15-16.

yerine baş ve arazi vergileri birbirinden ayrıldı. Baş vergisi artık bir ailede kaç kişi yaşadığı hesaplanılarak alınan bir "ocak" vergisi (kapnikon) haline geldi. Özgür köylülüğün kırsal alanlarda baskın unsur hale gelmesiyle birlikte 7. yüzyıl sonu-8. yüzyıl başında "Köylüler Kanunu" (nomos georgikos) oluşturuldu. Bu kanunla getirilen düzenlemelerin çoğu imparatorluğun sonuna kadar yürürlükte kaldı.

Bu kanuna göre köylülerin iki tip yerleşim birimi vardı: köyler (khorion) ve ayrı çiftlikler (ktesis).³⁶⁰ *Ktesis* köyden ayrı ve kendine yeterli bir birimdi. İşlenebilir arazi hemen köy evinin yanında bulunuyordu. Ancak daha yaygın olan yerleşim şekli köylerdi. Köy arazisinin ortasında birbirine yakın şekilde bahçe ve avlularıyla birlikte köylülerin evleri yer alıyordu. Evlerin etrafında ise işlenebilir araziler, bağlar, meyve bahçeleri vardı. Otlaklar köyün ortak arazisi olup bütün köy hayvanları bir çobanın nezaretinde burada otluyor, köylüler çobana sürüdeki hayvanlarının sayısı ile orantılı olarak ücret ödüyorlardı. Rüzgar ve su değirmenleri köyün ortak malıydı.³⁶¹

Köylülerin mülkiyetleri arasında büyük farklılıklar görülebiliyordu. Gösterişli evleri, işlenmiş değerli ürünleri, büyükbaş hayvan sürüleri ve köleleri bile olan büyük köylüler yanında³⁶² kendi toprakları olmayan ve toprak kiralamaya çalışan oldukça yoksul köylüler de vardı. Bu durumda ortakçılık sistemi görülüyor ve kısa ya da uzun dönemli kiralamalar söz konusu oluyordu. Kiralamanın en yaygın şekli "emfiteusis" olarak bilinen, kiralanan toprağın geliştirilmesi yükümlülüğünü de içeren kahtsal bir kiralama biçimi idi. Kısa süreli *emfiteusis* yirmi beş ya da yirmi dokuz yıl süreli oluyordu. Uzun süreli kiralama ise "ömürboyu kiralama" (dienekes emfiteusis) olarak biliniyor ve üç kuşak boyunca geçerli kalıyordu. 11. yüzyılda toprak kiralalarında yıllık normal oran 10 "modioi" işlenebilir arazi için 1 nomisma idi. Bağların kirası ise ortalama kalitedeki işlenebilir arazilerinkinden yaklaşık on kat daha yüksekti.³⁶³ Kısa dönemli kiralama sonucu ürünün yarısı kiracıya diğer yarısı da toprak sahibine ait olurken, uzun süreli

³⁶⁰ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 209.

³⁶¹ Freshfield, E. H. (1931), "A Provincial Manual of Later Roman Law" içinde: "The Farmers' Law", s. 97.

³⁶² Daha 8. yüzyılda, ileride Konstantinopolis patriği olacak olan Filaretos'un ailesi Sinop bölgesinde çok geniş arazi mülkiyetine sahipti. Bu ailenin mülkiyetinde arazilerden başka 48 köy, 700 büyükbaş hayvan, 800 kısırak, 80 katır ve at, 12,000 koyun ve çok sayıda arı kovani bulunuyordu. Talbot Rice, D. (1967), s. 179.

³⁶³ 1 modios = 1/12 hektar. The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 228-9.

kiralamada ise ürünün 9/10 'u kiracıya ait oluyordu. Uzun süreli kiralama özellikle sıradan tahıllar dışında ve yetiştirilmesi özen isteyen (üzüm gibi) daha değerli ürünler için yapılıyordu.³⁶⁴

Bir köylü yeterli sermaye ve donanımına sahipse köyü terkederek köy dışında bir yere yerleşebiliyor, böylece köyler dışında ayrı çiftlik evleri (ktesis) oluşuyordu. Bunların bazıları oldukça küçük köylü mülkleri (agridia) iken, bazıları köleler ya da kiracılarca işletilen büyük mülkler (proasteia) olabiliyordu. Köy ve dışındaki çiftlik evleri bir topluluk (koinotes) oluşturuyor ve bir mali yönetim birimi haline geliyordu. Vergi memuru (epoptes) köyleri düzenli olarak ziyaret ediyor ve gereken zamanlarda olağanüstü vergiler toplayabiliyordu. Vergi memuru ayrıca toprağın değerini ölçmek, köyün ve topluluğun köy dışında yaşayan üyelerinin vergi borçlarını belirlemekle görevliydi. Vergilemedeki muafiyet ve indirim konularında karar verebiliyor, mülkiyetin başkalarının satın alınması ve vergi yükümlülüğünün mirasçılar arasında paylaşılmasına nezaret ediyordu.³⁶⁵

Bizans köy topluluğu bir mali bölge oluşturuyor ve bir genel vergi ödüyordu.³⁶⁶ Bu vergi kişilerin mülkiyetleri arasında dağıtılıyordu. Köy dışında yerleşmiş olanlar da vergi yükümlülüğüne dahildi. Köy topluluğunun tamamının vergiden ortak olarak sorumlu olması orta Bizans döneminde geçerli olan bir durumdu. Bir köylü vergisini ödeyemeyecek durumdaysa ya da mülkünü terketmişse, genellikle komşusu onun vergisini de ödemek zorunda kalıyor ve boş araziden yararlanma hakkını elde ediyordu.³⁶⁷ Bu sistemle devletin köy toplulukları açısından vergi kaybına uğraması engellenmiş oluyordu. Vergiyi ödeyen kişi toprağın da sahibiydi. "Allelengüon" olarak adlandırılan "ortak vergi yükümlülüğü" dışındaki vergiler, Bizans'ın çağdaş devletlerle karşılaştırıldığında oldukça ağırdı.³⁶⁸ Üstelik komşusunun vergisini de ödemek zorunda kalan köylü, kolayca büyük bir ekonomik sıkıntıya düşebiliyor ve o da çareyi köyü terketmekte buluyordu. Bu olumsuz sonuçlar nedeniyle devlet zaman içinde *allelengüon* uygulamasını değiştirdi. Yeni düzenlemede, terkedilmiş mülkiyetin sahipleri otuz yıl içinde geri dönmezse bu mülkiyetin söz konusu köy topluluğundan alınması öngörülüyordu. Böylece boş

³⁶⁴ The Farmers' Law, s. 87-8; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 211.

³⁶⁵ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 212-13.

³⁶⁶ ibid., s. 213.

³⁶⁷ Komşu, kaçan kişinin arazisini kullandığı halde arazinin vergisini ödeyemeyecek durumdaysa, ödenmesi gereken vergi borcunun iki katı kadar para cezasına çarptırılması öngörülüyordu. The Farmers' Law, s. 89, paragraf 19.

³⁶⁸ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 214.

arazi üzerindeki tasarruf hakkı devlete yani imparatora geçiyordu. İmparator bunu kiralayabilir, satabilir ya da dilediğine tahsis edebilirdi.

Boş araziler devletin mülkiyetinde olmadığı zaman genellikle büyük toprak sahiplerinin eline geçiyordu. Bu durum 9-10 ve 11. yüzyıllar boyunca süren küçük arazili köylülüğün eriyişini hızlandıran bir faktör oldu. Bir büyük toprak sahibi köyde bu şekilde bir arazi sahibi olunca, yavaş yavaş onun etrafındaki arazileri de satın almaya çalışıyor, böylece küçük arazili köylüler zamanla ona bağlı hale geliyordu. Öte yandan köydeki arazilerin bir kısmının sivil ya da dini büyük toprak sahipliği tarafından satın alma, uzun süreli kiralama ya da bağış yoluyla ele geçirilmesi de küçük arazililiğin aleyhine bir durum yaratıyordu. 10. yüzyıl boyunca imparatorlar bu gelişmeyi durdurmak yönünde mücadele ettiler.³⁶⁹

7-11. yüzyıllar arası Bizans İmparatorluğu'nda kırsal alanlarda baskın olan unsur küçük arazilik iken 11. yüzyıldan sonra *pronoia* kurumu ile birlikte büyük arazililer ve kendilerine bağlı köylüleri (*paroikoi*) hakim unsur haline geldi. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu dönemi ve daha sonrasında da *pronoia* sahibi büyük arazililer kırsal alanların hakim unsuru olarak kaldı.³⁷⁰

Bizans İmparatorluğu'nun kırsal alanları için söylenebilecek bir başka nokta, Bizans'ta toprak kıtlığı olmadığı, aksine her zaman atıl arazilerin mevcut bulunduğuydü. Büyük arazileri verimli kullanma konusundaki güçlükler hala ilkel tekniklerin kullanılmasından kaynaklanıyordu. Bu bakımdan Bizans Batı'nın çok gerisindeydi. Bizans son günlerine kadar koşum hayvanları için hiç ekonomik olmayan ve modası geçen koşum takımları kullanırken, Batı daha 10. yüzyılda bu konuda yeni ve daha kullanışlı bir metod geliştirdi. Bizans tahta saban kullanmaya devam ederken Avrupa'da demir saban kullanılmaya başladı. Demir saban ile daha sert topraklar rahat ve derin bir şekilde sürülebiliyordu.³⁷¹ Bu durum Avrupa'da tarımsal verimliliği artırıcı bir faktör olurken, Bizans'ta bu verimliliğin sabit kalmasına yol açıyordu.

Köy nüfusları toprağın nitelik ve verimliliğine göre değişiklik gösteriyordu. Haçlı seferleri sonrasındaki dönemde, yani 12. yüzyıl sonlarından itibaren 50-500 kişi arasında değişen

³⁶⁹ *Kudretliler-fakirler* (dünotoi-penetes) arasındaki mücadele daha önce anlatıldığı için burada tekrarlanmamaktadır. Bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü.

³⁷⁰ *Pronoia* kurumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü.

³⁷¹ Trevor-Roper, H. (1989), "The Rise of Christian Europe", s. 114-5.

köy nüfusları olduğu bilinmektedir. Önceki dönemlerde daha fazla nüfusa sahip köy sayısının daha fazla olduğu düşünülebilir.³⁷²

Kırsal alanlardaki iktisadi hayat bakımından önemli bir nokta da pazarlar ve panayırlardı. Efes, Trabzon gibi şehirlerin her yıl kurulan uluslararası panayırları yanında, çeşitli bölgelerin "pazar" şehrinde bütün bir yıl boyunca açık kalan küçük panayırlar ve haftalık pazarlar da vardı. Bu küçük panayırlarda büyük ve küçükbaş hayvanlar, yağ, şarap, tahıl, meyve, sebze gibi ürünler köylülerin kendilerinin üretmediği mum, çeşitli ev ve mutfak eşyaları gibi şehir ürünleri karşılığında değiştiriliyor ya da satılıyordu. Ancak kendi çömlek ve tuğla yapımcısına, marangozuna ve demircisine sahip olan büyükçe köyler için alışveriş aralığı sadece tarımsal ürünlere indirgeniyordu. Devlet panayırlardan çeşitli pazar vergileri alıyor, bazen bazı bölgelere panayır kurma konusunda ayrıcalıklar veriyordu.³⁷³

5.3.1. Küçük Köylülük

Ortaçağlar Bizans Devleti'nin askeri ve mali açıdan sürükleyici gücü, savunma hizmetini ve vergilerini sağlayan küçük arazili özgür köylü sınıfıydı. Bu sınıfa ait olan mülkler sivil ve dini büyük toprak sahiplerinin hırından korundukça Bizans güçlü kalmaya devam etti. Ancak sonunda devletin aleyhine olmak üzere mücadeleyi büyük arazililer kazandı.

7. yüzyılda *thema* sistemi ile birlikte yeni bir sosyal sınıf olarak küçük arazili köylü sınıfı ortaya çıktı. Bunlar, kendilerine verilen toprağı işleyerek geçinen ve bunun karşılığında askerlik hizmetini yerine getiren asker-köylülerdi (stratiotes). Ayrıca sadece devlete vergi vermekle yükümlü olan ve yer değiştirme serbestisine sahip bulunan özgür köylüler de vardı. Böylece 7-11. yüzyıllar arasında bütün Anadolu'da devletin belkemiğini oluşturan küçük köylülük baskın durumdaydı.

Köylülerin asıl uğraş alanı, varlıklarının dayandığı küçük arazi mülkiyetlerini işleyerek tahıl yetiştirmektir. Bunun yanı sıra sebze ve meyve yetiştiriciliği, bağcılık, arıcılık, balıkçılık,

³⁷² The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 94.

³⁷³ Talbot Rice, D. (1962), s. 186; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 96.

çobanlık, kümes hayvancılığı, büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiriciliği de yaygındı. Sahip olunan büyükbaş hayvan sayısı bir köylünün serveti açısından önemli bir gösterge idi.³⁷⁴

Küçük köylüler iktisadi açıdan en iyi dönemlerinde bile temel vergi borçlarını ödemekte zorlanabiliyorlardı. Çünkü Bizans sabit verimlilikteki bir tarım yapısından -özellikle son yüzyıllarında- giderek daha fazla vergi almaya çalışıyordu. Üstelik *allelengüon* (ortak vergi yükümlülüğü) uygulaması da köylülerin aleyhine bir durum yaratıyordu. Arazileri onlara ancak asgari yaşam seviyesinin az üstünde bir gelir sağlıyordu. Yetiştirdikleri ürünü çoğu kez yıldan yıla pazarlayan köylüler bütün bir yıl bununla geçinmek zorundaydılar. Sadece ikincil uğraşları ile ürettikleri ürünleri her hafta kasaba pazarlarında satabiliyorlardı. Küçük köylünün çoğu kez birikmiş sermayesi yoktu. Kötü hava şartları ve kötü bir hasat bir anda bütün mülkiyetini tehlikeye sokabiliyordu. 927/8 kışı köylülerin, hayatta kalabilmek için mülklerini komik denecek fiyatlar ya da ödünç gıda maddeleri karşılığında büyük arazililere satmalarına neden olacak kadar sert geçmişti. Köylü bir anda hem malvarlığından hem de özgürlüğünden olabiliyordu. Yaşamını devam ettirmesi temelde iki unsura bağlıydı: bir barış ortamı ve uygun hava koşulları.

Devlete verilen temel vergiyi oluşturan baş ve arazi vergilerinden başka köylüler bir dizi olağanüstü vergi ödemek ve vergi toplayıcılarının bazı isteklerini karşılamak zorunda kalabiliyorlardı. Nakit vergi ödemelerinin yanısıra aynı ödemeler ve işgücü hizmetleri de vardı. Özellikle 11. yüzyıldan sonra devletin mali gücü azalırken askeri ihtiyaçlarının artması sonucu, halk orduyu -mecburen- daha çok destekler hale geldi. Gemi, kale, köprü ve yol yapımı için malzeme ve işgücü gerekiyordu. Askeri seferler sırasında imparatorluk görevlileri ve ordunun yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının sağlanması köylüler için çok ağır bir yükü. Bölgelerinden geçen ordu birliklerinin bedava ya da çok düşük fiyatlarla tedarikinin sağlanması, kendi geçimlerini zor sağlayan köylüleri iktisadi açıdan çökertiyordu. Ayrıca askeri malzemelerin taşınması (*angatheia*) işi de köylülere ve onların araçlarıyla yaptırılıyordu. İlke olarak bütün imparatorluk halkı bu görevlerle yükümlüydü. Ancak küçük arazili köylüler tamamen sivil ve askeri devlet görevlilerinin merhametine kalmışken, büyük arazi sahipleri imparatorlardan aldıkları ayrıcalıklar sonucu devlet görevlilerinin kendi topraklarına girmesini engelleyebiliyor ve yukarıda değinilen görevlerden kaçınmayı başarabiliyorlardı.³⁷⁵

³⁷⁴ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 212.

³⁷⁵ *ibid.*, s. 222-3.

9. yüzyılda başlayan ve özellikle 10. yüzyılda hızlanan gelişmeler sonucu askerlik ve vergi hizmetlerini sağlayan küçük köylülerin arazileri büyük toprak sahipleri tarafından ele geçirildi. 11. yüzyıla gelindiğinde hala mülklerini kaybetmemiş küçük köylüler vardı ama bir çoğu büyük toprak sahiplerinin arazilerinde çalışır ve yarı özgür hale gelmişlerdi. 11. yüzyıl ortalarında bu gelişmeyle birlikte küçük köylülüğün durumunda da bazı değişiklikler oldu. Yeni oluşturulan *pronoia* sistemiyle birlikte belirli bir arazi parçası, "üzerindeki köylüler ile birlikte" yüksek bir devlet görevlisi ya da bir komutana ödül olarak hayatı boyunca tahsis ediliyordu. Arazi üzerindeki köylüler (*paroikoi*) daha önceki dönemlerde devlete ödedikleri vergilerini şimdi *pronoia* sahibine ödüyorlardı. Devlete ve imparatorluk ailesine ait araziler üzerinde çalışan *paroik*'ler (*demosiakoi paroikoi*) ile büyük toprak sahiplerinin arazileri üzerinde çalışanlar arasında sınıfsal açıdan bir fark yoktu. Ancak devlet gözünde vergilerini devlete ödeyen devlet *paroik*'leri ve *pronoia* sahiplerine ödeyenler arasında bir fark vardı. İlk grup mülklerine kalıtsal haklarla sahipken, ikinci grubun işlediği arazide kalıtsal hakları yoktu.³⁷⁶ Devlet arazisi üzerindeki bir köylü, bu arazinin tahsisi sonucu sivil ya da dini bir büyük toprak sahibinin hizmetine girebiliyordu.

Hukuki açıdan *paroik*'ler özgür köylülerden farklıydı. *Paroik*'ler kendilerine ait olmayan bir araziye işlerken, özgür köylüler -eğer bir büyük toprak sahibinin eline düşmemişlerse- kendilerine ait araziye işliyorlardı. Ancak bu iki grup arasında ekonomik ve sosyal açıdan bir fark yoktu. Bazı durumlarda rahipler de *paroik* statüsünde olabiliyorlardı. *Paroik*'lerin işlediği arazi onların miras bırakılabilir ama kendilerine ait olmayan mülkleri idi. Büyük toprak sahibi istediği zaman onları arazisinden çıkarabilirdi, ama onları arazisinde tutmak işgücü sağlamak açısından önemliydi. *Paroik*, toprak sahibine kira ödemek ve kendisine emredilen hizmetleri yapmak zorundaydı. İlke olarak tamamen toprak sahibine bağlıydı, toprağı terkedemezdi. Ancak pratikte kişisel özgürlüğünü koruyordu.³⁷⁷ *Pronoia* sahipleri zaman içinde kendi mülkleri üzerindeki *paroik*'leri yargılama hakkını da elde ettiler.

Toprak sahibine karşı mali yükümlülüğü oldukça bir *paroik*'in onu terketmesi mümkün değildi. Terkederse toprak sahibi geri dönmesini talep edebiliyordu. Üstelik bir *pronoia* arazisi üzerinde çalıştıkları sürece, devlet arazisi üzerinde çalışıyor olsalardı yapmaları gereken bazı

³⁷⁶ *ibid.*, s. 229; Angold, M. (1975), s. 134.

³⁷⁷ *Paroik*'lerin toprağına bağlı olmaları kişisel olarak değil mali ve ekonomik açıdan düşünülmelidir. The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 230.

yükümlülüklerden de kurtuluyorlardı. Ancak yine de köylülerin toprak sahiplerini terketmeleri alışılmamış bir durum değildi.

Bir *paroik*'in kendi toprak sahibinin izniyle bir diğer toprak sahibinden toprak kiralaması ya da kendi toprak sahibine olan mali yükümlülüklerini yerine getirdiği takdirde en yakın yerleşim biriminde artizanal bir faaliyette çalışması da mümkündü. Ancak *paroik* genellikle ait olduğu mülk üzerinde bireysel ya da ekip işlerinde çalıştırılıyordu.³⁷⁸ 11. yüzyıldan sonra Bizans İmparatorluğu'nun kırsal alanlarında büyük arazili *pronoia* sahiplerine bağlı köylüler en büyük nüfus grubunu oluşturur hale geldi. 13. yüzyılda İznik İmparatorluğu döneminde de kırsal alanlarda özellikle kilise mülkleri üzerinde çalışan *paroik*'ler yaygındı.³⁷⁹

Köylülük homojen bir grup oluşturmuyor, servet ve toprak mülkiyeti bakımından büyük farklılıklar görülebiliyordu. Bu farklılıkların bir göstergesi olarak 13. yüzyılda köylü sınıfı mali ve idari amaçlar için, sahip oldukları arazi miktarı ve büyükbaş hayvan sayısına göre dört gruba ayrıldı: "zeugaratoi", "voidatoi", "aktemones" ve "aporoï". İlk iki grubun sahip olduğu toprak miktarı bir ya da iki öküz ile işlenebilecek büyüklükteydi. *Zeugaratoi* terimi bir çift, *voidotoi* ise tek öküze sahip olan köylüleri ifade ediyordu. Diğer iki grup ise herhengi bir büyükbaş hayvana ya da düzenli toprak mülkiyetine sahip değildi. Bunlar daha çok tarımsal işgücünü sağlıyorlar ve "douleutai" (işçiler), "misthioi" (kiralık adamlar) ya da "misthioi douleutai" (kiralık işçiler) olarak adlandırılıyorlardı.³⁸⁰

İznik İmparatorluğu döneminde *pronoia* sisteminin yayılmasıyla birlikte, kırsal alanlardaki organizasyonun temel birimi olan küçük köylülerin yerini, büyük toprak sahipleri ve bunların büyük mülkleri aldı. Devlet ile tebası olan köylüler arasında, köylüler üzerinde çeşitli haklara sahip yeni bir ara sınıfın ortaya çıkışı Bizans devletinin "feodalleşmesi" niteliğindedir.³⁸¹

³⁷⁸ ibid., s. 226-30.

³⁷⁹ Angold, M. (1975), s. 121-134.

³⁸⁰ ibid., s. 138.

³⁸¹ ibid., s. 142. Ancak bu "feodalleşme" eğilimi, Avrupa'nın orta ortaçağlarda oluşturmaya başladığı kendi feodalite tecrübesinden farklıydı ve ondan bağımsız olarak ortaya çıkmıştı.

5.3.2. Büyük Arazililik

Roma İmparatorluğu döneminden kalan ve erken Bizans döneminde de kırsal alanlarda hakim unsur olmayı sürdüren özellikle sivil kökenli büyük toprak sahipleri, 7. yüzyılda İran ve Arap istilaları sonucu uğranılan toprak kayıpları ve yeni oluşturulan *thema* sisteminin temelde küçük arazili köylülüğe dayanması nedeniyle bir süre için sahneden çekildi. Ancak varlıklarını sürdürebilen bazı sivil kökenli aileler ve *strategos*'ların kendi *thema*'larında önemli ölçülerde toprak mülkiyeti biriktirmeleri sonucu, Bizans'ta 8. yüzyıl sonlarından itibaren büyük toprak sahipliği kurumu yeniden önem kazanmaya başladı. 9. ve 10. yüzyıllarda Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerinde bu tip aileler arasında Fokas, Skleros, Maleinos ve Dukas'lar vardı. Bu aileler birbirleri arasında evlenmeler yoluyla yüksek askeri görevlerde tekel oluşturuyorlardı.³⁸² Sivil ve asker kökenli büyük toprak sahiplerinin yanısıra kilise de önemli miktarlarda arazi mülkiyetine sahip olup bu sınıfa dahildi. Bazı kilise görevlileri arasında dini mesleklerinin "avantajlarından" yararlanarak önemli miktarlarda kişisel servet biriktirmiş olanlara rastlanıyordu.³⁸³

Sivil ailelerde arazi mülkiyeti kuşaktan kuşağa aktarılırken, benzer bir durum asker kökenli büyük aileler için de geçerli hale geldi. Bir *thema strategos*'u devlete karşı sorumluluklarını yerine getirdiği ve sadakatini koruduğu sürece görevini sürdürüyor, üstelik imparator *strategos*'un asker olarak yetiştirilmiş oğlunu bu görev için seçebiliyordu. Böylece bazı aileler devlet için komutan yetiştirme işini üstleniyor ve zaman içinde kendi bölgelerinde önemli toprak mülkiyetine sahip oluyorlardı. Bu durumun devlet için büyük tehlikeler yarattığına, önemli ordu birliklerine sahip *strategos*'ların bu birlikler ile başkente yürümek ve taht iddiasında bulunmak gibi hareketlere girişebileceklerine daha önce değinilmişti.³⁸⁴

9. yüzyıldan itibaren sivil ve askeri büyük toprak sahipleri, küçük köylü mülklerini ele geçirmeye başladı. Köylülerden mülklerini satanların yanısıra, bağışlayanlar ve miras bırakanlar da vardı. Köylüler mirasçıları yoksa mülklerini genelde kilise, manastır ve hayır kuruluşları gibi dini kurumlara bağışlıyorlardı. Köylü mülkleri uzun süreli kiralamalar sonucu da kilisenin eline geçebiliyordu. Öte yandan herhangi bir şekilde boş kalmış ya da terkedilmiş köylü mülkleri de

³⁸² Mango, C. (1980), s. 50.

³⁸³ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 162, dipnot 15. Sivil şahıslar arasında da çok zengin olanlara rastlamak mümkündür. Hendy, M. (1985), "Studies in the Byzantine Monetary Economy", s. 201-212.

³⁸⁴ Bkz. "Askeri Örgütlenme" bölümü.

genellikle büyük toprak sahiplerinin eline geçiyordu. Devlete karşı olan görevlerini yerine getiremeyen ve vergilerini ödeyemeyen köylüler çareyi, mülklerini kiliseye ya da bir büyük toprak sahibine bağışlayarak onun hizmetine girmekte buluyorlardı. Büyük toprak sahipleri sadece küçük köylü mülklerini ele geçirmek suretiyle değil, imparatorun bağışları yoluyla da arazilerini genişletiyorlardı. Konstantinopolis'teki sarayda bulunan yüksek rütbeli devlet görevlilerinin ve imparatorluk ailesi üyelerinin, çeşitli eyaletlerde imparatorlar tarafından tahsis edilmiş geniş arazileri vardı.

Askerlik hizmeti ve vergi geliri sağlayan küçük arazili köylüleri kaybetmek istemeyen devlet, 10. yüzyıl boyunca büyük toprak sahiplerine karşı çeşitli tedbirler aldı. Ancak eyaletlerde önemli görevlerde bulunan devlet memurlarının aynı zamanda büyük toprak sahibi kişiler olması, bu mücadelede devlet aleyhine bir durum yaratıyordu. Büyük toprak sahipleri ve eyaletlerdeki devlet görevlileri bir sosyal sınıf oluşturuyorlardı. Önemli görevlerdeki memurlar ticaret ya da artizanal faaliyetler ile uğraşmak yerine eyaletlerde mülk sahibi olmaya çalışıyorlardı.³⁸⁵ Yerel büyük toprak sahipleri ise devlet görevlisi olmak ve kendilerini güvenceye almak istiyor, bu amaçla eyalette bir devlet görevi üstlenerek ya da bir resmi ünvan satın alarak, sahip olmadıkları sosyal statü ve bağlantıları elde ediyorlardı. Böylece eyaletlerdeki "kudretli" toprak sahibi ile devlet görevlisi genellikle aynı kişi oluyordu. Bu durum küçük arazililiği korumak için 10. yüzyılda alınan tedbirlerin etkisiz kalışını açıklamaktadır. Devletin ekonomik açıdan en güçlü sınıfının çıkarı, merkezi iktidarın emirlerini uygulamamakta ya da sabote etmekte yatıyordu.³⁸⁶

Büyük toprak sahipleri baş ve arazi vergilerinin yanısıra II. Basileios (976-1025) döneminde "ortak vergi yükümlülüğü"ne (allelengüon) tabi tutuldu. Vergisini ödeyemeyen "fakir"ın borcu, o yerleşim birimindeki büyük toprak sahibi ya da "kudretli"ye yüklendi. Bu durum kısa bir süre için de olsa büyük toprak sahiplerinin servetlerine önemli bir kısıtlama getirdi. Ancak 1028'de büyük toprak sahiplerinin baskısına dayanamayan merkez tarafından yürürlükten kaldırıldı. 11. yüzyıl ortalarında büyük toprak sahipleri kırsal alanlardaki arazi mülkiyetinin çoğuna sahipti. Üstelik arazileri ele geçirilen köylüler de ekonomik açıdan toprak sahibine bağlı hale geliyordu. Bu durum merkezi iktidarın tebası üzerindeki etkisinin azalması demektir. Bizans İmparatorluğu'nda bir nevi feodalleşme başladı. Eyaletlerdeki geniş arazileri ve

³⁸⁵ Çünkü Bizans devleti, ticaret ve artizanal faaliyetler konusunda aşırı derecede hassastı. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi "Loncalar" ve "Ticarete Müdahale" bölümlerinde verilmektedir.

³⁸⁶ ibid., s. 218.

kendilerine bağı köylüleriyle birlikte büyük toprak sahipleri batıdaki feodal beylere benziyorlardı.³⁸⁷ 11. yüzyıl ortalarından itibaren ortaya çıkan *pronoia* kurumu ise adeta bu durumun meşru hale getirilmesi anlamına geliyordu. Bu dönemden yıkılışına kadar Bizans İmparatorluğu'nun kırsal alanlarında hakim unsur büyük toprak sahipleri oldu.

Pronoia kurumu ile orta ve büyük arazili aristokrasi benzeri unsurlara dayanan bir savunma sistemi meydana getirildi. Bu sistemde askerlik ya da bir diğer hizmeti yerine getirmeleri karşılığında kişilere, üzerindeki köylüler ile birlikte bir arazi ve bunun geliri ömür boyu için tahsis ediliyordu. *Pronoia* sahibi atlı bir şövalye olup ayrıca arazinin büyüklüğüne göre değişen sayıda asker sağlamakla yükümlüydü. *Pronoia* sahibi kendisine tahsis edilen arazinin her türlü vergi gelirini topluyor, belirli bir kısmını devlete ödedikten sonra kalanını kendisi alıyordu. Kendine kalan miktarı artırmak için köylülerden aldığı vergiyi artırabiliyordu. Arazi üzerindeki köylüler devlete olan vergilerini arazi sahibine ödemiş oluyorlardı. Zaman içinde *pronoia* arazileri miras bırakılabilir hale geldi ve *pronoia* sahibi arazi üzerindeki köylüleri yargılama hakkını da elde etti. Sadece arazinin değil onun üzerindeki köylülerin de kontrolden çıkması devletin en büyük zararıydı. İmparatorluk imtiyaznameleri bir büyük toprak sahibine verilebilecek azami *paroik* sayısını belirliyor ve bunların devlet köylüleri ve asker-köylüler arasından toplanmaması gerektiğini belirtiyordu. Merkezi iktidar ile "feodal" güçler arasındaki mücadele bitmişse de *paroik*'ler açısından mücadele hala devam ediyordu. Bu mücadele, vergi ödeyen bir köylü sınıfının yeni araziler kazanmaktan daha önemli bir sorun olduğunu gösteriyordu.³⁸⁸

Bizans İmparatorluğu'nda üç çeşit büyük arazi mülkiyeti vardı: i) imparatorluk arazisi, ii) asker ya da sivil kökenli büyük ailelerin mülkleri, iii) kilise ve manastır arazileri. İmparatorluk arazisi, imparatorluk ailesi ve devlete ait olan toprakları içeriyordu. İdari amaçlar açısından devlet arazisi, imparatorluk ailesine ait özel mülkiyetten ayrılmıştı ama imparator bütün devlet kaynakları üzerinde olduğu gibi imparatorluk arazisi üzerinde de sınırsız kontrol yetkisine sahipti. İmparatorluk arazisi imparatorluğun her yanına yayılmış durumdaydı. Bütün kilise ve manastırların yanısıra, imparatorun beğenisini kazanan ya da devlete çeşitli hizmetler sağlayan

³⁸⁷ 13. yüzyılda Anadolu ile ilgili bir Bizans kaynağında Bizanslı bir *pronoia* sahibi kendini "liksios kai kavallarios" (imparatorluk vassalı ve şövalyesi) olarak adlandırıyor. F. Miklosich et J. Müller, "Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana", Vienna, 1860-90, Vol.4, p. 81'den aktaran Runciman, S. "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 227.

³⁸⁸ ibid., s. 222-231; Ostrogorsky, G. (1956), s. 292.

kişilere de devlet arazileri "sürekli" olarak tahsis ediliyor, gözden düşen ya da iktidara karşı cephe alan devlet görevlilerinin mülkleri ise müsadere ediliyordu.

Büyük toprak sahibi aileler bütün Bizans eyaletlerinde görülebiliyordu. Belirli bir bölgede önemli toprak mülkiyetine sahip olan bir aile, imparatorun gazabına uğrayıp mülkleri müsadere edilmediği sürece kolay kolay bertaraf edilemiyordu. 10. ve 11. yüzyıllarda görülen merkezi iktidara karşı bazı isyanların arkasında hep yerel güçlü aileler vardı. Hükümdarlığının ilk yıllarında iki büyük isyanla karşılaşan II. Basileios, hayatını "kudretliler"le mücadeleye adanmış ve iktidarı dönemi Bizans tarihinde yerel toprak sahibi ailelerin servetlerine en büyük darbenin vurulduğu dönem olmuştu. Sivil ya da asker kökenli olsun büyük toprak sahibi aileler tahta da geçebiliyorlardı. 10. yüzyılda iktidara gelen II. Nikeforos, Kapadokya bölgesinde önemli arazi mülkiyetine sahip Fokas ailesindendi. 12. yüzyılda iktidarı elinde tutan Komnenos ailesi ise Kastamonu civarında büyük arazi mülkiyetine sahipti.

İmparatorluk arazilerinin miktarı zaman içinde dalgalanmasına rağmen dini kuruluşlara ait mülkiyet devamlı artıyordu. İmparatorlardan en fakir köylüye kadar herkes dini kuruluşlara bağışta bulunuyordu. Üstelik devletin kilise mülklerine el koyması ilke olarak yasaktı. Merkezi iktidar bütün orta Bizans dönemi boyunca sivil büyük toprak sahiplerine olduğu kadar dini kuruluşlara da kısıtlamalar getirmiş ve bazen yeni dini kuruluşlar kurulmasını ya da mevcut olanlara arazi bağışı yapılmasını bile yasaklamıştı. Ancak bu önlemler kilise mülklerinin miktarını belli bir süre için donduruyor, uzun dönemde ise etkili olamıyordu. 11. ve 12. yüzyıllarda Komnenos hanedanı üyeleri devlete mali kaynak yaratmak için bazı kilise mülklerini müsadere ettiler. Ancak bu hareket de dini kuruluşların bunları kısa sürede geri almasını engellemedi. Dini kuruluşlara ait mülkiyeti denetlemek için bu kuruluşlar, bütün arazi ve malvarlıklarıyla birlikte sivil şahıslara tahsis ediliyordu.³⁸⁹ Bu kurum dini kuruluşları kontrol etmeye yararken yeni bazı sivil büyük toprak sahiplerinin oluşmasına imkan verdi. Çünkü bu türden bağışları alan kişiler ellerindeki imkanları genellikle kendi çıkarları için kullanıyorlardı.

³⁸⁹ Bu kurum (kharistikia) ve kilise-manastır arazileri için bkz. "Kilise-Manastır Mülkleri" bölümü.

5.3.3. Kilise-Manastır Mülkleri

Kilise ve manastır mülkleri konusu bütün Bizans tarihi boyunca kilise ve devlet arasında mücadele konusu idi. Kiliseye ait olan taşınır ve taşınmaz nitelikteki mülkler, hem devlet kullanımından çıktığı hem de bu mülklere ve üzerinde çalışanlara bazı ayrıcalıklar tanındığı için, devlet açısından önemli iktisadi kayıplara yol açıyordu. Kilise mülklerinin zaman içinde giderek hızlanan artışına karşı Bizans imparatorları, 8. yüzyıldaki tasvirkıncılık sapkınlığından sonra artan şekilde kısıtlamalar getirmeye çalıştılar. Burada sorun yaratan nokta, manastırlara ve "özel" dini kuruluşlara ait olan mülkiyetin, resmi devlet kilisesinin mülklerine oranla çok daha hızlı bir büyüme göstermesiydi. Vatandaşlar için bazı durumlarda sivil hayatı bırakarak ruhani hayata katılmak son derece cazipti. Böylece kilisenin hiyerarşik sistemi dışındaki dini mülkiyet artıyordu. Özellikle 10. yüzyıldan sonra, daha önce değinilen "kudretliler-fakirler" sosyal mücadelesinin eşlik ettiği bir manastır hareketi yaygınlaşmıştı. Bu nedenle, bu bölümde hem kilise hem de manastırlar ve özel dini kuruluşlara ait mülkiyet üzerinde durulmaktadır.

İlk Hıristiyan Doğu Roma imparatoru olan Konstantinos'tan (306-337) başlayarak imparatorlar, zengin aileler ve mirasçısı olmayan kimseler kiliseye önemli miktarda bağışlarda bulundular. Böylece zaman içinde kilise mülkleri önemli derecede arttı ve imparatorlar zaman zaman buna müdahale etmek zorunda kaldılar. Kilisenin gayrimenkulleri arasında bağlar, meyve bahçeleri, ormanlar, dini yapılar ve ticari bürolar bulunuyordu. Gayrimenkullere ek olarak para, kıymetli eşyalar, ev ve arazi kiralrı, tarımsal faaliyetlerde kullanılan yarı özgür köylüler ve köleler, pagan tapınaklarına ve sapkınlara ait mallar, halktan kesilen para cezaları, evlenenlerden alınan evlendirme ücreti Kilise'nin diğer gelir kaynakları ve mal varlığını oluşturuyordu.³⁹⁰ İnançlı halkın bağışları ve bıraktıkları mirasların yanısıra piskoposlar, 11. yüzyılda tanımlanan ve kiliseye ait toprakları işleyenler için zorunlu hale getirilen bir vergiyi de (kanonikon) toplama yetkisine sahiptiler. Köylüler bunu köylerindeki ailelerin sayısına göre kısmen nakit kısmen aynı olarak ödüyorlardı. Örneğin kilise arazisini işleyen 30 ailelik bir köyden yılda bir altın iki gümüş "sikke", 1 keçi, 9 kile buğday, 9 kile arpa, 6 ölçü şarap ve 30 bıldırcın *kanonikon* alınıyordu.³⁹¹ Ayrıca rahipler de kendi *kanonikon*ları olarak piskoposa yılda bir altın sikke ödemek zorundaydılar. Manastırlar da bunu ödemek zorundaydı. Ancak patrik tarafından kurulmuş ve doğrudan onun kontrolü altındaysa, manastır gereken meblağı patrikliğe gönderiyordu. Geniş

³⁹⁰ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 118-9.

³⁹¹ *ibid.*, s. 121.

kilise mülkleri her piskoposluk bölgesinde piskopos tarafından atanan bir nevi kahya (oikonomos) ya da o bölgedeki rahipler tarafından idare ediliyordu.³⁹²

Orta Bizans döneminin *kudretliler-fakirler* çekişmesinde kudretli ya da büyük toprak sahibi olan kişiler arasında yüksek dereceli kilise ve manastır görevlileri de vardı. Bu nedenle küçük arazi mülkiyetinin erimesi, bunların yalnızca sivil değil aynı zamanda dini mülkiyetin yönetimi altına girdiğini de ima etmekteydi. Bazı durumlarda küçük arazili köylüler, devlete karşı olan başta askerlik ve vergi gibi yükümlülüklerini yerine getiremeyeceklerini düşünerek, ya bütün mal varlıklarıyla birlikte bir manastıra katılıyor ya da benzer durumda olan birkaç kişiyle bir araya gelerek bir manastır kuruyor ve keşiş hayatını seçiyorlardı. Daha 7. yüzyılın sonlarında imparatorluğun kullanılabilir arazisinin önemli bir kısmı kilise ve manastırlara ait hale gelmişti.³⁹³ Tasvirikinci dönem, manastırlara ve rahip ve keşişler sınıfına karşı yürütülen mücadeleler sonucu, manastır hareketinin genişlemesini durdurdu ve manastırlara ait mülkiyetin çoğu müsadere edildi. Ancak bu durum geçici oldu. Özellikle 10. yüzyılda manastırlar yeniden büyük öneme sahip hale geldi.

10. yüzyıl imparatorlarının küçük arazililiği koruma çabaları oldukça iyi bilinmektedir ve bu çabalar sivil büyük arazililere olduğu kadar kilise ve dini kuruluşlara da karşıdır. 935 yılında I. Romanos Lekapenos bağış yoluyla bile olsa, yüksek rütbeli dini görevlilerin ve büyük toprak sahibi sivillerin küçük köylülerden toprak almasını yasakladı. Bir köylü keşiş olsa ve arazisini bir manastıra bağışlasa bile manastır bunu kabul etmeyecekti.³⁹⁴ 947'de ise VII. Konstantinos Porfirogenitos, çocuksuz ve vasiyetname bırakmadan ölen bir kimsenin mirasının tamamının değil ancak üçte birinin dini amaçlar için kullanılabilmesi düzenlemesini getirdi. 964'te kendisi de samimi bir Hıristiyan olan ve Selanik yakınlarındaki Athos dağında bir manastıra katılmayı bile düşünen imparator II. Nikeforos Fokas, yeni manastırlar kurulmasını ve mevcut olanlara arazi bağışı yapılmasını yasakladı. Ona göre manastırların ve diğer dini birimlerin sahip olduğu araziler, gayrimenkuller ve evcil hayvanlar bir din adamının günlük hayatını sıradan bir sivil vatandaşından farksız kılıyordu. Oysa tanrının rahiplerden istediği şey gösterişli binalarda oturmak ve geniş mülkler biriktirmek değildi. Bu nedenle özellikle yeni ve büyük manastırların

³⁹² ibid., s. 121; Hussey, J. M. (1970), s. 99.

³⁹³ Peter Charanis bu oranın, imparatorluğun kullanılabilir arazisinin üçte biri olduğunu ileri sürmektedir. Charanis, P. (1948), "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire", s. 54.

³⁹⁴ Mango, C. (1980), s. 116; Hussey, J. M. (1970), s. 112; Charanis, P. (1948), s. 55.

kurulması yasaklandı.³⁹⁵ Mevcut manastırlara yapılacak olan bağışlar ise arazi bağışı şeklinde değil nakit para olarak yapılmalıydı. Çünkü manastırların idaresindeki topraklar köylülerin elindekiler kadar özenle işlenmiyor ve devlete neredeyse hiç vergi geliri getirmiyordu. Bu tedbirler ile amaçlanan hedef kullanımdaki toprak miktarını arttırmaktı. Sadece vergi değil, devletin savunma hizmetini sağlayan asker-köylüler (*stratiotes*'ler) de tehdit altındaydı. Daha sonra II. Basileios tarafından getirilen düzenleme ise dönemin şartlarını çok güzel açıklıyordu: "... bir çok köyde köylüler arazileri üzerinde küçük kiliseler inşa etmekte ve keşiş haline gelerek hayatlarının geri kalan kısmını bu şekilde geçirmektedirler. Köylü ölünce yerel metropolit ya da piskopos bu kiliseyi ele almakta ve onu manastır olarak adlandırmaktadır. Daha sonra bu manastırı kudretlilere hediye olarak tahsis etmekte (*kharistikia*) ve böylece köyleri yok etmektedir. Bu nedenle bu şekilde inşa edilmiş bütün ibadet yerleri köylülere geri dönmelidir; metropolit ve piskoposların istekleri bir kenara bırakılmalıdır. Eğer bu ibadet yerleri bir kimseye tahsis edilmişse, bu kişi araziden çıkarılmalıdır..."³⁹⁶

II. Basileios yeni manastırlar kurulmasını yasaklamıyor, mevcut olanların daha büyük birimler haline dönüşmesini engellemeye çalışıyordu. Ayrıca II. Basileios "allelengüon" (ortak vergi yükümlülüğü) olarak bilinen düzenlemeyi dini kuruluşlara da uyguladı. Vergiyi ödemekten aciz olan kimsenin vergi borcunun o yerleşim birimindeki büyük arazili siviller ya da dini kuruluşlar tarafından ödenmesi öngörülüyordu. Ayrıca küçük arazili köylülerin devlete karşı olan yükümlülüklerini yerine getiremedikleri durumlarda kilise ya da manastır arazilerinde kiracı olarak çalışmaları ya da ruhani hayata katılmaları, ruhban sınıfının ve kilise mülkleri üzerinde çalışanların askerlikten muaf olması nedeniyle köylülerin lehine devletin aleyhine bir durum yaratıyordu. 11. yüzyıl başlarında II. Basileios'un ölümünden sonra imparatorlar küçük arazililiği koruma çabalarını bir kenara bıraktılar ve sivil büyük toprak sahipleri oldukça güçlendi. Bu durum kilisenin de mülklerini ve sahip olduğu hakları genişletmesi anlamına geliyordu. 1045'te Konstantinos Monomakhos manastırlara, devlet görevlilerinin yargılamalarından muaf olma hakkını bağışladı. Üstelik devletin mali görevlileri manastır arazilerine de giremeyecekti. Manastırlara bağışlanan bu tip vergi ve yargı muafiyetleri Bizans literatüründe "ekskuseia" terimi ile ifade ediliyordu.³⁹⁷

³⁹⁵ Charanis, P. (1948), s. 56.

³⁹⁶ Zachariae von Lingenthal, "Jus Graeco-Romanum", 3 (Leipzig, 1857), s. 310'dan aktaran Charanis, P. (1948), s. 63.

³⁹⁷ *ibid.*, s. 66.

Isaakios Komneneos döneminde (1057-1059) devletin mali ihtiyaçlarına kaynak bulabilmek için manastır mülklerine el kondu. Bu politika Aleksios Komnenos (1081-1118) tarafından da tekrarlandı. Aleksios ayrıca kendisini destekleyen arkadaşlarını ve bazı sivil aristokratik unsurları ödüllendirmek için eski bir kurumu yeniden canlandırdı. Bu "kharistikia" idi. *Kharistikia*, bir manastırın idaresinin bütün mülkleri ile birlikte, imparator ya da piskoposlar tarafından, manastırla doğrudan ilgisi olmayan dini ya da genellikle sivil bir görevliye tahsis edilmesiydi. Bu, manastırın müsadere edilmesi anlamına gelmiyordu. Manastır gene manastır olarak kalıyor ve mülklerini kaybetmiyordu. Uygulama, tahsisin manastırın dini karakterini bozmaması sayesinde yaygınlaştı. Tahsis genellikle ömür boyu için yapılıyor ve bunu elde eden kişi "kharistikarios" (koruyucu) olarak adlandırılıyordu. *Kharistikarios*, manastır arazilerinin idaresi, manastıra ait binaların bakımının yapılması, manastır üretiminin korunması ve manastırda günlük hayatın sürdürülmesi için gerekli insan topluluğunun sağlanmasından sorumluydu.³⁹⁸ *Kharistikia*, 8. yüzyıldaki tasvir-kırıncı dönemden önce de Bizans'ta bilinen bir kurumdu. Kilise kanunları kilise ve manastır mülklerine el koymayı -devlet için bile- yasakladığından manastır mülklerinin kontrolü için geliştirilmiş bir araçtı. Ancak bu amaç için kullanılması 11. yüzyıldan sonra oldu.

11. yüzyıldan sonra yeniden yaygınlaşan *kharistikia* uygulaması başlangıçta manastırların yararına idi ve iyi bir iktisadi gelişme göstermelerini sağladı. Ancak kötüye kullanıma açık bir sistem olduğu ve *kharistikarios*'lar otoritelerini sık sık kendi maddi çıkarları yönünde kullandıkları için, din adamları ve kilise tarafından eleştiriliyordu. Öyle ki, bazı manastır kurucuları ne şartla olursa olsun manastırlarının hiç kimseye *kharistikia* olarak verilmemesini kuruluş belgesinde şart koşmaya başladılar. Böylece *kharistikia* kurumu 12. yüzyıldan sonra yavaş yavaş gözden kayboldu ve yerini kendi kendini yöneten (auteksousia) kuruluşlar aldı.³⁹⁹ Tahsisler kilise tarafından yapıldığı zaman sonuç manastırlar ve kilise lehine oluyordu. Ancak tahsisler zaman içinde imparatorlar tarafından yapılır hale geldikçe durum kilise mülkleri aleyhine döndü. *Kharistikia* tahsislerini alanlar genelde büyük toprak sahipleriydi. Bu tahsisler devlet için, kendisine hizmet edenlere, ucuza malolan ve oldukça bol kaynağa sahip bir ödüllendirme aracı

³⁹⁸ ibid., s. 72; Hussey, J. M. (1970), s. 112; Angold, M. (1975), s. 53-4.

³⁹⁹ Thomas, J. P. (1987), "Private Religious Foundations in the Byzantine Empire", s. 214.

idi. İmparatorlar giderek büyüyen manastır mülklerini sınırlamak için kilisenin hoşnutsuzluğuna rağmen bu politikayı sürdürdüler.⁴⁰⁰

12. yüzyılda Komnenos hanedanının manastırlara karşı izlediği politikalar pek dostane değildi. Gerçi Isaakios Komnenos tahttan indirilince ruhani hayatı seçmiş ve keşiş olarak ölmüş, Aleksios Komnenos bağışladığı bazı ayrıcalık ve muafiyetlerin yanısıra eski saf manastırcılık idealine geri dönülmesi için çalışmıştı. Manuel Komnenos ise kendi kurduğu bir manastıra katılmak istiyordu ve "keşişlerin dostu" olarak bilinir hale gelmişti. Ancak bütün bunlar Komnenosları, devlet yararı için kilise ve manastırlara ait arazi ve kıymetli eşyaları müsadere etmekten alıkoymadı.

13. yüzyılda ise manastırlar konusunda bazı değişiklikler meydana geldi. 1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i ele geçireşinden sonra İznik İmparatorluğu ile bir istikrar sağlanıncaya kadar görülen karışıklık döneminde, Bizans'ın Anadolu topraklarındaki çoğu manastır, manastır kurucusunun ailesi ya da yerel zenginler tarafından, oranın daha önce bir imparatorluk manastırı olduğu iddia edilerek yerel piskoposların idaresinden çıkarıldı. Bu nedenle İznik İmparatorluğu döneminin patrikleri manastırlar üzerindeki patriklik ve yerel piskoposluk haklarının düzenlenmesi ile ilgilendiler. Öte yandan 1204'ten sonra manastır mülklerinin imparator ve büyük toprak sahipleri tarafından muazzam bir şekilde kendilerine tahsis edilmesi sonucu, *kharistikia* kurumu 13. yüzyıl başından itibaren görülmez oldu. Bu durumun ortaya çıkmasında geçici (ömür boyu) olarak yapılan tahsislerin kalıcı hale getirilmesinin etkisi olduğu düşünülebilir. Ancak *kharistikia* kurumunun gözden kaybolması manastır mülkleri üzerindeki sivil kontrolün bütünüyle kalktığı anlamına gelmiyordu. Çünkü, en azından manastır kurucusunun ailesi manastıra bağışlanan arazilerden yararlanmayı sürdürüyordu. Ayrıca bir piskopos, yerel büyük toprak sahibi ailelerin desteğini değerlendirebiliyor ve piskoposluk yönetiminin görevlileri, hatta bazen piskoposun kendisi bu aileler içinden çıkıyordu. *Kharistikia* kurumunun ortadan kalkışıyla kaybeden taraf kilise değil imparatordu. Kilise üzerinde son derece uygun bir hakimiyet aracını yitirmişti. *Kharistikia* yerine benzeri bir telafi edici mekanizma getirildi: imparator, imparatorluk manastırlarını bir "epitropos"un (muhafız) nezaretine

⁴⁰⁰ Ostrogorsky, G. (1956), s. 330; Hussey, J. M. (1970), s. 112; Charanis, P. (1948), s. 75-80; Angold, M. (1975), s. 53-4.

verebiliyordu. Ancak *epitropos*'un atanması sadece istisnai hallerde ve çok kısa süreler için yapılıyordu.⁴⁰¹

1204-1261 döneminde İznik imparatorları manastırların ve mülklerinin gelişimini sınırlamak yerine teşvik ettiler. Latinlerden bir gün Konstantinopolis'i geri alabilmek için, imparatorluk nüfusu arasında Hellen kültürünü canlı tutmak gerekiyordu. Kilise ve manastırlar da düzenli örgütlenmeleriyle Ortodoks Hellenleri bir arada tutarak, Bizans'ın ilk günlerinden beri bu amaca hizmet eden mükemmel araçlardı. 13. yüzyılda manastırlar ve arazilerinin genişlemesi, Latinlerin kendi hakimiyetleri altına almaya çalıştıkları dini kültürü restore etme amacına yönelik bir politika olarak düşünülebilir.⁴⁰² Bu nedenle 13. yüzyılda manastır ve mülklerine karşı bir politika izlemek en azından psikolojik olarak imkansızdı.

Latinlerin eline geçen Bizans toprakları üzerinde bulunan dini kuruluşlar için 1219'da bazı düzenlemeler getirildi. Hellen ya da Latin, bütün kiliseler ve din görevlileri, aileleri ve hizmetçileriyle birlikte bütün sivil yargılamalardan muaf tutuldu. Yıkılmış ya da sağlam olan bütün manastır ve kiliseler, geçmişte kime ait olduklarına bakılmaksızın Konstantinopolis'teki Latin patrikliğinin yönetimine alındı.⁴⁰³

Bizans dini hayatında önemli bir yer tutan manastırların içinde bulunduğu özel dini kuruluşlar arasında ayrıca çeşitli hayır kurumları da vardı. Hayır kurumları içinde hastaneler (*nosokomeia*), yaşlı evleri (*gerokomeia*), yetimhaneler (*orfantrofeia*) ve öğrenci yurtları (*ksenon*) bulunuyordu. Bunlar genellikle sivil vatandaşlar tarafından kuruluyor, bu kişilerin yönetimine tabi ve devlet ve kilise gibi kamu otoritelerinden bağımsız oluyordu. Dini kuruluşlara özel sahipliğin üç göstergesi vardı: i) bir dini kuruluşun bir özel şahısça satın alınması ya da satılması; ii) bir dini kuruluşa bir hayır sahibi (ya da kurucusu) tarafından önemli mali destek sağlanması; iii) özellikle kurucunun ve mirasçılarının kuruluş üzerindeki haklarının düzenlendiği özel kuruluş belgesi. Bu belge özellikle önemliydi, çünkü 11. yüzyıl sonlarına kadar çok az hayır sahibi telafi edici faydalar elde etmeksizin bir manastır ya da hayır kurumu kuruyordu.⁴⁰⁴ Özel dini kuruluşların Bizans kaynaklarında "bağımsız" (*autodespotai*) olarak nitelendirilmeleri

⁴⁰¹ Angold, M. (1975), s. 52-6; Thomas, J. P. (1987), s. 218-20.

⁴⁰² Charanis, P. (1948), s. 109. Daha Konstantinopolis'in ele geçirilişinden önce Mart 1204'te Venedikliler ve diğer Haçlılar, Bizans İmparatorluğu'ndaki dini mülkiyetin, galiplerin ganimetinin bir parçası olduğunu kabul etmişlerdi. Thomas, J. P. (1987), s. 244.

⁴⁰³ Thomas, J. P. (1987), s. 246.

⁴⁰⁴ *ibid.*, s. 3.

bunların kendi kendini yöneten kuruluşlar olarak değil, özel şahısların yönetimi altında olmaları ve dini hiyerarşi tarafından kontrol edilen bir kamu kuruluşu olmamaları şeklinde anlaşılmalıdır. Ayrıca özel dini kuruluşlar üzerindeki ruhani yargılama hakkının dini hiyerarşiye ait olması bunların din görevlilerince yönetildiği anlamına gelmemektedir. Özel şahıslar kendi yönetimleri altındaki dini kuruluşlarda din görevlilerinin atanması ya da değiştirilmesine karar verebiliyor, boş dini mevkieer için aday önerebiliyorlardı.⁴⁰⁵

Hayır kurumları da manastırlar gibi *kharistikia* olarak kurucu ya da ailesinden olmayan bir kimsenin yönetimine verilebiliyordu. 11. yüzyıl sonlarında neredeyse bütün manastırlar ve hayır kurumları *kharistikarios*'ların elindeydi. Bu durum II. Basileios (976-1025) öncesindeki büyük toprak sahibi ailelerin kurduğu dini kuruluşların mülkiyetlerinin, bu aileler yerine daha ortalama servete ama artan siyasi güce sahip kişilerin eline geçmesi ile ilgiliydi.

Manuel Komnenos (1143-1180) ile son kez bir Bizans imparatoru özel şahıslarca kurulan dini kuruluşlar hakkındaki politikasını açıkladı. Şehirlerde bulunan ve daha iyi gelir kaynaklarıyla desteklenen dini kuruluşlar, rahipler için, kırsal alanlarda daha düşük seviyede yaşam koşullarına sahip olanlardan daha çekiciydi. Bu durum kırsal alanlardaki özel dini kuruluşların aleyhine bir durum yaratıyordu. Manuel Komnenos bunu ortadan kaldırmak için sözkonusu özel dini kuruluşlara bazı vergi muafiyetleri tanıdı. Ayrıca, özel manastırlarla birlikte imparatorluğa ait dini kuruluşlardaki dini görevliler, zorunlu işgücü hizmetlerinden (*demosiake eperaia*) ve hayvan vergisi (*zeugologion*) ödemekten muaf tutuldu.⁴⁰⁶

Manastırlara bağışlanan ayrıcalıklar ve manastırların kontrolündeki mülklerin büyük boyutlara ulaşması Bizans toplumunun genel refah düzeyi açısından olumsuz etki yapıyordu. Ancak vergi muafiyetleri yüzünden devletin uğradığı zarar, küçük arazili özgür köylü mülklerinin zaman içinde yavaş yavaş manastır mülkleri haline dönüşmesiyle dolaylı olarak uğradığı zarardan daha küçüktü.⁴⁰⁷ 10. yüzyıl boyunca alınan tedbirler sadece manastır mülklerinin büyümesini engellemeye değil aynı zamanda küçük arazili köylülüğü korumaya yönelikti. Kiliseye ait mülkiyetin el konulamaz nitelikte olması din görevlilerini ve keşişleri zengin kişilere dönüştürmüş ve devlet için 12. yüzyılda başvurulduğu gibi destekleyici bir mali kaynak oluşturmuştu. Ancak

⁴⁰⁵ *ibid.*, s.188, 210.

⁴⁰⁶ *ibid.*, s. 225.

⁴⁰⁷ Charanis, P. (1948), s. 118.

ne 10. yüzyıl tedbirleri ne de 12. yüzyılda bazı manastır ve kilise mülklerinin hazineye gelir sağlamak için müsadere edilmesi istenilen etkiyi yaratmadı ve manastırlar Bizans İmparatorluğu'nun sonuna kadar önemli miktarlarda arazilere sahip olmayı sürdürdü.

Alınan tedbirlerin etkisiz kalmasında Bizans toplumunun inançlarının da etkisi vardı. Manastırcılık Bizanslıların hararetle bağlı oldukları bir kurumdu. Ruhani hayat için çekiciliklerinin yanısıra manastırlar, imparatorlar ve devlet görevlileri için mükemmel birer sığınak oluşturuyordu. Çoğu Bizans imparatoru hayatını bir manastırda tamamlamıştı. Manastırlar kişi ya da aile mezarlığı olarak da hizmet görüyordu. Ortalama bir Bizanslı, hayatının sorunlu dönemlerinde ya da yaşlandığı zaman sığınabileceği, öldüğünde de gömülebileceği kendi manastırını kurmak istiyordu. Bu nedenle Bizanslılar için bir sosyal kurum haline gelen manastırları kanunlar yoluyla da olsa kontrol altına almak imkansızdı. Öte yandan müsadere yoluyla kilise ve manastırlardan elde edilen gayrimenkuller ya da kıymetli dini eşyalar devlet tarafından, gelir sağlamak üzere zengin kişilere satılıyor, ancak bu kişiler öldüğünde mirasçıları yoksa ya da hayır işlemek istiyorlarsa sözkonusu menkul ve gayrimenkulleri gene kilise ve manastırlara bağışlıyorlardı. Böylece dini kuruluşlara ait mülkiyet zaman içinde azalmıyor aksine artıyordu.

6. DEVLET-TOPLUM-EKONOMİ BAĞLANTILARI-III: BİZANS DEVLETİ'NİN İKTİSADİ HAYATA MÜDAHALESİ

6.1. Giriş

Bizans hükümeti, özellikle idare merkezi olan başkentte mümkün olan en yüksek merkezi kontrolü sağlamaya çalışıyor ve vatandaşlarının hayatlarının hemen her yönünü "düzenleme"ye çalışıyordu. Bu düzenlemelerin çoğu doğrudan ya da dolaylı bir şekilde iktisadi hayatı kapsıyordu. Belirli malların özel iş yerlerinde üretilmesi ya da ticaretinin yapılması yasaktı; bazı mallar ancak devletin belirlediği fiyattan satılıyordu; tacirler devlet tarafından kontrol edilen loncalara mutlaka üye olmak zorundaydı. Bunlar ve aşağıda incelenecek benzeri düzenlemeler, Bizans'ın, Hellen-Roma geleneğinden de kökler taşımasına rağmen, "Orta doğulu" devlet kimliğini ortaya koyuyordu. Bizans artizanal üretimi ve ticaretinin loncalar ve devlet müdahaleleri aracılığıyla düzenlenmesi, sosyal hayat ve statünün sabitleştirilmesi ya da mevcut düzenin sürdürülmesine yönelikti ki bu, Orta doğu tarihinin bir çok devletinde görülen bir özellik olma anlamında bir Orta doğu geleneği idi.⁴⁰⁸

Özellikle başkentten iktisadi hayatı çok sıkı kurallarla düzenlenmişti. Konstantinopolis, bütün ortaçağlarda Avrupa'nın en kalabalık şehir merkeziydi. Buradaki nüfusun yeterli bir şekilde beslenmesi ve hoşnut tutulması önemli bir siyasi sorundu. Hemen hemen her şeyin başkent merkezli olduğu bir devlette, başkentteki bir kriz devletin bir krizi idi. Bizans düşüncesine göre, imparator Konstantinopolis'e hakim olan kişiydi. Taht iddialısı olup da başkenti ele geçiremeyen bir kişi Bizans devletini ele geçirmiş sayılmıyordu. Öte yandan başkent halkı imparatorun seçimini onaylayan üç gruptan biriydi ve özellikle 11. yüzyılda tacirler ve zanaatkarlar aracılığıyla imparator değişikliklerinde önemli rol oynamıştı. İmparatorlar Konstantinopolis halkını hoşnut tutmak ve şehre ucuz yiyecek maddesi sağlamak için mümkün olan her şeyi yapıyorlar ve bunu bir emir-kumanda ekonomisi ile garantiye bağlamak istiyorlardı. Ayrıca geç Roma dönemindeki uygulamalar nedeniyle bilinen ve bazıları Bizans'ta da sürdürülen, kişilerin babalarının mesleğini izlemek zorunda oluşları, köylüleri üzerinde çalıştıkları toprağa bağlayan *capitatio-iugatio* vergi sistemi, Diokletianus döneminde yayınlanan "Azami Fiyat Emirnamesi" ile pazardaki fiyatların

⁴⁰⁸ Lopez, R. S. (1945), s. 18-9.

düzenlenmesi gibi unsurlar, Bizans'ta hükümetin iktisadi hayata müdahale etmesinin önemli veçheleriydi.

Önceki bölümlerde sergilenmiş olan "merkeziyetçi" Bizans yapısının iktisadi faaliyetler alanındaki etkileri, bu bölümde "loncalar" ve loncalar aracılığıyla yapılan düzenlemeler hakkındaki bilgilerle gösterilmektedir. Ama daha önce Bizans'ın bütün ortaçağlar dünyasında geçerli kalan üstün altın parası ve para sisteminden bahsetmek yararlı olacaktır. Para sistemi de Bizans hükümetine, pazardaki fiyatları kontrol etmek yoluyla iktisadi hayata müdahale imkanı sağlıyordu.

6.2. Kıymetli Metal ve Para Sorunları.

Bizans devleti erken ve orta Ortaçağlar boyunca siyasi istikrarı ile birlikte üstün ve başarılı bir para sistemi sürdürmeyi başardı. Para sisteminin temeli altındı. Hem bu sistemi sürdürmek hem de değerli mallar ve silah üretmek için gerekli olan altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun gibi madenleri Bizans'ın nereden elde ettiği sorusu önemlidir. Anadolu'nun tek başına Bizans İmparatorluğu'nda gereksinilen kullanım için yetecek miktarda kıymetli metal kaynağına sahip olmaması⁴⁰⁹, bunun nereden sağlandığı meselesini gündeme getirmektedir.

6.2.1. Kıymetli Metaller

Bir territoryal devlet ya da imparatorlukta belirli bir dönemde "mevcut" olan kıymetli metal stoğundan ayrıca gereksinilen "ilave" miktar temelde iki yolla karşılanabilir: içerde üretim ve dışardan edinme. Dışardan edinmenin de iki şekli vardır: savaş ve ticaret fazlası. Bizans İmparatorluğu, içerde üretimi ancak destekleyici kaynak olarak kullanıyordu. Kıymetli metal edinmede kullandığı asıl yol mal ticareti fazlası idi. Ayrıca yerli ve yabancı tacirlerin yurt dışına kıymetli metal çıkarmaları ya da satmaları yasaklanmıştı. Balkanlar ve Anadolu'daki sınırlarını etkili bir şekilde koruyamadığı dönemlerde Bizans mevcut stokta bir azalma ile karşılaşılıyordu. Anadolu'da 8. yüzyıldaki Arap, 11. yüzyıldaki Türk akınları bu duruma örnek olarak verilebilir.

⁴⁰⁹ Bkz. "Coğrafi Ortam" bölümü.

7. yüzyıla kadar olan dönemde, ticaretten, altın madenlerine sahip eyalet ve bölgelerden (Mısır ve Afrika'dan) ve imparatorluk içindeki kaynaklardan elde edilen altın akışı sonucu Bizans İmparatorluğu altın sıkıntısı çekmedi. Mısır, Suriye gibi eyaletler Avrupa ile yapılan ticaret sonucu (ipek, baharat, değerli taşlar ihracı gibi) imparatorluğun en zengin bölgeleri haline gelmişti ve Bizans'a önemli miktarda altın akışı sağlıyorlardı. 7. yüzyılda Arap akınları sonucu Bizans, altın elde edilen bu bölgeler ile bağlantısını kaybetmesine rağmen, altın para birimi 11. yüzyıl ortalarına kadar değerini ve güvenilirliğini yitirmeden devam etti. Bu durumun temel açıklaması olarak Bizans'ın lehine çalışan bir ticaret üçgeni sonucu, batı Avrupa'nın Müslüman doğuya, İspanya ve Rusya yoluyla mal ihracı ile elde ettiği altınların, Bizans'tan lüks mallar (ipek gibi) almak için kullanıldığı öne sürülmektedir.⁴¹⁰ Bizans kaynaklarının maden yatakları ve madencilik faaliyetleri hakkındaki sessizliği için ise: i) Arap istilalarının Bizans İmparatorluğu'nu kıymetli maden kaynaklarının bulunduğu topraklardan ayırdığı, dolayısıyla Bizans'ın önemli maden kaynaklarına ulaşamadığı için bunların kaynaklarda yer almadığı ya da ii) Bizans kaynaklarının sıradan ve yaygın olan bir konuya yer ayırmayı gereksiz bulduğu şeklinde iki açıklama getirilmektedir.⁴¹¹

Ancak sınırlı miktarda da olsa Anadolu ve komşu bazı bölgelerde çıkarılan kıymetli metaller açısından Bizans, bütünüyle ticaretten elde edeceği altın akışına bağlı kalmıyordu. Öte yandan imparatorluk içindeki kıymetli maden varlığına kilise ve manastırların mal varlıkları da dahildi. Çünkü imparatorluk mali açıdan sıkışık olduğu zamanlarda -ilke olarak yasak olmasına rağmen- kilise ve manastır hazinelerini kullanabiliyordu. 8. yüzyılda tasvir kırıcı dönem ve 12. yüzyılda Komnenos hanedanı dönemi bu uygulamanın belirgin örneklerine sahne olmuştu.

6.2.2. Bizans Para Sistemi

Roma İmparatorluğu'nun 3. yüzyıldaki ekonomik bunalımının ardından imparator Konstantinos (306-337) yeni ve oldukça sağlam bir para sistemi yaratmayı başardı. Yeni para birimi "solidus" yaklaşık 4.40 gram ağırlığında bir altın parçasıydı ve dünyada o anda tedavülde

⁴¹⁰ Vryonis, S. (1962), s. 1; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol. II, s. 138-9.

⁴¹¹ Vryonis, S. (1962), s. 17.

olan bütün altın paralardan daha ağırdı.⁴¹² Ayrıca 2.24 gram ağırlığında ve gümüşün altına göre değeri 1/12 oranında düşünülduğünden *solidus*'un 1/12'si değerinde gümüş "seliqua" çıkarıldı. Altın *solidus* ya da Bizans "nomisma"sı (12. yüzyıldan itibaren "hüperpüron") büyük bir devamlılığa sahip oldu. Yaklaşık altı yüz yıl boyunca değerini hiç yitirmeden devam etti. 11. yüzyıldaki değer kayıplarından sonra bile, 13. yüzyılda İtalyan şehir cumhuriyetlerinin paralarının ortaya çıkışına kadar bütün uluslararası ticarete en güvenilir ve aranan para birimi olarak kaldı. Ortaçağlar dünyası için *nomisma* en üst düzeyde bir para birimidir. Bir altın parçası olmaktan çok bir sembol ve güveni ifade ediyordu.⁴¹³

Bizans para teorisi, bir altın paranın değerinin külçe olarak içerdiği maden miktarına eşdeğer olduğu varsayımına dayanıyordu.⁴¹⁴ *Nomisma* oluşturulduğundan altı yüz yıl sonra bile aynı ağırlık ve saflığa sahipti. Yani metal içeriği ve değeri arasında bir fark yoktu.⁴¹⁵ 7. yüzyılın Arap istilaları Bizans'ı kıymetli metal akışı açısından olumsuz yönde etkilemiş olsa da, Bizans'a kıymetli metaller başka yollardan da geliyordu. Anadolu ve diğer Bizans topraklarındaki az miktarda madenin yanısıra 10. yüzyıl sonlarına kadar Bizans, Müslüman dünyası ve Avrupa ile oluşturduğu ticaret üçgeninden altın sağladı. Zengin Müslüman ülkeleri Avrupa'dan aldıkları mallar karşılığında altın veriyor, Avrupalılar da bu altını Bizans'ın ürettiği bazı lüks malları satın almakta kullanıyorlardı. Ayrıca Trabzon limanındaki ticaret sonucu bir miktar Kafkas altını ve Kırım aracılığıyla bir miktar Ural altını Bizans'a ulaşıyordu. Bunlara vassal devletlerden alınan haraçların da ilave edilmesi gerekir.

Bunlarda başka, Bizans'ın 11. yüzyıla kadar denk bir bütçeye sahip bulunması, devletin ilke olarak bütün mülkiyete sahip olması (devlet görevlileri ve halkın mallarının müsadere edilebilmesi, kilise ve manastır hazinelerine el konulabilmesi), gerektiğinde imparatorluk atölyelerinde üretilen kıymetli kumaşların ve zaman zaman bazı devlet görevlerinin satılması ve olağanüstü vergiler gibi unsurlar, sikke darısı ve uzun süren para istikrarı için gerekli maden miktarını sağlıyordu. Bizans devleti dolaşımdaki altın miktarını düzenleyerek fiyatları kontrol

⁴¹² Lopez, R. S. (1978), "Byzantium and the World Around It: Economic and Institutional Relations" içinde "The Dollar of the Middle Ages", s. 212.

⁴¹³ *Nomisma* 1 "pound"un (libre) 1/72'si ağırlıktaydı. Dolayısıyla Bizans *pound*'u 316,80 gram olarak geç Roma döneminin 327,45 gramlık *pound*'undan daha hafifti. Hendy, M. F. (1969), "Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261", s. 5.

⁴¹⁴ *ibid.*, s. 7.

⁴¹⁵ Lopez, R. S. "The Dollar of the Middle Ages", s. 216.

etmenin mümkün olduğunu biliyordu. Sikke darbının devlet tekelinde olması bu kontrolü kolaylaştırıyordu. Arap istilalarından sonra ancak dolaşımdaki miktarın sıkı şekilde kontrolü ile Bizans parası değerini korudu. Devlet, görevlileri ve sıkı kontrolleri aracılığıyla ülke dışına altın ve gümüş çıkışını engellemeye çalışıyor, bu da *nomisma*'nın uzun süren istikrarına katkıda bulunuyordu.⁴¹⁶

Konstantinos'un (306-337) oluşturduğu para sistemindeki gümüş ve bronz paralar başlangıçta değişkendi. 500 yılı civarında imparator Anastasius (491-518) *nomisma*'yı 12 gümüş "miliaresia" ve *miliaresion*'u da 12 bakır "follis"e bölerek sistemi yerleştirdi. Bu bölünme gümüş ve altın paralar arasındaki sabit bir orana göre yapılmıştı: gümüşün libresinin 5 *nomisma* değerinde olduğu düşünülüyordu. Bu oranlar geç Ortaçağlara kadar değiştirilme ihtiyacı duyulmaksızın sürdü.⁴¹⁷ 6-11. yüzyıllar arasındaki Bizans para sisteminde paralar arasındaki ilişkiler şöyleydi: 1 altın *nomisma* = 12 gümüş *miliaresion*; 1 altın *nomisma* = 288 bakır *follis*; 1 gümüş *miliaresion* = 24 *follis*. *Nomisma* ilke olarak 24 ayar saflıkta idi ve gerçekte de bunun çok az altında bir saflığa sahipti. Bu saflık ve 4,40 gramlık standart ağırlık 11. yüzyıl ortalarına, IV. Mikhael (1034-1041) dönemine kadar sürdü. Daha önce II. Nikeforos Fokas (963-969) döneminde, devam etmekte olan normal *nomisma*'nın yanında, yaklaşık 4 gram ağırlığında daha hafif bir altın para (tetarteron) çıkarılmıştı.⁴¹⁸ Ancak bu, sistemdeki ilk bozulma eğilimi gibi görünse de asıl bozulma değildi.

11. yüzyıl başlarında güçlü bir siyasi yapıya ve sağlam bir hazineye sahip olan Bizans, bu yüzyıl içinde çok ani değişikliklere ve istikrarsız bir yönetim yapısına maruz kaldı. Dışarıda aynı anda çeşitli düşmanlarla karşılaştı: batıda Normanlar, kuzeyde Peçenekler, doğuda Oğuz Türkleri. İçeride ise hazine sivil yönetim kadrolarının idaresinde hızla boşaldı. Ordu mevcudu azaltıldı ve küçük köylü mülkleri büyük ölçüde büyük toprak sahiplerinin eline geçti. Bu şartlar altında para sistemindeki ilk bozulma IV. Mikhael (1034-1041) döneminde oldu. Bu imparatorun çıkardığı paralar 24-19.5 ayar saflık arasında değişiyordu. 11. yüzyılın diğer imparatorlarından IX. Konstantinos Monomakhos (1042-1055) 24-18 ayar; Theodora (1055-1056), VI. Mikhael (1056-1057), Isaakios Komnenos (1057-1059) ve X. Konstantinos Dukas (1059-1067) ise

⁴¹⁶ *ibid.*, s. 231-3; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 138.

⁴¹⁷ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 163.

⁴¹⁸ Hendy, M. F. (1985), "Studies in the Byzantine Monetary Economy 300-1450", s. 508.

ortalama 18 ayar saflıkta altın para çıkarmayı sürdürdüler. IV. Romanos Diogenes (1067-1071) 18-16 ayar; VII. Mikhael Dukas (1071-1078) 16-9 ayar; III. Nikeforos Botaneiates (1078-1081) ise ortalama 8 ayar saflıkta altın paralar çıkardılar.⁴¹⁹ Böylece *nomisma* 11. yüzyılda 1034-1081 yılları arasında 24 ayar saflıktan 8 ayara kadar düştü. Sadece 1070-1081 yılları arasında ise *nomisma* saflığının yaklaşık 10 ayarını (%50'sini) kaybetti. *Tetarteron* olarak adlandırılan daha hafif altın para da benzer şekilde değer kaybına uğradı. *Nomisma*'nın değer kaybına karşılık 4.40 gramlık ağırlığı devam ediyordu.⁴²⁰

11. yüzyıl ortalarına kadar *nomisma*'nın metal içeriği ve değeri arasında bir fark yoktu. Fakat paranın değeri düşmeye başladıktan sonra, bir yanda fiyatlar metal içeriğindeki değişmelere göre otomatik olarak değişmeye ve çok sonraları "Gresham Kanunu" olarak adlandırılacak olan iktisadi ilkeye göre, "kötü" (değeri daha çok düşmüş olan) para, "iyi" (değeri daha az düşmüş olan) parayı dolaşımdan dışarı çıkarmaya başladı. Öte yandan fiyatların resmi kontrol nedeniyle yapışkan olması, aynı ismi taşıyan çeşitli paraların her birinin maden ayarını saptamanın pratik imkansızlığı ve "iyi" parayı elinde tutup dolaşıma sokmayanların cezalandırılması gibi unsurlar nominal fiyatların yükselmesini yavaşlatıyor ve değeri az ya da çok düşmüş çoğu para cinsini dolaşımda tutuyordu.⁴²¹

Ancak paranın giderek hızlanan değer kaybı sonucu dolaşımdaki her para cinsi nominal değil cari değerine göre işlem görmeye başladı. Buna başta devlet neden oluyordu. Çünkü devlet harcamalarını yaparken değeri düşürülmüş yeni paraları kullanıyor, vergilerin ise daha yüksek değerinde olan eski paralar ile ödenmesini istiyordu. 11. ve 12. yüzyıllarda bu durum geçerliliğini korudu. Bu davranışın fiyatlara yansımalarıyla birlikte enflasyon çok hızlı hale geldi ve halk yavaş yavaş her tür paraya olan güvenini kaybetti. Halk artık ödemelerin yabancı para birimleriyle ya da aynı olarak yapılmasını istiyordu.⁴²² Bu şartlar altında imparatorluğun mali yapısı ve ticareti yavaş yavaş çöküşe geçti. Ancak Bizans parasına olan güven hemen sarsılmadı. Komnenosların bir dereceye kadar para sistemini yenilemeleri sonucu 12. ve 13. yüzyıllarda da Bizans altını uluslararası ticarete en güvenilir para birimi olarak kaldı. Çünkü Bizans altınının yerini alacak bir

⁴¹⁹ ibid., s. 509.

⁴²⁰ idem. (1969), s. 6.

⁴²¹ Lopez, R. S. "The Dollar of the Middle Ages", s. 216.

⁴²² ibid., s. 216.

para birimi oluşturmaya henüz hiç bir devletin gücü yoktu. Bu durum 13. yüzyılda Cenova, Floransa ve diğer batı şehirlerinin kendi paralarını çıkarmalarına ve 13. yüzyıldan sonra bu para birimlerinin uluslararası ticarete yavaş yavaş üstün hale gelmesine kadar sürdü.

11. yüzyıl sonlarında (1081) tahta geçen I. Aleksios Komnenos, büyük ölçüde değeri düşürülmüş bir altın para, az kullanıma sahip ve değeri düşürülmüş bir gümüş para ve bakır içeriği azaltılan bir bakır paradan oluşan bir sistem devraldı. 1092'de ise tamamen yeni bir temel üzerine bir para sistemi oluşturuldu. Para basımında saf metallere çok çeşitli alaşımların kullanılması yoluna gidildi. Yeni para sistemi dört temel cins parayı içeriyordu: 20.5 ayar saflıkta standart bir altın para (*hüperpüron*); 5-6 ayar saflıkta bir altın-gümüş alaşımı bir para (*trakhü*); % 6-7 oranında gümüş içeriğine sahip bir bakır-gümüş para (*trakhü*) ve bir bakır para (*tetarteron*).⁴²³ Yeni sistemde paralar arasındaki eşitlikler şöyleydi: 1 altın-gümüş *trakhü* = 1/3 *hüperpüron*, 1 gümüş-bakır *trakhü* = 1/48 *hüperpüron*, 1 bakır *tetarteron* = 1/288 *hüperpüron*. Buna göre Bizans parası artık eski sistemdeki değerinin ancak 2/3'üne sahipti.⁴²⁴

12. yüzyıl boyunca yeni Bizans altını *hüperpüron* 21-19 ayar saflıkta kaldı. Bu durum 11. yüzyılda değerini kaybetmeden önceki durumuna yakın bir değer kazanışını ve önemli bir gelişmeyi ifade ediyordu. 12. yüzyıl ve 13. yüzyıl başları belirli bir ölçüde yeniden değer kazanma dönemi oldu. 13. yüzyıl başlarında Bizans altını nominal değerinin % 90'ına sahipti.⁴²⁵

13. yüzyılda İznik İmparatorluğu döneminde de Aleksios'un oluşturduğu para sistemi yürürlükte kaldı. Ancak *hüperpüron*'un altın içeriği 12. yüzyıla göre düştü. III. Ioannes Vatatzes (1222-1254) döneminde 16 ayar saflıkta olan *hüperpüron*, VIII. Mikhael (1259-1282) döneminde 15 ayar saflıktaydı. Böylece *hüperpüron*'un cari değeri nominal değerinin 2/3'ü kadardı. 13. yüzyıl sonlarında II. Andronikos (1282-1328) ile birlikte 14-12 ayara kadar düştü ve Aleksios'un yarattığı sistem çözülmeye başladı.⁴²⁶ 13. yüzyıl ortalarından itibaren *hüperpüron* uluslararası alanda üstünlüğü İtalyan şehir devletlerinin paralarına kaptırdı ve bir daha geri

⁴²³ Hendy, M. F. (1985), s. 514.

⁴²⁴ Hendy, M. F. (1989) içinde "Byzantium, 1081-1204: An Economic Reappraisal" s. 38. 12. yüzyılda Aleksios Komnenos döneminde Bizans ile Antakya'daki Haçlı devleti arasında yapılan bir anlaşmada, Bizans'ın yapacağı ödemelerin Aleksios zamanında çıkarılan yeni paralarla değil, seleflerinden VII. Mikhael (1071-1078) zamanında çıkarılan paralarla yapılması şartı konmuştu. Talbot Rice, D. (1962), s. 145.

⁴²⁵ Ostrogorsky, G. (1956), s. 430.

⁴²⁶ Hendy, M. F. (1985), s. 526; The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part I, s. 342.

alamadı. Bizans, İtalyan şehirleriyle ticari rekabete dayanacak durumda değildi. Üstelik bağışlanan geniş ayrıcalıklar ve değişen ticaret yolları devletin gelir kaybını artırıyordu.⁴²⁷

6.2.3. Faiz Hadleri

Faiz, batı Avrupa'nın ortaçağlar ahlak anlayışına aykırı bir kurum olmakla birlikte Bizans'ta faizi yasaklayan kanunlar çok nadirdi. I. Nikeforos (802-811) tebası için faiz ile para alıp vermeyi yasaklayarak bu suretle faiz alma hakkını sadece devlete vermişti. Ancak bu yasak ahlaki kaygılardan çok, para ticaretini devlet tekeline vermek ve borçlanmalara alışılmamış yükseklikte bir faiz haddi uygulayarak devlete gelir sağlamakla ilgiliydi.

Bizans para sisteminde faizle borç alma-verme bütün devirlerde çok yaygındı. Iustinianos hukukuna göre yüksek mevkideki kişilere %4, tacirlere %8, diğer bütün şahıslara ise %6 faiz haddi ile parasal işlem yapma izni verilmişti. Devlet de sadece %6 faiz ile borç verebilirdi. Orta Bizans dönemindeki parasal güvenlik ve para bolluğu faiz oranlarının karşılaştırmalı olarak düşük bir düzeyde kalmasına yardım etti. Ancak buna rağmen pek çok küçük toprak sahibi, bu düşük oranlı faizleri ödeyemiyor ve topraklarını "kudretliler"e satmak zorunda kalabiliyordu. Zaman içinde resmi faiz haddi yükseldi ve 11. yüzyılda az önceki gruplar için sırasıyla %5,5, %8,33 ve %11,71 oldu. Buna göre 1 *libre* (72 *nomisma*) altın için faiz olarak gruplar sırasıyla 4, 6, 8 *nomisma* talep ediyorlardı.⁴²⁸

6.3. Loncalar

Konstantinopolis ve diğer şehirlerdeki tacirler, esnaf, zanaatkarlar ve faaliyetleri loncalar aracılığıyla düzenlenmişti. Şehirlerdeki lonca düzenlemeleri ancak çok sınırlı bilgiler aracılığı ile bilinmekte, bu nedenle başkentteki loncalara ilişkin bilgi ve düzenlemelerin diğer şehirlerde hangi düzeyde geçerli olduğu net bir şekilde bilinmemektedir. Loncalar ile ilgili tek temel Bizans kaynağı olan 10. yüzyıla ait "Eparkhikon Biblion" (Eparkhos'un Kitabı), sadece başkent

⁴²⁷ idem., (1969), s. 3. Bkz. "Ticaret" bölümü.

⁴²⁸ Ostrogorsky, G. (1956), s. 168 ve dipnot 3; Lopez, R. S. "The Dollar of the Middle Ages", s. 220. The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 156.

loncalarına ilişkin bilgiler vermektedir. Bu kaynak, daha önce yürürlükte olan düzenlemelerin derlenmesiyle oluşturulmuş ve imparatorluğun sonuna kadar yürürlükte kalmıştır.

Bizans İmparatorluğu'nda kişinin mesleğine olan bağlantısı, geç Roma döneminde işgücü kıtlığı nedeniyle yapılan düzenlemelerde olduğu gibi, babasının mesleğini sürdürmek zorunda olması yönünde değildi. Loncaya üyelik irsi olmayıp bazı şartlara ve yeteneğin ispatına bağlıydı. Bu durum devlet kontrolünün güçlenmesini sağladı. Kişilerin tek tek mesleklerine bağlı kalmaları durumunun zaman içinde gevşemesine rağmen, mesleklerin devlet kontrolündeki loncalara bağlanması daha sıkı bir takip imkanı sağlıyordu. Loncaların faaliyetleri *eparkhos* ve emrindeki memurlar tarafından en ince ayrıntısına kadar kontrol ediliyordu. Özellikle başkent in yiyecek maddesi ihtiyacının karşılanmasıyla ilgili loncalar yakın denetim altındaydı. Devlet, satışa çıkarılacak malların miktarını, alış ve satış fiyatlarını, böylece her bir ticaret grubunun elde edebileceği kar haddini belirliyor, başkente eyalet ve yabancı ülkelerden yapılacak ithalatı teşvik ediyor, şehirden dış ülkelere yapılacak ihracatı mümkün olduğunca sınırlıyordu. Bizans loncaları, batı Avrupa'daki loncalar gibi üyelerinin karşılıklı çıkarlarını ve üretimlerini korumaktan çok, devlet ve tüketici halk yararına iktisadi hayatın kontrol altında tutulmasına yarıyordu.⁴²⁹

Eparkhikon Biblion özel olarak belirlenmiş on dokuz lonca ile devlet ve başkent halkı, yani tüketiciler arasındaki ilişkileri düzenliyordu. Bu loncalar (sodateia) arasında "tabularioi" (noterler), "argüopratai" (kuyumcular), "trapezitai" (tefeciler-bankerler), "vestiopratai" (ipek elbise tacirleri), "prandiopratai" (Suriye ipeği tacirleri), "metaksopratai" (ham ipek tacirleri), "katartarioi" (ipek iplikçileri), "serikarioi" (ipek dokuyucuları), "othoniopratai" (keten tacirleri), "mürepsoi" (parfüm tacirleri), "kerularioi" (mum imalatçıları), "saponapratai" (sabun imalatçıları), "saldamarioi" (bakkallar), "lorotomoi" (deri kesicileri), "makellarioi" (kasaplar), "khomeporoi" (domuz eti tacirleri), "ikhthüopratai" (balık satıcıları), "artopoioi" (firincılar) ve "kapeloi" (hancılar-meyhaneciler) vardı.⁴³⁰ Bunlardan başka çeşitli Bizans kaynaklarından elde edilen bilgilere göre mimarlar, doktorlar, veterinerler, boyacılar, heykeltıraşlar, duvarcılar, doğramacılar,

⁴²⁹ Talbot-Rice, T. (1967), s. 122.

⁴³⁰ Vryonis, S. (1963), s. 297.

çömlekçiler, cam işçileri, gümüş ve bakır ustaları, oduncular, ip imalatçıları, demirciler, ayakkabı tamircileri ve balmumu tacirleri loncaları da vardı.⁴³¹

Kişiler tek bir meslek ya da ticaret alanı ile uğraşmak zorundaydı. Aynı anda iki ayrı ticaret alanı ile ilgilenmek isteyenler, bunlar birbiri ile ilişkili alanlar da olsa, cezalandırılıyordu. Loncaların iç organizasyonu, faaliyetleri, pazar yerleri, fiyatlar ve kazançları, ithalat ve ihracatları sürekli ve yakın devlet kontrolündeydi. Devlet, loncaların çoğuna başkentte belirli bölgeler tahsis etmişti. Aynı ticaret kolunun başkentteki bütün üyeleri kendilerine ait faaliyet bölgesinde bulunuyordu.⁴³² Tacir ve zanaatkarlar ham maddeleri burada satın alıyor, işleyip bitirdikleri ürünleri gene bu bölgede satıyorlardı. Kasaplar ve balık satıcıları özel pazar yerlerine sahipti. Bakkallar ve fırıncılar ise kamu yararı nedeniyle şehrin her tarafına yayılmış durumdaydı. Her ticaret kolunun şehrin belirli bir bölgesinde yoğunlaşması *eparkhos* ve diğer yetkili memurların kontrollerini kolaylaştırıyordu. Loncaların kullandığı bütün ölçü ve tartı aletleri *eparkhos*'un mührünü taşıyor ve periyodik olarak kontrol ediliyordu. Kontrolü yapan memurlar "boullotai" (mühürlerin denetleyicileri) olarak adlandırılıyordu.⁴³³ Lonca içindeki işçi-işveren tartışmaları ve alıcı-satıcı arasındaki anlaşmazlıklar *eparkhos* tarafından çözümleniyordu. Pazar günleri ve önemli bayram günlerinde çalışılması yasaktı. Loncalara bağlı olarak çalışan işçilerin çalışma saatleri ve ücretleri de devletçe belirleniyordu.⁴³⁴

Her loncanın *eparkhos* tarafından seçilen bir başkanı vardı. Lonca üyeleri bu seçime karşı çıkararak itirazlarını bildirirlerse, *eparkhos* seçimini değiştirmek zorunda kalabiliyordu. Başkanlar, loncaya yeni üye kabul etme ve loncaya ilişkin yönetim ve yargı yetkilerini kullanma konularında, *eparkhos*'un yakın nezareti altında olmak üzere bazı haklara sahipti. Loncaya yeni katılacak bir kişi hakkında, mevcut üyelerin ve lonca başkanının oyları ile karar veriliyordu. Yeni üye belirli bir katılma ücreti ödüyordu. Lonca başkanı görevini daha fazla sürdüremeyeceği zaman emekli oluyor ve bir tür emekli maaşı alıyordu. Ölen bir üye lonca tarafından gömülüyor ve cenaze masrafları karşılanıyordu. Cenaze törenlerine katılmayan üyelere para cezası

⁴³¹ ibid., s. 301, 313.

⁴³² 14. yüzyılın ilk yarısında Anadolu'yu dolaşan İbn Batuta, Konya şehri için "...çarşıda her sanatın erbabı bir yerde toplanmış bulunmaktadır..." diyordu. İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler, M. E. B. Yayını, İstanbul 1993, s. 21.

⁴³³ Hendy, M. F. (1985), s. 334.

⁴³⁴ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 158-9; Runciman, S. (1975), s. 175-6.

veriliyordu. Lonca kurallarına karşı gelmenin cezaları arasında ise kırbaçlama, saç ve sakalın traş edilmesi ve mülkiyetin müsaderesi vardı.⁴³⁵

Loncalara, yabancı elçileri etkilemek amacıyla sadece sarayda bulunan ve özel olarak üretilen eşyalar ve mobilyalar yaptırılıyor, ipekli kumaşlar ürettiriliyordu. Lonca başkanları ve üyeleri yabancı elçiler için yapılan saray törenlerinde bulunuyorlardı. Başkent dışında bulunan imparatoru, dönüşünde karşılama törenlerine *eparkhos* ile birlikte bütün loncalar da katılıyordu. Loncalar, kuşatma zamanlarında başkentte silah ve cephane taşınmasına yardım etmek, şehir duvarlarının bakım ve onarımını sağlamak gibi bazı askeri görevler ve savunma hizmetleri yerine getiriyorlardı.⁴³⁶ Ayrıca sabun imalatçıların saray elbiselerini yıkamak, gemiciler loncasının yıllık ayni vergileri başkente taşımak olmak üzere çeşitli loncaların belirli bazı görevleri vardı. Gemi sahipleri de ihtiyaç halinde gemilerini devlet hizmetine vermekle yükümlüydü.⁴³⁷

Loncalar devlet izni ile belirli bir ticaret dalında tekel oluşturduğundan, lonca üyeleri bazan önemli miktarlarda servete sahip olabiliyorlardı. İmparator I. Nikeforos (802-811) yaklaşık 31,5 kg.'lık (7200 *nomisma*) bir altın servetine sahip olan bir mum imalatçısının servetinin 31 kilosunu (7100 *nomisma*) müsadere etmişti.⁴³⁸ Bu servet, imparatorluğun en yüksek maaşlı *strategos*'unun yıllık gelirinin (2880 *nomisma*) bile çok üstündeydi. Ancak, bu tip örnekler görülmekle birlikte lonca sistemi devletin yakın nezareti nedeniyle, genellikle kişilerin büyük servetler biriktirmesine imkan vermiyordu.

Başkentte kamu (halk) loncaları ve imparatorluk loncaları ayrımı vardı. Kamu loncaları *eparkhos*'un kontrolü altındayken, imparatorluk atölyelerinin zanaatkarlarından oluşan imparatorluk loncaları ayrı bir devlet görevlisinin kontrolündeydi. İmparatorluk atölyeleri "basilika ergodosia", kamu loncalarının atölyeleri "ergasteria" olarak adlandırılıyordu.⁴³⁹ İmparatorluk loncaları içinde ipek üreticilerinin özel bir yeri vardı. Saraydaki imparatorluk atölyelerinde en kaliteli ipekli kumaşlar dokunuyor, elbiseler üretiliyor ve boyanıyordu. Bunlar imparatorluk ailesi tarafından kullanılıyor ve yabancı ülke hükümdarlarına hediye olarak

⁴³⁵ Vryonis, S. (1963), s. 298; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 155.

⁴³⁶ Vryonis, S. (1963), s. 295-302.

⁴³⁷ The Cambridge Medieval History (1967), Vol.4-Part II, s. 69; Runciman, S. (1975), s. 176.

⁴³⁸ Vryonis, S. (1963), s. 296.

⁴³⁹ ibid., s. 300.

gönderiliyordu. Ayrıca yüksek devlet görevlilerine maaşlarının bir parçası olarak ipekli elbiseler dağıtılıyordu. 10. yüzyıl kaynaklarında bahsedilen imparatorluk loncalarından üçü (elbiseciler-terziler, eflatun-boyacıları ve altın-nakışçıları), geç Roma döneminin üç devlet loncasının devamı niteliğindedir.⁴⁴⁰

Başkentteki kamu loncaları arasında ise, ham ipek tacirleri, ipek iplikçileri, elbise imalatçıları, kumaş boyayıcıları, ithal edilen ipek ürünler tacirleri ve yurt içi ipek elbise tacirleri vardı. Birinci kalite ipekli ve diğer kıymetli kumaşlar sarayın kullanımına ait olduğu için, kamu loncaları ancak ikinci kalitede kıymetli kumaş ve ipekli üretip satabiliyorlar ve Bizans dış ticareti içinde önemli bir paya sahip bulunuyorlardı. Yabancı tacirlerin Bizans topraklarında satın aldığı ipekli ürünlerin ikinci kalitede olmasına dikkat ediliyor ve bu görevi kamu loncaları yerine getiriyordu. Kamu loncaları hazineye aynı vergi olarak kıymetli kumaştan elbiseler veriyordu. Bu loncaların üyeleri devlet adına çalışan kişiler olmayıp bağımsız tacir ve zanaatkarlardı. İmparatorluk loncalarında kişiler babalarının mesleğini izlerken kamu loncalarına katılmak isteyen kişi aranan bazı nitelikleri sağlamak zorundaydı.⁴⁴¹

İmparatorluk ve kamu loncaları dışında, ipek ticareti ve üretimi ile uğraşan ve loncalara üye olmayan "yetki verilmiş" kişiler de (arkhontikoi) vardı.⁴⁴² Bunlar genelde soylu sınıf üyeleriydi. Bu kişiler ve bir sonraki alt bölümde bahsedileceği gibi erken dönemde *kommerkiarios*'lar, devletten aldıkları özel izin ve yetkiler ile devlet yararına ticaret yapıyorlardı. Dış ülkelerden "belirli" bir kaliteden daha düşük ya da "belirli" bir fiyatın üstüne çıkarak mal almaları yasaktı. İmparatorluk adına ithal ettikleri bu malları imparatorluk topraklarında "önceden belirlenen" ve ancak küçük bir kazanca imkan veren bir fiyattan satabilirlerdi.⁴⁴³

⁴⁴⁰ Lopez, R. S. (1945), s. 4.

⁴⁴¹ ibid., s. 8-9. Lopez makalesinde, özel loncalar-kamu loncaları olmak üzere iki tür lonca olduğunu ve kamu loncaları ile imparatorluk loncalarının aynı şey olduğunu söylemektedir. Vryonis ise lonca ayırımının kamu loncaları ve imparatorluk loncaları şeklinde yapılması gerektiğini belirtmekte ve dolayısıyla kamu ve imparatorluk loncalarının aynı şey olmadığını göstererek, Lopez'in bu konudaki yanlışlığını vurgulamakta ve düzeltmektedir. Vryonis, S. (1963), s. 300-1, dipnot 46.

⁴⁴² Lopez, R. S. (1945), s. 15.

⁴⁴³ Runciman, S. (1975), s. 175; Oikonomides, N. (1986), s. 34-9. Bu grup, Karl Polanyi'nin "yönetilmiş ticaret" kategorisini gündeme getirmektedir.. Bkz. Polanyi, K., "Kurumlaşmış Süreç Olarak Ekonomi", Çev: Y. S. Tezel, Ankara, 1989.

6.4. Ticarete Müdahale

Bizans İmparatorluğu'nda, bazı ticaret ve üretim kolları devlet tekelinde, bazıları da devletin "görevlendirdiği" kişilerin denetimindeydi. Lonca üyeleri de devletin iktisadi faaliyetler ve ticarete müdahalelerinde, devlet adına bazı görevlerin yerine getirilmesinin aracı olarak kullanılıyordu.

Bizans'ın 6. yüzyıldan itibaren gurur kaynağı olan ipekli kumaş üretimi bir devlet tekeliydi. İmparatorluğun ana ipek atölyeleri sarayın içindeydi. Bu atölyeler kar saikiyle çalışan birer ticarethane niteliğinde değildi. Aksine en iyi Bizans ipek ürünlerinin piyasaya çıkarılması yasaktı. İpekli ve eflatun renkli kumaşlar otorite sembolü olduğu için herkesin kullanımına sunulamazdı. Eflatun renkli kumaşlar sadece imparatorluk ailesinin kullanımına aitti. İyi kalite ipekli kumaşlar ise sadece yabancı hükümdarlara hediye ve devletin üst düzey görevlilerine maaşlarının bir parçası olarak veriliyordu. Bizans önde gelen bir ipek kozası üreticisi olmasına rağmen ham ipek ithal ettiği de bilinmektedir. Özellikle erken dönemde ihtiyaç duyulan ipek için ithalatı, devlet adına hareket eden görevliler (kommerkiarioi) yürütüyordu. Bunlar devletin yabancı tacirlerden ipek satın almaya yetkili kıldığı tek gruptu. Yabancı tacirler devletin "belirlediği" fiyattan daha yüksek bir fiyat isterse ipeği almıyorlardı. Kommerkiarios'lar satın aldıkları ipeği, hem devlet hem de kendileri için kar elde edecek şekilde, ipek işleyicilerine satıyorlardı.⁴⁴⁴

Kamu loncalarına daha düşük kalitede ipekli kumaş üretimi ve ticareti için izin veriliyordu. Devlet tekelinin bozulmaması için bu loncalar özel kontrole tabiydi ve ipekli kumaş üretim aşamalarında her bir loncanın faaliyet alanı belirlenmişti. *Eparkhikon Biblion*'da bahsedilen on dokuz loncadan beşi ipek tacirlerine aitti. İthal edilen ya da ülke içi üretimle elde edilen ham ipek, başkent pazarlarında satılıyor ve ham ipek tacirleri ipeği "birlikte" satın alıyorlardı: her tacir oluşturulan bir fona para koyuyor ve satın alınan ipek verdikleri para ile orantılı olarak paylaşıyordu. Ham ipek tacirlerinin ham ipeği şehir dışında almaları ve bunu

⁴⁴⁴ Oikonomides, N. (1986), s. 33-5; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 152.

Yahudi tacirlere satmaları yasaktı.⁴⁴⁵ Diğer loncalar da, üyeleri için gerekli ham maddeyi bir bütün olarak satın alıyor ve üyeleri arasında paylaşıyorlardı.⁴⁴⁶

Satın alınan ham ipek, ipek dokuyucuları, kumaş boyayıcıları ve elbise tacirlerine satılıyordu. Bir ipekli kumaş boyayıcısı aldığı ham ipeği işleyip ürün haline getirdikten sonra satabiliyor, ancak aynı anda iki ayrı faaliyet ile uğraşmak yasak olduğundan ipek tacirleri loncasına üye olamıyordu. Ham ipek tacirleri ya da ipekli ürünler satanlar, yabancıların ve yetkili olmayan kişilerin ihracat amacıyla belirli bir miktardan fazla ve devletin izin verdiği kadar daha iyi cins ipekli kumaş almamalarına dikkat ederek devlet adına bir kontrol sağlıyorlardı.⁴⁴⁷

İpek üretimi gibi silah üretimi de devlet tekelindeydi. İmparatorluk atölyelerinde üretilen silahların pazarlarda satılması yasaktı. Devlet bunları kar etmek için değil ordunun ihtiyaçlarını mümkün olduğunca karşılamak için ürettiyordu.⁴⁴⁸

İpek üretimi ve ticaretine özel bir önem verilmesinin yanı sıra diğer ticaret dalları için de devlet müdahaleleri söz konusuydu. "Külçe tacirleri" olarak adlandırılan kuyumcular, altın işleyicileri ve tefeci-bankerler, yabancıların ihraç amacıyla altın ve kıymetli metal almamalarını kontrol etmekle, yani devletin belirlediği bir miktardan ya da süs eşyası olarak alınanlardan başka bu gruplara altın ve kıymetli metal satmamakla yükümlüydü. Kendileri de hangi amaçla olursa olsun bir seferde bir *libre*'den (316,8 gr.) fazla altın satın alamıyorlardı.⁴⁴⁹ Bankerler için devlet, borç verilecek para miktarına göre istenebilecek faiz haddini belirlemişti. Buna göre bir *libre* altın için altı *nomisma* (% 8,33) faiz istenebilirdi.⁴⁵⁰

Kasaplar ve domuz kasapları iki ayrı lonca oluşturuyordu. Kasaplar hayvan satıcılarının başkente ya da başkente yakın bölgelere gelmesini beklemek yerine, eti daha ucuza alabilmek için Anadolu'da Sakarya nehrinin doğusuna kadar gidebiliyorlardı. Oysa domuz kasaplarının şehir

⁴⁴⁵ Mango, C. (1980), s. 56.

⁴⁴⁶ Runciman, S. (1975), s. 175.

⁴⁴⁷ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 155. Bizans'ta ipek üretimi ve ticareti için bkz. Lopez, R. S. (1945) ve Oikonomides, N. (1986).

⁴⁴⁸ ibid., s. 153. Devlet, bazı şehir ve kasabalarda da kiraladığı zanaatkarlar aracılığı ile silah üretimi yapıyordu. Bkz. "Artizanal Üretim" bölümü.

⁴⁴⁹ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 156.

⁴⁵⁰ Ostrogorsky, G. (1956), s. 168 ve dipnot 3.

dışına çıkararak sürü sahiplerinden hayvan almaları yasaktı. Onlar hayvanları başkentin belirli bir bölgesinde satın almak zorundaydılar. Bütün kasaplar başkentin kendileri için tahsis edilmiş olan bölgesinde satış yapmak zorundaydı.⁴⁵¹ Başkente kendi imkanlarıyla gelen hayvan satıcıları, bunları belirli bir yerde ve belirli bir fiyattan satmak zorundaydı. Her hayvan için vergi ödüyorlardı.⁴⁵² Bakkallar, kümes hayvanları, çanak-çömlek, çivi, şişe gibi malların yanısıra tuzlanmış balık, peynir, bal, yağ, zeytinyağı ve çeşitli sebzeler gibi temel ihtiyaç maddelerini satmak zorundaydı. Bu nedenle şehrin belirli bir bölgesinde toplanmak zorunda değillerdi. Her yerde dükkan açabiliyorlardı. Bakkalların *nomisma* başına iki *miliaresia* (% 16,66) kar etmelerine izin veriliyordu.⁴⁵³ Balık satıcıları sadece iskelelerde balıkçılardan alım yapabiliyor, şehir dışından ucuz balık getiremiyorlardı. Kendilerinin balık avlaması ve tuzlanmış balık satmaları yasaktı.⁴⁵⁴ Fırıncılar şehir halkı için çok gerekli olduğundan kendilerine ait hayvanlarla birlikte kamu hizmetlerinden muafı. Tahıl alma ve saklama yetkileri vardı. Fırıncıların yangın riskini azaltmak için taştan yapılması öngörülüyordu.⁴⁵⁵ Hancılar ve meyhaneciler yetkili tek şarap tacirleriydi. Bunlar lokanta hizmeti de verdiği için çeşitli yiyecek maddeleri satabiliyorlardı. Akşam saat sekizden sonra bütün ışıklarını söndürmek zorundaydılar.⁴⁵⁶ Noterler loncasındaki her noter, kazancının 1/12'sini katibine maaş olarak ödemek zorundaydı.⁴⁵⁷

Bir işi üstlenerek bir sözleşme yapan ve ücretin bir kısmını almış olan zanaatkarların (doğramacılar, taşçılar, sıvacılar, çilingirler, boyacılar), işi tamamlamadıkça bırakmaları ve başka bir iş almaları yasaktı.⁴⁵⁸ Loncalar on *nomisma*'yı aşan bütün alımlarını *eparkhos*'a bildirmek zorundaydı. Her lonca için belirli bir pazar yerinin olmasının yanısıra, kontrollerin kolaylaştırılması için alım-satım işlemleri belirli günlerde yapılıyordu.⁴⁵⁹

Yabancı tacirler başkente belirli bir kapıdan girip çıkabiliyor ve şehirde gruplara ayrılarak yanlarında birer devlet görevlisi ile dolaşabiliyorlardı.⁴⁶⁰ Bu düzenleme ile casusluk

⁴⁵¹ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 157; Mango, C. (1980), s. 56.

⁴⁵² The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 157.

⁴⁵³ ibid., s. 157; Hussey, J. M. (1970), s. 127.

⁴⁵⁴ Hussey, J. M. (1970), s. 127; Mango, C. (1980), s. 56.

⁴⁵⁵ Hussey, J. M. (1970), s. 127; The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 157.

⁴⁵⁶ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 157.

⁴⁵⁷ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 156.

⁴⁵⁸ Barker, E., s. 128.

⁴⁵⁹ ibid., s. 156; Mango, C. (1980), s. 55.

⁴⁶⁰ Mango, C. (1980), s. 55.

faaliyetleri önlenmek isteniyordu. Yabancı tacirlerin başkentte üç aydan fazla kalmaları ve hükümetçe belirlenen bazı malları satın almaları yasaktı. Sadece devlete ait "mitata" denen hanlarda kalabiliyor ve kira ödüyorlardı. Çeşitli İtalyan şehirlerine ayrıcalıklar tanınmıncaya kadar bütün Bizans tacirleri gibi % 10 oranında gümrük vergisine tabiydiler. Yabancı tacirler, ülkeleri ile Bizans arasında bir anlaşma varsa, savaş zamanlarında Bizans'a yardım ediyorlardı.

Bizans'ta ülke içindeki üreticileri korumak için sabun ithalatı yasaklanmıştı. Özel izinler dışında dört grup malın da ihracatı yasaktı: i) kıymetli kumaşlardan yapılan tören giysileri ve ham ipek, ii) yurt içi üretim için gerekli çeşitli ham maddeler, iii) tuzlanmış balık, iv) altın. Ayrıca eflatun renkli kumaşların başkentten çıkarılması da yasaktı.⁴⁶¹

6.5. Vergiler

Bizanslıların yaşama maliyeti, çağdaşı herhangi bir ülke ile karşılaştırıldığında çok daha ağır olan vergilemeler nedeniyle, yüksekti.⁴⁶² Devlet çok çeşitli alanlardan vergi geliri elde etmesine rağmen, her zaman için en önemli vergi kaynağı tarımsal alanlar ve bunları işleyen küçük köylülüktü. Önceki iki alt bölümde görüldüğü gibi ticaret ve artizanal üretimin çok sıkı şekilde düzenlenmesi ve kişilere ancak belirli kazanç imkanları bırakılması sonucu, Bizans İmparatorluğu'nun taşıyıcı gücünü tarımsal alanlardan elde edilen gelirler oluşturuyordu. Orta Bizans döneminde devletin temel vergi ödeyici grubu olan küçük arazili özgür köylülerin büyük toprak sahiplerince ele geçirilmesinin önlenmesi konusundaki ısrarlı çabalar bu nedene dayanıyordu. Ancak merkezi idare temelde tarımsal alanlara dayanmakla birlikte, kırsal nüfusun iktisadi gücü sadece temel vergi yükümlülükleriyle bile kolayca sarsılabilecek düzeydeydi. Öte yandan tarımsal üretim şartlarını iyileştirecek (demir saban gibi) düzenlemelere Avrupa'da geçilmiş olduğu halde Bizans'ta buna paralel gelişmelere rastlanmaması, tarımsal verimliliğin sabit kalmasına ve bu alandan elde edilecek vergilerin düşük kalmasına yol açıyordu. Devlet, kaybını

⁴⁶¹ Baynes, N. and Moss, H. eds., (1961), "Byzantium: An Introduction to East Roman Civilisation", s. 66; Mango, C. (1980), s. 56.

⁴⁶² The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 165. Temel vergileri ödedikten sonra halkın elinde yeni girişimler için hazır sermaye kalmıyordu. Bu nedenle 13. yüzyılda Selçuklu yönetimi, 14. yüzyıl başlarında da Bitinya'da olduğu gibi Osmanlı yönetimi, daha az vergi yükümlülüğü getirdikleri için Bizans köylülerince tercih edilebiliyordu. Runciman, S. (1975), s. 100.

telafi etmek için vergi oranını yükseltiyor, ama bunu ödeyemeyecek insan sayısı giderek arttığından, sonuçta devlet için yeni kayıplar oluşuyordu.⁴⁶³

Bizans kaynaklarında bahsedilen vergileri dolaylı ve dolaysız vergiler olarak sınıflandırmak mümkündür. Dolaysız vergiler şunlardır: i) Arazi vergisi: Bu, bir yanda bulunduğu bölge, değeri ve üzerinde yetiştirilen ürüne bağlı olarak "topraktan" alınan vergi ve diğer yanda toprağın işlenmesi için kullanılan hayvanların sayısı ve yetiştirilen ürüne göre değişen bir vergiden oluşuyordu. Bu verginin kökeninde *capitatio-iugatio* sisteminde topraktan alınan vergi (iugatio) vardı. Bu sistemden vazgeçilerek arazi ve baş vergilerinin ayrılmasından sonra, orta Bizans döneminde arazi vergisi belirli bir yerleşim birimi esas alınarak toplanmaya başlandı. Buna göre her köy bir mali bölge oluşturuyor ve köye ait vergi borcunun tamamından köy halkı ortak olarak sorumlu oluyordu (allelengüon). Bu sistem hazine için, söz konusu köyden sağlanacak olan geliri garanti altına alıyordu. ii) Otlaklardan ve koşum hayvanları dışında kalan hayvanlardan alınan vergi. iii) Baş vergisi: *Capitatio-iugatio* sisteminin kalkışından sonra baş vergisi (capitatio), bir ailede kaç kişi yaşadığı saptanarak alınan bir "ocak" vergisi (kapnikon) haline geldi. Hıristiyan olmayanların ve yabancıların baş vergisi ise "kefaletion" olarak adlandırılıyordu. iv) Daha çok şehirlerde oturanları ilgilendirmek üzere, ticaret izin belgesi almak için ödenen vergi ve gayrimenkul vergisi. Ayrıca miras vergisi ve bulunan hazine vergisi de dolaysız vergiler arasındaydı.⁴⁶⁴

Dolaylı vergiler arasında köprü ve yollardan geçiş ücretleri, ithalat ve ihracattan alınan % 10 oranındaki gümrük vergisi, pazar ve liman vergileri üretim, satış ve tüketim vergileri, çeşitli devlet izinleri için gerekli vergiler ve kayıt ücretleri vardı.⁴⁶⁵ Bazan, en önemlisi şehir duvarlarının bakımı olan çeşitli nedenlerle olağanüstü vergiler de toplanıyordu.⁴⁶⁶

⁴⁶³ Kişilerin durumunu iyileştirecek herhangi bir gelişmenin ortaya çıkmasında mevcut devlet organizasyonunun önemi vardır. Bizans gibi merkezî devletler bu tip gelişmeleri teşvik eden ortamlar değildir, Kişinin eskisinden "daha fazla" üretmesi, bu "fazla" üretimden de eskisi ile aynı oranda verginin alınacağı, yani eline geçen miktarın artacağını bilmesi ile mümkündür. Bu, devletin keyfi bir müdahale ile bu fazlaya el koymayacağını ima eden kurumların ya da hakların varlığını gerektirir. Batı ve kuzey Avrupa'nın ortaçağlardan itibaren görülen iktisadi gelişmesinde kişilerin "mülkiyet hakları"nın (property rights) önemli rol oynadığı hakkında bkz. North, D.C. and Thomas, R.P. (1973), "The Rise of the Western World".

⁴⁶⁴ Baynes, N. and Moss, H. eds., (1961), s. 80-4.

⁴⁶⁵ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 165.

⁴⁶⁶ Runciman, S. (1975), s. 99.

Bunlar dışında, özellikle kırsal nüfus aynı vergiler ve işgücü sağlamak suretiyle de devlet için gelir yaratıyordu. Kale, yol, köprü, gemi yapımı ve askeri malzeme ve yiyecek taşımacılığı gibi işler genellikle köylülere yaptırılıyordu.⁴⁶⁷

Vergi toplama mekanizması orta dönemde oldukça etkili olarak işledi. Osmanlı İmparatorluğu'nun mültezimlerini andıran "vergi müteahhitleri" önemli devlet görevlileriydi ve rüşvet almalarının engellenmesi için sıkı bir nezaret altında tutuluyorlardı. 10. yüzyıldan sonra vergi iltizamı sistemi yaygınlaştı ve devlet görevlisi olan vergi müteahhitlerinin sayısı azaltıldı. Böylece görevin kötüye kullanılması ihtimali arttı. Merkez, bazı bölgelerin vergisini iltizama vermek suretiyle buraları elden çıkardı. Bu sistemde devlet az ya da çok belirli bir geliri garantiliyordu: vergi müteahhitleri, devlete verecekleri belirli bir meblağı vergi yoluyla toplamayı taahhüt ediyorlardı. İdari kadrolarda sivil aristokrasi benzeri unsurların hakim olduğu 11. yüzyılda imparator X. Konstantinos Dukas (1059-1067) memuriyetlerin para ile satılması usulünü getirdi. Artık sadece vergi toplama görevi değil en yüksek düzeyde maliyenin kontrolü hakkı da satın alınabilir hale geldi.⁴⁶⁸ Vergi müteahhitleri, devlete tahhüt ettikleri yükümlülükleri dışında, vergi toplama hakkına sahip oldukları bölgelerde istedikleri gibi hareket edip kendi çıkarlarını düşündükleri için halktan gereğinden çok vergi toplanıyordu. 12. yüzyılda vergi müteahhitlerinin vergileri normalin iki katı olarak tahsil etmeleri artık alışılmış bir durumdu.⁴⁶⁹ Halkın vergi yükünün artmasına rağmen bu vergilerin bir kısmı hazine açısından kaybolmuş oluyordu. Devlet için dezavantajlı olan bu durum *pronoia* sistemi ile birlikte iyice yayıldı. *Pronoia* sahipleri ve vergi müteahhitleri, devlet teşkilatını örnek alarak kendilerine bağlı olarak çalışan özel görevliler istihdam ediyordu.⁴⁷⁰ Vergi iltizamı dışında belirli mallara ait gümrük gelirleri bazan imparatorluk görevlilerine, bazan da imparatorun takdirini kazanmış kişilere kiraya veriliyordu.⁴⁷¹

Vergi gelirleri yanısıra merkezi yönetim devlete ait olan üç grup mülkiyetten de gelir sağlıyordu: artizanal mülkiyet, tarımsal mülkiyet ve şehirlerdeki mülkiyet.⁴⁷²

⁴⁶⁷ Baynes, N. and Moss, H. eds., (1961), s. 84.

⁴⁶⁸ Ostrogorsky, G. (1956), s. 302.

⁴⁶⁹ ibid., s. 328.

⁴⁷⁰ ibid., s. 292.

⁴⁷¹ The Cambridge Economic History of Europe (1987), Vol.2, s. 165.

⁴⁷² Baynes, N. and Moss, H. eds., (1961), s. 81-2.

Artizanal mülkiyet, ordunun ihtiyaçları için üretilen silahları ve yüksek rütbeli görevlilere maaşlarının bir parçası olarak verilen ipekli kumaşlar gibi lüks malları içeriyordu. İmparatorluk atölyelerinin ürettiği bu mallar nadiren satılıyor, bu nedenle devlete, bu üretim olmasa ordu, donanma, saray ve idari kadro için gerekli olan çok sayıda mal satın alınmak zorunda kalınacağından, dolaylı olarak gelir sağlıyordu.

Tarımsal mülkiyet içinde her türlü tasarruf hakkı imparatora ait olan geniş ülke toprakları vardı. Bu topraklar, imparatorun akrabaları ve yüksek rütbeli devlet görevlilerine, kilise, manastır ya da hayır kurumlarına va asker arazisi olarak köylülere tahsis ediliyor, ya da yabancı ülkelerden getirilen nüfus gruplarının iskanında kullanılıyordu. İmparator istediği zaman özel kişilere ait olan mülkleri müsadere edebildiğinden, bunlar da devlete ait tarımsal mülkiyete katılıyordu.

Şehirlerdeki mülkiyet aracılığıyla elde edilen gelirleri ise, panayır ve pazarlardan alınan tüketim vergisi, gümrük vergisi ve kervansaray ve hanlardan alınan vergi idi. Başkentte ve diğer şehirlerde yabancı tacirler devlete ait hanlarda kalıyor ve kira ödüyorlardı. Ayrıca bütün maden ve taş ocakları ile tuzlalar ve gelirleri de devlete aitti.

7. SONUÇ

10-13. yüzyıllarda Bizans Anadolu'sunun genel bir çerçevesini vermeyi hedefleyen bu çalışmada Bizans tarihi ile ilgili yeni bilgi üretme çabası ya da amacı yoktur. Bununla birlikte bu genel çerçeve içinde üç önemli noktaya işaret edilebilir:

i) Bizans İmparatorluğu antik Hellen ve Roma geleneğinden de izler taşımasına rağmen, yapısında "Orta doğulu" bir devlete özgü kurumlar bulundurmaktadır.

ii) Bizans İmparatorluğu toplumsal hayatın hemen her yönüne ilişkin düzenlemeler yapan ve özellikle artizanal üretim ve ticareti kontrolünde tutan müdahaleci bir devlet niteliğindedir.

iii) Sözkonusu düzenlemelerin iktisadi hayat üzerindeki etkilerini görebilmek için, piyasa öncesi bir yapıyı dikkate alan bir analiz gerekir: "iktisadi olduğu" düşünülen kurumların yanısıra "iktisadi olmayan" kurumlar da incelenmelidir. Çünkü iktisadi hayata ilişkin kurumlar son iki yüz yıldan öncesi için toplumsal hayatın diğer kurumlarından ayrıştırılmaz niteliktedir.

Bizans İmparatorluğu, devamı niteliğinde olduğu Roma İmparatorluğu'nun ve dili ve edebi geçmişi Hellenice olduğu için antik Hellen kültürünün izlerini taşımaktadır: Roma'daki işlevlerini sürdürmese de Bizans'ta da bir "senato" (sünkletos) vardır; Bizans hukuk sistemi Roma hukukunun bir devamı niteliğindedir; antik Hellen düşünürlerinin eserleri Bizans'ta bilinmekte ve okutulmaktadır. Ancak dikkat edilmesi gereken nokta, Hellen kültürü ve Roma imparatorluk geleneğinin Bizans'ta, sadece antik dönemdeki hallerinin bir devamı olarak sürmediğidir. Bu iki gelenek Hellenistik dönemde bir dereceye kadar bir "doğululaşma"ya maruz kalarak Bizans'a geçmiş, bu doğululaşma Bizans'a, bir "Orta Doğulu" devlette görülen tipte özellikler getirmiştir. Kalabalık saray kadrosu, harem, hadımlık müessesesi, organ kesme ve kör etme cezaları, eflatun rengin otorite sembolü olarak kullanılması gibi antik Hellen ve Roma geleneğinde olmayan bazı özelliklerin imparatorluk döneminde Roma'da ve daha sonra Bizans'ta görülmesi bu görüşü teyid etmektedir. Üçüncü bölümde gösterildiği gibi bu özellikler Hakhamaniş Pers İmparatorluğu ile Hellenistik Krallıklara, oradan Roma'ya ve Roma aracılığı ile Bizans'a geçmiştir.

Bizans İmparatorluğu'nun sahip olduğu merkeziyetçi ve müdahaleci devlet yapısı dördüncü bölümde, bu yapının toplumsal ve iktisadi hayat üzerindeki etkileri beşinci ve altıncı bölümlerde anlatılmıştır. Bizans'ta özellikle ticaret ve artizanal üretim sıkı devlet kontrolü altında olup bu kontrol loncalar aracılığıyla sağlanmaktaydı. Belirli malların imparatorluk atölyeleri dışında üretilmesi ya da ticaretinin yapılması yasaktı. Devlet satılacak malların fiyatlarından miktarlarına, kalitelerinden satış yerlerine, alış-veriş günlerinden çalışma saatleri ve ücretlere kadar her konuya müdahale etmekteydi. Devletin görevlendirmesi ile hareket eden iktisadi ajanların da elde edecekleri kazanç hadleri önceden belirlenmekte ve adeta kimsenin ticaretten "medet ummaması" gerektiği vurgulanmaktaydı. Ticaret ve artizanal üretimin yanısıra tarımsal hayatta da devlet kontrolü önemliydi ve "Köylüler Kanunu" (nomos georgikos) bu alandaki başlıca düzenleme idi. Köylülerin işledikleri arazileri tek etmeleri ya da vergisini ödemededen boş arazileri işlemeleri yasaktı. Ortakçılık halinde işleyicilerin üründen ne kadar pay alacakları önceden belirleniyordu. Küçük köylü mülklerinin erişimine karşı getirilen 10. yüzyıl düzenlemeleri de kırsal alanlar üzerindeki devlet kontrolü ile ilgiliydi. Bu düzenlemeler ve kişilerin işledikleri tarımsal arazilere ilişkin yükümlülükleri "Askeri Örgütlenme", "Küçük Köylülük" ve "Büyük Arazililik" alt bölümlerinde incelenmiştir.

Bu müdahaleci yapının ima ettiği bazı sonuçlar vardır. Kişilerin ticari faaliyet ve artizanal üretim yoluyla servet biriktirmelerinin engellenmesi tacir ve zanaatkar grubunu iktisadi açıdan devletin asıl dayanağı olmaktan çıkarmıştır. Kaynak sağlamada devletin temel ilgi alanı tarımsal araziler ve köylülerdir. Diğer toplumsal kesimlerin devletin taşıyıcı gücünü oluşturmaması, tarımsal kesimin karşılaması gereken vergi yükünü ağırlaştırmıştır. Bu durum köylüler üzerindeki iktisadi baskıyı artırmış ve onları daha fazla üretmeye teşvik "etmeyen" bir sosyal ortam oluşturmuştur. Ticaret ve artizanal üretimin teşvik edilmediği bir ortamda devletin yanısıra sivil, askeri ve dini grupların da tarımsal arazileri tek yatırım aracı ve servet biriktirme kaynağı olarak görmeleri bunların büyük toprak mülkiyetleri biriktirmelerine yol açmıştır. Bu gelişme, orta Bizans döneminin en önemli ve sonu merkezi hükümetin aleyhine biten "kudretliler-fakirler" arasındaki sosyal mücadelesini ortaya çıkarmıştır. Köylüler arazileri ile birlikte çeşitli şekillerde büyük toprak sahibi grupların hizmetine girmiş ve devlet temel vergi ödeyici birimini kaybetmiştir. Bizans'ta batı Avrupa ortaçağlarındaki gibi "bağımsız şehirler" olmaması olgusunun, ticaretin sıkı denetim altında tutulması ve 11. yüzyıldan itibaren Avrupalı tacirler lehine tanınan ticaret ayrıcalıkları ile birleşmesi, tacir sınıfının Bizans toplumsal hayatında ön plana çıkmasını engelleyici yönde etki yapmıştır.

Kişilerin sürdürdüğü faaliyetlerde üretimin ve verimliliğin artması, sözkonusu kişilerin siyasi otoritenin "keyfi" müdahalelerine karşı korunmuş hakları olması ile ilgili bir meseledir. Bizans'ta ticaretle ya da artizanal ve tarımsal üretim ile uğraşanların, daha çok ürettikleri zaman devletin vergi miktarını artırmayacağından emin olmalarını sağlayacak yerleşik bir düzenleme yoktu. Köylülerin işlediği tarımsal araziler onların mülkiyetinde değildi; belirli görevleri yerine getirmeleri karşılığında "tahsis edilmişti". Devletin tahsis etmediği arazileri ve mal varlıkları da her zaman müsadereye açıldı. Batı ve Kuzey Avrupa ortaçağlarında olduğu gibi kişilerin merkeze karşı korunmuş "mülkiyet hakları"nın olmadığı bir sosyal ortam, kişilerin durumunu iyileştirecek herhangi bir üretim ve verimlilik artırıcı (demir saban gibi) teknolojik ilerlemeyi teşvik edici değildi. 1993 yılında iktisat dalında Nobel ödülü alan Douglass North gibi iktisadi tarihçilerin görüşü de bu yöndedir. Bizans'ta büyük toprak sahibi grupların yerleşik yerel aristokratik bir yapıya ya da ortaçağlar Avrupası'ndaki gibi feodal bir yapıya dönüşmemesi de, merkezi otoritenin keyfi müdahaleleri ve müsadere kurumu ile ilgilidir.

Merkeziyetçi ve piyasa ekonomisi öncesi bir devlette "iktisadi olay" ya da "kurumları" incelemek için "iktisadi olmayan" kurumlara ve devlet yapısının öğelerine bakmak gerekmektedir. Bizans'ta devlet yapısının en önemli öğelerinden biri olan "askeri organizasyon", tarımsal hayatın üzerinde kurulu olduğu sosyal ilişkiler ile iç içedir. *Thema* sistemi ve *pronoia* kurumu, askerlik ve bir tarımsal araziye tasarruf hakkının birbirinden ayrılamaz nitelikte olduğunu göstermektedir. Köylü ya da arazi tahsis edilen kişi aynı zamanda devletin askeridir. Bir başka deyişle savaş zamanlarında askerlik görevini yapması için ona arazi tahsis edilmektedir. Benzer şekilde devletin sivil idare mekanizması ve hukuk sistemi, ticaret, artizanal üretim ve vergi meseleleri ile iç içedir. *Thema*'lardaki devlet memurları aynı zamanda o bölgenin büyük toprak sahipleri ya da yerel eşrafıdır. Dördüncü, beşinci ve altıncı bölümlerde anlatılan toplumsal ve ekonomik yapı, Bizans İmparatorluğu'nun iktisadi hayatı için Polanyi-vari bir incelemenin gerekliliğini teyid etmektedir.

SUMMARY

The objective of this study is to give a general framework of the economic and social atmosphere of the medieval Byzantine Anatolia. What sort of a structure and environment Turks met when they had come in Anatolia in the middle ages is an important question. This study is also a contribution to the researches about this subject in Turkish literature.

In order to present the 10th-13th centuries Byzantine Anatolia, this study examines the contemporary structure with a state-centered socio-economic analysis. Because the consideration of the "economic aspect" of social life separate from the other aspects is valid for only two hundred years, that is, for the market economies. As for the previous periods economic aspect of social life or economy is related also with non-economic aspects. In order to examine the "economic" events of the previous periods, each component of the state structure should be taken into consideration. This necessitates the examining of some social institutions, which are supposed to be economical from today's perspectives, like commerce, landownership, taxation and of the componenets of state structure like the legal system, the emperor, the army and the church. For this reason in the thesis structure the fifth chapter, "economic life", follows the fourth chapter which is about the Byzantine state structure.

The first two chapters are concerned with the geographic conditions and the demographic structure of the 10th-13th Byzantine Anatolia. The first chapter deals with the geographic conditions and road system, while the second chapter deals with some issues related to native Anatolian population such as the composition of it. The problem of how to call the native Anatolian population is examined under the sub-title "Anatolian Folk".

The third chapter examines the three main roots of Byzantine Empire: the Hellenic culture, Orthodox Christianity and Roman imperial tradition. It is stressed that the Hellenic culture and Roman imperial tradition had been "easternized" to some extent before it became a heritage for Byzantine Empire.

The fourth chapter examines the Byzantine state organization in four sub-titles: i) Imperial Institution, ii) Military Organization, iii) The Church and the Clerics, iv) Civil Administration and Law System.

The fifth chapter introduces some economic and social institutions which are related to Byzantine economy. The sixth chapter examines the state interferences in economic life under four sub-titles: i) Coinage System, ii) Guilds, iii) Interferences in Trade, iv) Tax-farming. The two chapters are complementary to one another. They consider different issues of economic life but together they form a complete whole.

Byzantine Empire can be considered as an "Eastern" state despite the fact that it possesses some characteristics peculiar to antic Hellenic and Roman traditions. It is state-centered in the sense that it tends to intervene and regulate almost every field of its subjects' lives. In order to point out the effects of these interventions on economic activities and institutions, the non-economic institutions should also be examined. Because, as mentioned above, the "economic" institutions were "embedded" in the "non-economic" institutions.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

- Abu'l-Farac Tarihi* Cilt I-II, Çev: Ömer Rıza Doğrul (Ankara: T.T.K. Yayını, 1987).
Herodot Tarihi, Çev: Müntekim Ökmen (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1983, ikinci baskı).
İbn Batuta Seyahatnamesi'nden Seçmeler, Hazırlayan: İsmet Parmaksızoğlu (İstanbul: M.E.B. Yayını, Şark-İslam Klasikleri, 1993).
Mikhail Psellos'un Khronographia'sı, Çev: Işın Demirkent (Ankara: T.T.K. Yayını, 1992).
The Alexiad of Anna Komnena, trans. E.R.A. Sewter (Penguin Books, 1987).
Urfalı Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), Çev: Hrant D. Andreasyan (Ankara: T.T.K. Yayını, 1987).
The Farmers' Law, trans. E. H. Freshfield ("A Provincial Manual of Later Roman Empire", Cambridge: Cambridge University Press, 1931 içinde).

KITAPLAR

- ANDERSON, Perry (1977), *Passages from Antiquity to Feudalism*, (London: NLB, third impression).
- ANGOLD, Michael (1975), *A Byzantine Government in Exile*, (Oxford University Press).
- BARKER, Ernest, *Bizans Toplumsal ve Siyasal Düşünüşü*, Çev: Mete Tunçay (Dost Kitabevi Yayınları, 1982).
- BAR-KOCHVA, Bezalel (1976), *The Seleucid Army*, (Cambridge University Press).
- BAYNES, N. H. and MOSS, H. St. L. B. (1961) eds., *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, (Oxford: Clarendon Press).
- BROWN, Peter (1989), *The World of Late Antiquity*, (London: Thames and Hudson, reprint).
- BROWNING, Robert (1980), *The Byzantine Empire*, (London: Weidenfeld and Nicholson).
- BRYER, Anthony (1988), *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800-1900*, (London: Variorum Reprints).
- CECIL, R. and WADE, D. (1990) eds., *Cultural Encounters*, (London: The Octagon Press).

- CORNELL, T.-MATTHEWS, J., *Roma Dünyası*, Çev: Şadan Karadeniz (İstanbul: İletişim Yayınları, 1988).
- DARKOT, Besim (1968), *Türkiye İktisadi Coğrafyası*, (İstanbul : İ.Ü.Yayımları, dördüncü baskı).
- DIEHL, Charles, *Byzantium: Greatness and Decline*, (Rutgers University Press, tenth printing) (tarihsiz).
- DURANT, Will (1944), *Caesar and Christ*, (New York: Simon and Schuster).
- DVORNİK, Francis, *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, Çev: Mehmet Aydın (Ankara: T.T.K Yayını, 1990).
- ELIADE, Mircea (1978), *A History of Religious Ideas*, Vol.1 (Chicago and London: The University of Chicago Press).
- , (1984), *A History of Religious Ideas*, Vol.2 (Chicago and London: The University of Chicago Press).
- EMECEN, Feridun M. (1989), *XVI. Yüzyılda Manisa Kazası*, (Ankara: T.T.K Yayını).
- FERGUSON, John (1973), *The Heritage of Hellenism*, (London: Thames and Hudson).
- FOSS, Clive (1979), *Ephesus after Antiquity: A Late Antique, Byzantine and Turkish City*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- FRANKFORT, Henri (1978), *Kingship and the Gods*, (Chicago and London: The University of Chicago Press, Phoenix Edition).
- GRAINGER, John D. (1990), *Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom*, (London and New York: Routledge).
- HALDON, John F. (1979), *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c.550-950*, (Wien: Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften).
- HEARSEY, John E. N. (1963), *City of Constantine 324-1453*, (London: John Murray).
- HENDY, Michael F. (1969), *Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081-1261*, (Washington, Dumbarton Oaks Studies XII).
- , (1989), *The Economy, Fiscal Administration and Coinage of Byzantium*, (Northampton: Variorum Reprints).
- HEYD, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev: E. Z. Karal (Ankara: T.T.K. Yayını, 1975).
- HINNELS, John R. (1984) ed., *The Penguin Dictionary of Religions*, (Penguin Books).
- HUSSEY, J. M. (1970), *The Byzantine World*, (London: Hutchinson & CO., fourth edition).
- KAGAN, Donald (1966), *Problems in Ancient History Volume Two: The Roman World*, (New York: The MacMillan Company).

- KUHRT, A. and SHERWIN-WHITE, S. (1987) eds., *Hellenism in the East*, (University of California Press).
- LAIYOU, Angeliki E. (1972), *Constantinople and the Latins*, (Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press).
- LAIYOU-THOMADAKIS, Angeliki E. (1977), *Peasant Society in the Late Byzantine Empire*, (Princeton University Press).
- LERNER, R. E., MEACHAM, S. AND McNALL BURNS, E. (1988), eds., *Western Civilizations*, (New York and London. W. W. Norton & Company, Eleventh Edition).
- LEWIS, Archibald R. (1951), *Naval Power and Trade in the Mediterranean A.D. 500-1100*, (Princeton University Press).
- LEWIS, David M. (1977), *Sparta and Persia*, (Leiden: E. J. Brill).
- LOPEZ, Robert S. (1978), *Byzantium and the World Around It: Economic and Institutional Relations*, (London: Variorum Reprints).
- MANGO, Cyril (1980), *Byzantium: The Empire of New Rome*, (London: Weidenfeld and Nicolson).
- McEVEDY, Colin and JONES, Richard (1978) eds., *Atlas of World Population History*, (Penguin Books).
- MİROĞLU, İsmet (1990), *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası 1520-1566*, (Ankara: T.T.K. Yayını).
- NORTH, Douglass C. and THOMAS, Robert P. (1973), *The Rise of the Western World*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- OBOLENSKY, Dimitri (1971), *The Byzantine Commonwealth*, (London: Weidenfeld and Nicolson).
- OSTROGORSKY, George (1956), *History of the Byzantine State*, trans. Joan Hussey (Oxford: Basil Blackwell).
- RAMSAY, W. M. (1890), *The Historical Geography of Asia Minor*, (London).
- ROSTOVITZ, M. (1964), *The Social and Economic History of the Hellenistic World*, Vols. I-II (Oxford: Clarendon Press, reprint).
- RUNCIMAN, S. (1970), *The Last Byzantine Renaissance*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- , (1975), *Byzantine Civilization*, (Edward Arnold, seventh impression).
- TALBOT-RICE, David (1962), *The Byzantines*, (London: Thames and Hudson).

TALBOT-RICE, Tamara (1967), *Everyday Life in Byzantium*, (London: B. T. Batsford, New York: G. P. Putnam's Sons).

The Cambridge Ancient History Volume IV (Cambridge: Cambridge University Press, 1974, reprint).

The Cambridge Ancient History Volume VII (Cambridge: Cambridge University Press, 1975, reprint).

The Cambridge Ancient History Volume XII (Cambridge: Cambridge University Press, 1971, reprint).

The Cambridge Economic History of Europe Volume II (Cambridge: Cambridge University Press, 1987, second edition).

The Cambridge History of Iran Volume III-Part I-II (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).

The Cambridge Medieval History Volume IV-Part I (Cambridge: Cambridge University Press, 1966).

The Cambridge Medieval History Volume IV-Part II (Cambridge: Cambridge University Press, 1967).

ÜNAL, Mehmet Ali (1989), *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı 1518-1566*, (Ankara: .T.T.K. Yayını).

THOMAS, John Philip (1987), *Private Religious Foundations in the Byzantine Empire*, (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection).

TREVOR-ROPER, Hugh (1989), *The Rise of Christian Europe*, (London: Thames and Hudson, reprint).

UMAR, Bilge (1993), *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, (İstanbul: İnkılap Kitabevi).

VRYONIS, Speros (1971), *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, (Berkeley: University of California Press).

-----, (1981), *Studies on Byzantium, Seljuks and Ottomans*, (Malibu: Undena Publications).

WHITTING, Philip (1971) ed., *Byzantium: An Introduction*, (Oxford: Basil Blackwell).

MAKALELER

- BARTUSIS, Mark C., "On the Problem of Smallholding Soldiers in Late Byzantium", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.44, 1990, pp. 1-26.
- BERLİN, Isaiah, "Bilimsel Tarih Anlayışı", (Çev: Y. S. TEZEL, Ankara, 1990).
- BRAND, Charles M., "The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.43, 1989, pp. 1-25.
- CHARANIS, Peter, "The Jews in the Byzantine Empire Under the First Palaelogi", *SPECULUM* XXII, 1947, pp. 75-77.
- , "The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.4, 1948, pp. 53-118.
- , "The Transfer of Population as a Policy in the Byzantine Empire", *Comparative Studies in Society and History* Vol.III, 1961, pp. 140-154.
- , "Cultural Diversity and the Breakdown of Byzantine Power in Asia Minor", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.29, 1975, pp. 3-20.
- COALE, Ansley J., "İnsan Nüfusunun Tarihi", (Çev: Y. S. TEZEL, Ankara, 1990).
- JENKINS, Romilly J. H., "The Hellenistic Origins of Byzantine Literature", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.17, 1963, pp. 39-52.
- JONES, A. H. M., "The Greeks Under the Roman Empire", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.17, 1963, pp. 3-19.
- LOPEZ, Robert S., "Silk Industry in the Byzantine Empire", *SPECULUM* XX, 1945, pp. 1-42.
- OIKONOMIDES, Nicolas, "Silk Trade and Production in Byzantium from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.40, 1986, pp.33-53.
- , "The Contents of the Byzantine House from the Eleventh to the Fifteenth Century", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.44, 1990, pp. 205-214.
- OSTROGORSKY, George, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.13, 1959, pp. 47-66.
- POLANYİ, Karl, "Kurumlaşmış Süreç Olarak Ekonomi", (Çev: Y. S. TEZEL, Ankara, 1989).
- RUSSELL, J. C., "Recent Advances in Medieval Demography", *SPECULUM* XL, 1965, pp. 84-101.
- TALBOT, Alice-Mary, "The Byzantine Family and the Monastery", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.44, 1990, pp. 120-129.

TEALL, John L., "The Grain Supply of the Byzantine Empire 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.13, 1959, pp. 89-139.

TEZEL, Yahya Sezai, "Türkiye'nin İktisadi ve Sosyal Tarihine Bir Yaklaşma Denemesi", Ankara, 1990.

-----, "Orta Doğu'nun 'İmparatorlukçu Devlet' Geleneğinin Ardındaki Klasik Tecrübe Olarak Hakhamaniş Devletine Bir Bakış: Pers İmparatorluğu'nda Askeri-İdari-Siyasi Örgütlenme, Kurum ve Yapılar", *Türkiye Günü* 14, Bahar 1991 pp. 12-21.

VRYONIS, Speros, "The Question of the Byzantine Mines", *SPECULUM XXXVII*, 1962, pp. 1-17.

-----, "Byzantine DHMOKPATIA and the Guilds in the Eleventh Century", *Dumbarton Oaks Papers* Vol.17, 1963, pp. 289-314.

-----, "Problems in the History of Byzantine Anatolia", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, 1963, s. 113-132.